

ALTERNATIVE PERSPECTIVES TO THE MAINSTREAM DEVELOPMENT AGENDA: EMERGENCE AND PROGRESS OF WOMEN-GENDER AND DEVELOPMENT APPROACH

Ayşe GÖNÜLLÜ ATAKAN¹

ABSTRACT

Beginning in the 1970s, neoliberal policies have been implemented to resolve the economic crisis due to the stage of capital reaches in all over the world. These policies associated with liberating market and reducing government expenditures. The policies designed by international institutions aimed to create development through economic growth.

The socio-economic effect of this transformation process on the societies in developing countries has been a popular research subject in the development literature. However recent research has revealed that the development process does not have the same effect on women`s and men`s economic and social position in developing countries. Regarding to this fact, today women-gender and development approach is the most functional theoretical tool by researching women`s experiences in development process. In this context, the main aim of this paper is to highlight the importance of women-gender and development approach by scrutinizing its emergence and progress within development literature.

Keywords: Development, Women in Development, Women and Development, Gender and Development

¹ Dr., İzmir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ANA AKIM KALKINMA LİTERATÜRÜNE ALTERNATİF BİR BAKIŞ AÇISI: KADIN-TOPLUMSAL CİNSİYET VE KALKINMA YAKLAŞIMININ ORTAYA ÇIKIŞ VE GELİŞİMİ

ÖZ

1970'lerden itibaren sermayenin tüm dünyada ulaştığı aşamada ortaya çıkan krizi çözmek için pazarın serbestleşmesi ve devlet harcamalarının azaltılması gibi neoliberal politikalar uygulamaya konulmuştur. Uluslararası kuruluşlar tarafından tasarlanan bu politikalar ekonomik büyüme yoluyla kalkınmayı amaçlamaktadır. Söz konusu dönüşüm sürecinin kalkınmakta olan ülkeler üzerindeki sosyo-ekonomik etkisi kalkınma literatüründe önemli araştırma alanlarından biri olmuştur. Diğer yandan daha yakın zamanlı araştırmalar kalkınma sürecinin söz konusu ülkelerde yaşayan kadınlar ve erkekler üzerinde farklı etkileri olduğunu ortaya çıkartmıştır. Günümüzde Kadın – Toplumsal cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı kalkınma sürecinde kadınların deneyimlerini araştırmada en işlevsel teorik perspektif olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bu makalede Kadın – Toplumsal cinsiyet ve Kalkınma yaklaşımının kalkınma literatüründe ortaya çıkış ve gelişim aşamaları incelenecek ve farklılıkları ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Kalkınmada Kadın, Kalkınma ve Kadın, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın

INTRODUCTION

This paper is a survey paper on the emergence of women-gender and development approach. There have been two main classifications in the literature (Rathgeber, 1990; Tiano, 1987). This paper combines all these systematizations basically from a historical order. The author intends to discuss this literature by evaluating the intervention measures of approaches through focusing their direction; namely, top down or grassroots.

In this context first two approaches (Women in Development and Women and Development) discussed below are mainly related top-down development policies. This paper firstly elaborates Women in Development approach within the boundaries of its main assertion of "integration of women into Development process" by linking its roots with modernization theory. It will continue with the critics of WID by problematizing integration issue.

Secondly, Women and Development (WAD) approach with its theoretical roots from Dependency Theory will be scrutinized. The critics on WAD's disregard of women's specific experiences in the reproductive sphere will be amplified.

The following part scrutinized Gender and Development (GAD) approach as the alternative to the WID's focus and WAD's limitations. In this section GAD's distinguishing concentration on women's empowerment will be evaluated in a more detailed manner by linking its grass root dimension. The concepts of "patriarchy" and "empowerment" will be examined in a more detailed manner in this section. Lastly, this literature will be evaluated by remarks on the type of intended empowerment and requirement for consideration of unique patriarchal experiences of women in developing world.

CLASSIFICATION OF GENDER AND DEVELOPMENT APPROACHES

The process of development in the developing countries has, by and large, marginalized women and deprived them of the control over resources and authority within the household, without lightening the heavy burden of their “traditional duties” (Afshar, 1991:15). There has been a growing research on this subject. Currently, this issue has become an integral part of development perspectives and policies. Intensification of debates on gender and development has been also closely related the UN system’s handling of the issue. Owing to feminist critics on development theories; women have become first visible as a sociological category, and later their experience and its socio economic implications have dealt with seriously in development literature. Through these alternative development discourses a new path breaking theoretical ground has emerged in which social construction of sexual division of labor and close relationship of production and reproduction mechanisms to unequal development and international asymmetries has been explored.

Until the 1970’s in the development literature there was no specific attention on different experiences of women and men. The first serious discussion and analysis of women in development emerged during the 1970s with an alternative perspective of Women in Development (WID) assuming that development should seek to integrate women and continued with Women and Development (WAD) and Gender and Development (GAD) approaches arguing that the full participation of women is required for development.

In the development literature women-gender and development studies are classified mainly according to Rathgeber’s (1990) model as WID, WAD and GAD approaches and Tiano’s (1987) model as integration, marginalization and exploitation approaches. Additionally, Gündüz- Hoşgör (2001) suggests a slightly different third model following Tiano’s model as modernization approaches and conflict theories.

In Tiano's model while integration approach refers to WID approach; marginalization and exploitation approaches correspond to WAD and GAD approaches. Gündüz-Hoşgör summarizes Tiano's model as follows.

Marginalization approach stresses that the reproduction role of women hinders their involvement in production during the capitalist development process. In contrast, the exploitation approach suggests that women are involved in production as 'cheap labor for capital accumulation... according to this approach, their reproduction role at home continues so that women's oppression and subordination do not come to an end. In sum both approaches suggest that development is not beneficial to women but rather harmful (2001:113).

On the other hand, Gündüz-Hoşgör in her model classified women-gender and development approaches into two broad categories as modernization and conflict (Marxist) theories. While modernization approach corresponds Rathgeber's WID and Tiano's Integration classification; conflict theories include women in dependency/world systems approaches in addition to Tiano's marginalization and exploitation approaches classification. In this paper women-gender and development approaches will be discussed mainly through combining all these systematizations.²

² There are also recent feminist debates on development such as Eco Feminist approach focusing on the intersection between gender, development, and environment. This approach argues that there are similarities between men's control over women and nature suggests first to analyze the relationship between women and nature for sustainable development (Mies and Shiva, 1990). On the other hand postmodern perspective with its critique of modernity and Western hegemony rejects staying in colonial/neo-colonial development discourse. It argues that hierarchical and dualistic nature of Western thought silenced the "Third World women's" voices and emphasizes differences among women (Parpart and Marchand, 1995).

Women in Development approach (WID): Integration of Women into Development

Main argument of WID perspective is that women are not integrated into development process and also not benefited from it. Main assumption of WID is the source of women's relative backwardness derived from traditional attitudes and simple technology. During the development process, through industrialization along with urbanization, education and employment opportunities improve women's status and lead liberation for them (Gündüz- Hoşgör and Smits, 2007). Giele (1992) lists the conditions for gender equality from WID perspective as follows;

1. a technologically advanced or industrial economy;
2. a kinship system based on a nuclear rather than the extended family;
3. a democratic state and an egalitarian class structure;
4. a secularized religious tradition or world view (cited in Gündüz- Hoşgör and Smits, 2007:8).

Its theoretical base is closely linked to Modernization Theory which is a liberal approach to development emerged after the Second World War period. The main focus of this approach is economic growth with trickle down process and political stability in Third World's newly formed nation states that were in search for a development model. It aims to assist backward/traditional/primitive Third World to achieve the level of full developed countries as modern/rational/ industrialized; so that threat of their joining to the Soviet communist bloc could be eliminated (So, 1990).

Modernization approach emerged in the 1950s, by adopting evolutionary theory views industrialization and urbanization as inevitable processes.³ Accordingly, Third World countries should exhibit a pattern similar to that of developed countries in their move toward development. Rostow (1960) identifies the sequences of development of modern societies by their economic scopes in five categories: traditional society, preconditions for take-off, the take-off, the drive to maturity, and the age of high mass consumption. By following these sequences developing countries could become modernized. Accordingly, modernization could be achieved by bringing Third World `backward` societies to the “take-off” stage. This unidirectional progress perception takes Western pattern of development as ideal type. Since in the beginning, namely take-off stage, industrialization and the overall modernization of the society is possible through providing infrastructure (Escobar, 1999). Consequently, the dependence in Western supply of capital is unavoidable as well as transferring values, technology and political institutions from West. So that, they should rely on external loans and aid, transform their traditional institutions (Gündüz- Hoşgör, 2001:114).

However, modernization approaches being male-centric have failed to recognize women’s condition in development. It was automatically assumed all sexes would benefit equally as societies become modernized (Rathgeber, 1990:491). Gündüz-Hoşgör also asserts that within modernization school women’s relative “backwardness” takes its source from traditional attitudes and simple technology.

According to this school, since industrialization expands job opportunities and social services, it should lead to improvement in the status of women. Thus, economic development brings female liberation by increasing the integration of women into economic life (2001:114).

³ So describes modernization process as phased, irreversible, progressive, Europeanization (Americanization), and lengthy process (1990, p. 33-37).

Besides having male-centric point of view within modernization school women's specific contributions to economic modernization and social welfare have not been recognized (Bandarage, 1984). Standard developmentalist interest in the problems of Third World women aroused from the view that women are instrumental to programs of population control, increased food production, and the provision of other basic needs (Beneria and Sen, 1982). On the other hand, current research has revealed that only men have benefited from development such as private property rights, wage labor, technology, credit and education (Boserup 1970; Rogers, 1979; Tinker and Bramsen, 1976; Lynne and Ilcan, 2000).

In development literature dealing with women as productive economic subjects has begun with Boserup, who firstly theorizes women's exclusion from development in the literature. Boserup being among the first scholars investigating what happens to women in the transformation process, in her empirical study "Women's Role in Economic Development" (1970) argues that the development process does not have same effect on women's and men's economic and social position in developing countries. In the same line Afshar argues in the introduction of the edited book "Women, Development and Survival in the Third World"⁴, that "development in the developing countries has, by and large, marginalized women and deprived them of the control over resources and authority within the household, without lightening the heavy burden of their traditional duties" (1991:15).

Until Boserup's (1970) innovative work, "Women's Role in Economic Development", women are not perceived as active producers as man; in other words, they are perceived as one of the main obstacles of development. As a result, women -lacking property, skills, capital or education- are relegated to the least productive and least paid jobs. Main argument of Boserup's study is that women are marginalized both

⁴ This book includes case studies about the effects of economic transformation on women living in Africa, China, India, Iran, Malaysia, Nicaragua, Nigeria, Southern Africa and Vietnam.

economically and socially during the process of economic development. She firstly used gender as a variable in her research by using statistical data. Since her work, there has been a growing research trend towards women economic marginalization and exclusion from development and activism for women's inclusion in development process as productive laborers.

These efforts eventually resulted with the formation of the women in development (WID) approach which criticizes modernization approach for ignoring women in establishing a development model. According to WID approach women should be integrated into development policies and projects to solve the problem of their insufficient incorporating in economic modernization and spreading the benefits of modernization. In parallel, liberal feminists assert that the reason of women's economic marginalization and subordination is their confinement in private sphere (Friedan, 1963; Mill, 1970). In this context, WID's agenda, inclusion of women as workers and producers fitted well with the liberal feminists' equity agenda which advocates women's existence in public sphere as equals of men. Along with Western Liberal feminists, WID thinkers seek this integration through legal measures and attitude changes. With the aim of influencing development planners, many international and national conferences, declarations and legislation including the UN Decade for Women organized and the sexual inequalities underlying the process of economic modernization were highlighted (Bandarage, 1984).

In policy application, WID approach was efficient in International Development Agencies' internalizing this 'first- wave' feminism's discourse (Kabeer, 1997; Vavrus and Richey, 2003). In this context, during 1970s and early 1980s, it has been axiomatically assumed by aid agencies that women's lives would improve once they had been integrated onto the development process. Policy approaches implemented towards Third World women within WID discourse have been differentiated by time. Using Molyneux's (1985) concepts Moser (1989; 1993) states five stages of policy evolution. First one, until 1970's "*welfare approach*" focuses women's reproductive roles and sees population growth as the main source

of poverty. Therefore, main policy implementations were designed on the control of population growth. Secondly, which lasted during the UN Decade for Women (between 1976-1985), “*equity approach*” directed all policy implementations. Main focus was legislation and thanks to UN efforts women’s civil and political rights in many countries were enhanced. Feminists had started to organize around the gender equality agenda. However, this agenda encountered great resistance from development agencies, policy makers etc. Third approach “*anti-poverty*” is a tactical response to this opposition. By this approach the focus changed to meeting people’s basic needs. The stress was upon women’s productive role through waged work and income generation. The fourth approach which is also more convincing for the development community and basis for WID programming is “*efficiency approach*” corresponds with IMF’s structural adjustment programs in 1980s (Tinker, 1990). Accordingly, by emphasizing women’s integration in economies the debt crises could be overcome through their participation. The last approach “*empowerment*” is associated with feminist writing and grass-roots organizing of Third World Women for altering laws and structures that oppress them (Molyneux, 1985).

As a combination of modernization and liberal feminist approach WID school was confined within the limits of these approaches. Being leading scholar of WID, Boserup was accused as being oversimplified in defining women’s situation and staying superficial rather than focusing with the empirical data she presented in neo-classical terms (Beneria and Sen, 1981; Rathgeber, 1990; Parpart, 1995; Lynne and Ilcan, 2000). Similarly, WID scholars who stay within the boundaries of modernization school and advocating women’s integration labeled as “developmentalists” who simply assert that economic modernization and westernization will liberate women (Tiano, 1984; 1982). They have been widely criticized for accepting existing social structures and not proposing any structural change in the social system by ignoring sexual dimensions. Modernization theory is also criticized for not emphasizing changes in class relations or the contradictory effects of the capitalist development process and for not acknowledging the possibility of alternative development models (Beneria and Sen, 1981:284).

One of the arguments against WID approach is also on having origins from colonial and liberal discourse. Chowdry (1995) argues that the colonial discourse homogenizes and essentializes Third World Women and privileges European people. On the other hand, the liberal discourse supports free market, voluntary choices and individualism. The intersection of these two modernist discourses paradoxically disempowers Third World Women. Accordingly, as a result this approach could not go beyond reinforcing colonial representations of Third World women and liberal market discourse. Moreover, WID advocates ignored the historical context of development and inherent problems with the framework of development itself. By doing so they failed to acknowledge the specific social and cultural context of women's lives (Koczberski, 1998). The effort of adapting women's projects to the standard development projects represented no threat to the existing power structures and budget allocations, distanced WID from its original objectives (Goetz, 1997, cited in Chowdry, 1995:35).

The "integration" issue has been found problematic for some theorists (Tinker, 1990; Palmer, 1991). Accordingly, within WID school rather than proposing a total challenge to growth model of the development approach, main cure was found in integration women into development gender sensitive economic policies (Chowdry, 1995:35). However, the notion of integration is also questionable since aid practice is male-biased. According to socialist feminists (Beneria and Sen, 1981; Hartmann, 1981; Mies, 1982; Young, 1981) the main problem is not integration of women of Third World. They have been already integrated to the system but at the bottom of an inherently hierarchical and contradictory structure of production and accumulation. They argue WID is guilty for promoting capitalism rather than assisting Third World women. For this reason, a coherent analysis of the interconnections between capital accumulation, class formation, and gender relations required for understanding the impact of development process. However, WID approach avoided questioning the nature and the sources of women's subordination and oppression and did not bring radical perspectives requiring structural changes (Vijayamohanan et al., 2009:11).

Although WID has remained subject to many criticisms, it has leading role in development practice on women. First of all, it is successful in making women visible as a category or variable in research and well established sociological subjects. (Fernandez-Kelly, 1997:162) Starting with Boserup, Third World women's place in development process has been questioned. WID scholars made serious assessments on women's marginalization from production; women's exploitation as cheap labor in economic development process (Boserup, 1970: Leacock, 1975); and varying sexual division of labor across countries (Fernandez-Kelly, 1983; Fuentes and Ehrenreich, 1983). Besides, through empirical studies made on women's work, persuasive data has accumulated on women's centrality and economic contributions in the Third World. Even though its limited scope confined modernist and liberal perspective; WID's integration efforts increased recognition of women's role in development and encouraged a more `gender aware` approach to development planning (Koczberski, 1998). One of the important achievements of WID school is that governmental and nongovernmental agencies had started to assess the impacts of development policies on women. Their interaction with feminist analyses resulted with the challenge to most of development issues (Harding, 1998:147).

Women and Development Approach (WAD): Marginalization of Women in Development

In the second half of 1970s WAD approach emerged from the critique of modernization theory and WID approach. Focusing on the relationship between women and development process, its main argument is integrating women into development is a myth since women have always been part of development. WAD school draws its theoretical roots from the intersection of the dependency theory and concerns of dependency school thinkers; development practitioners and radical / neo Marxist feminists. While dependency theorists have been started to call for self-reliant development, development practitioners have been concerning with recent criticism on the relationship between development and patriarchy. On the other hand, radical feminists' critical discourse on patriarchal structures; and neo -Marxist feminists'

analysis on relations of production and women's lack of access to critical resources met with those concerns (Parpart, 1993; Parpart and Marchand, 1995; Rathgeber, 1990). Resulting approach has been called Women and Development and had significant influence in development circles.

Dependency Theorists have found explanations of Modernization School limited and advocated opposite of its assumptions that assert close contact between West and Third World. According to them, rather internal characteristics such as traditional culture, this close link leads underdevelopment of third world countries which is created by the long history of colonial domination in Third World countries; and transition to peripheral capitalism (Amin, 1976; Dos Santos, 1970; Frank, 1967). Main obstacle to national development could be found in historical heritage of colonialism and unequal international division of labor rather than lack of capital, entrepreneurial skills or democratic institutions (So, 1990:104). Dependency is continuously perpetuated through creating a system wherein capitalist `metropole` benefiting from a dependent, peripheral Third World. Therefore, separation from metropole; a critical attitude toward Western technology; and commitment Third World self-reliance could be main paths towards for Third World Development (Connelly et al., 2000:59).

Parallel to dependency theorists, WAD school advocates the claim for "integration of women into development" is closely linked to the maintenance of the economic dependency of Third World (Pala, 1977). Moreover, in development processes women have been always an integral part in a global system of exploitation and inequality with the work they do both inside and outside the household. They did not suddenly appear due to efforts of some scholars and activists in the early 1970s (Rathgeber, 1990:492). Therefore, the causes of gender inequalities which lead to women's subordination and oppression should be discovered for answering the question of why women had not benefited from development (Vijayamohanan et al., 2009).

Similar to dependency theorists, radical feminists also challenge to existing power structures and advocated a degree of separation from the sources of power and domination. According to radical feminists (Beauvoir, 1971; Firestone, 1970; Millett, 1970) the roots of existing inequalities between men and women in all societies lie under the patriarchal system.⁵ They also argue that activists should challenge to women's subordination and struggle to abolish patriarchy and reach equality for women. Overcoming this inequality is only possible with alternative social institutions formed separate from men. Furthermore, they underline the distinctiveness of women's knowledge, women's work and women's goals and responsibilities. Influenced from this approach some development theorists and activists called separate projects for women rather than integrating women into a patriarchal world. (Connelly et al., 2000). Placing grass roots point of view in the center, WAD approach committed itself avoiding governmental interventions; respecting local women's knowledge and adopting participatory approach to development in designing small-scale women only projects rather than domination of development experts (Parpart, 1995: 233).

WAD approach also based on neo-Marxist feminism. Different from WID approach it analyses relations of production and international structures of inequality. According to Marxists, main reasons of these inequalities are relations of production and women's lack of access to critical resources. Namely, during the early phase of transformation women marginalized⁶ by staying at home for reproducing labor force

⁵ Similar to WID, GAD perspective also accuses patriarchy as the sources of women's disadvantaged position in development. However, different from WID approach which sees the base of patriarchy mainly in culture and tradition; GAD's reference of patriarchy is materially originated.

⁶ Gündüz- Hoşgör summarizes the marginalization thesis as follows; "The marginalization thesis... says that women are isolated from production and political control. Women are integrated as "use value" in household production since they reproduce the labor force while men are drawn into the labor force to produce commodities in exchange for wages. However, women's isolation from production outside the home, and consequently their economic dependence on men, limit their autonomy and access to resources. This leads to a disadvantaged status for women. ... According to the marginalization thesis, despite the ideology of egalitarianism, development has generally increased women's economic and social marginality" (2001:118).

and mostly kept away from waged works. The presence in labor market in later phases is as cheap laborers. (Gündüz- Hoşgör and Smits, 2008).

According to Bandarage; the sexual division of labor in reproduction, local class structure, the articulation of specific regions and sectors of production within national economies and the international economy are the main determinants of the diversity or the complexity that women are integrated into development (1984: 502). However, Marxist approach has given inadequate attention to social relations of gender within classes and fails to undertake a full-scale analysis of the relationship between patriarchy, differing modes of production, and women's subordination and oppression and since they see sexual inequality as an aspect of inequity created by capitalist accumulation. Similarly, in practical application, similar to WID approach WAD focuses on intervention strategies for productive sphere such as income generating activities, without taking time burden on women into consideration (Vijayamohanan et al., 2009). These questions are better analyzed in GAD approach.

Gender and Development Approach (GAD): The Exploitation Approach

Gender and Development Approach (GAD) appeared in 1980s as an alternative approach to WID's focus and WAD's limitations. This perspective has a holistic approach⁷ to all aspects of women's lives; and makes structural critique on the nature of production and reproduction by focusing the effects of capital accumulation (Fernandez-Kelly, 1994). It emerged from grass-roots women's movement's experiences; writings of Third World (South) feminists and Western (North) socialist feminists thinking. The research and writing on problems of women in South by Third World feminists are encouraged and

⁷ In this perspective, the tasks that are performed by women at home are moved into the wage-labor sphere in a commercialized form. However, the cost of employing female labor is mostly lower than that of employing men. Thus, women provide a 'cheap' labor supply for the sex-segregated labor markets. Moreover, since women rarely organize effective workers unions, they are often powerless to change their working conditions. In sum, according to the exploitation perspective, capitalist development provides jobs for women since women figure as crucial factor for capital accumulation (Gündüz- Hoşgör, 2001:119).

fostered during the series of international conferences for celebrating UN Decade for Women (1976-85) (Sen and Grown, 1987). The articulation of these groups was emerged as a result of efforts of a group called Development Alternatives with Women for a New Era (DAWN). DAWN launched an international NGO forum at 1985 Nairobi Conference and called for a new approach to women's development (Parpart and Marchand, 1995:14). Main concerns were growing poverty of women in South, gender inequities and global patriarchy (Sen and Grown, 1987). Nairobi Conference facilitated dialogue between Third World and Western feminists and leded production of some important texts (Robertson and Berger, 1986; Stichter and Parpart, 1988; Agarwal, 1988; Afshar, 1987; 1991; Young et al.,1981: cited in Parpart, 1993:450).

GAD school perceives development as a complex process involving the social, economic, political and cultural betterment of individuals and society itself (Young, 1996:52). In this sense, main commitment of GAD perspective is to understand class and gender inequalities in a global context which are barriers of development (Parpart, 1993). Its theoretical roots could be found both in socialist feminism and dependency school. Socialist feminism explains both patriarchal and capitalist relations in explaining women's secondary position (Hartmann, 1979). In this sense it combines both radical and Marxist feminist theories' concerns and focuses both relations of production and relations of reproduction. As a holistic perspective it focuses social organization, economic and political life in order to understand the shaping of particular aspects of society (Young, 1996) in both public and the private/reproductive sphere.⁸ Within this context, main argument of GAD approach is women's status in society deeply

⁸ This perspective insists that "women usually form a "reserve army" of labor for the market since women's primary work is in the home. The most obvious function of this reserve army is to lower the general level of wages. In capitalist development, the search for cheap labor, the manipulation of reserve armies of labor, and the persistence of poverty have been an intergral part of the process. Capitalism and patriarchy serve as effective mechanisms of exploitation of women workers. Patriarchal ideas and structures attempt to place women in a subservient position at home and at the work place. These patriarchal features also operate to legitimate the exploitation of women workers" (Gündüz- Hoşgör, 2001:119)

affected by their material conditions of life and by their position in the national, regional, and global economies and by the nature of patriarchal power in their societies at the national, community, and household levels (Connelly et al., 2000:62).

1980's witnessed two oil crises resulting with enormous international debts and global recession. Affected by this situation, Third World countries experienced structural flaws and weak economies. Under the influence of modernization approach international financial institutions applied Structural Adjustment Programs (SAPs) in Third World countries at the expense of reducing role of the state. Main assumption was Third World countries could access productivity and efficiency through reducing government expenditure and increasing the power of market forces. In the long run, it was expected that SAPs would benefit everyone as well as women and who are under the thread of short term effects of SAPs with other vulnerable groups (Moser 1989; Elson 1992: cited in Connelly et al., 2000). In this context, it was expected that an increase in women's economic contribution lead to increase overall economic efficiency and bring about equity for women. However, GAD scholars having the Dependency School's perspective claim that integration into the world economy will enhance capitalist exploitation in developing countries.⁹ Additionally, women's integration into development system will strengthen also patriarchal exploitation in rather than bringing equity for them (Fernandez-Kelly, 1994; Moon, 1997). They emphasize the risk of women focused development programs in intensifying the

⁹ Gündüz- Hoşgör (2001) in her classification of women-gender and development literature sorts women-in dependency and world system approaches as third category under the conflict theories. This approach emphasizes the effects of international division of labor and the world market on the status of women in developing countries. Accordingly this "new international division of labor is taking shape in which low-skill, low paying jobs are being relocated to the underdeveloped countries to be performed predominantly by women, while high-skill, high paying jobs continue to remain in the developed countries where they are predominantly by men". (Fuentes and Ehrenreich, 1984; Fernandez-Kelly 1983 cited in Gündüz-Hoşgör, 2001:120)

existing forms of gender subordination or creating new forms of gender subordination (Elson and Pearson, 1981).

Different from WAD approach's marginalization thesis, GAD approach insists on exploitation¹⁰ of women during the development process. Accordingly, during the industrialization process the demand for women's labor became vital, and women's involvement into production rise. On the contrary, this involvement is considered more harmful than beneficial to the actual status of women (Tiano, 1987). GAD approach is distinguished by its gender and empowerment focus and emphasize on the role of state in development.

Gender Focus

Rather than focusing only on women as WID and WAD approaches do, GAD school's main interest is at gender, in particular the social construction of gender roles and relations. Gender is perceived as Kabeer suggests "the process by which individuals who are born into biological categories of male or female become the social categories of men and women through the acquisition of locally-defined attributes of masculinity and femininity" (1991:11). With this, GAD perspective emphasizes that gender is socially constructed and gender relations are power relations. The concept of gender appears in first sight less threatening to the status quo, however it has transformative capacity to the social, economic and cultural structure as a convenient analytical tool. With this characteristic the implementation of GAD approach in development projects is difficult and not preferable by agencies since it rejects the basic logic of international development assistance programs (Rathgeber, 1990:204).

¹⁰ Gündüz- Hoşgör summarizes exploitation perspective as follows; "In this perspective, the tasks that are performed by women at home are moved into the wage-labor sphere in a commercialized form. However, the cost of employing female labor is mostly lower than that of employing men. Thus, women provide a 'cheap' labor supply for the sex-segregated labor markets. Moreover, since women rarely organize effective workers unions, they are often powerless to change their working conditions. In sum, according to the exploitation perspective, capitalist development provides jobs for women since women figure as crucial factor for capital accumulation (2001:119)."

Empowerment

GAD approach is also referred as “empowerment approach” developed from the dissatisfaction with WID’s equity approach. It aims empower women through supporting grass roots organizing and bottom-up mobilization. (Vijayamohan et al., 2009) This approach is closely related to transforming gender interests. Molyneux (1985:232) conceptualized gender interests those arising from the social relations and positioning of the sexes. She distinguishes gender interests as practical and strategic. Each of these interests has different derivation and involves different implications for women’s subjectivity. Practical gender interests are short term interests associated with an immediate perceived need as related to gendered roles and responsibilities. They do not challenge the prevailing forms of gender subordination while strategic interests do. Strategic gender interests are long-term, usually not material, and are often related to structural changes in society regarding women’s status and equity. They include legislation for equal rights, reproductive choice, and increased participation in decision-making.

Within the same paradigm Moser (1993) prefers to use the term “needs” instead of “interests”. Needs and interests are closely linked in policy planning process and women’s interests required to be identified by women, in order to translate them into planning needs. GAD approach, aiming change in the structures of subordination, centralizes the issue of empowerment of women via politicization of practical needs and their transformation into strategic interests (Connelly et al., 2000:63). With this GAD school emphasized the necessity for women to organize themselves as active agents for change rather than passive recipients of development assistance.

In order to make a fair assessment of GAD approach for praising its provision of grassroots empowerment it is critical to ensure which type of empowerment is being supported. In this context this discussion should also refer Kabeer’s (1999) notion of empowerment. For Kabeer, empowerment refers to the processes of acquiring the ability to make choices by those who have been denied. Accordingly,

there is an order between the choices in relevance to power and their consequences for people's lives; first order strategic life choices and second order choices. Kabeer addresses that strategic life choices are critical for people's lives such as marriage, having children etc. On the other hand, second order choices are less consequential and closely related with one's quality of live and generally framed by strategic life choices (Kabeer, 1999:437).

In Kabeer's conceptualization, the ability to exercise choices include three interconnected dimensions; resources, agency and achievements. The degree of having ability to exercise choice is closely related to the resources. For Kabeer, these resources include not only economic resources but also human and social resources. They are acquired through social relationships conducted different domains in the society (namely family, market, community).

Agency as the second dimension of empowerment process refers the ability to define one's goals and act upon them. The tendency in social sciences literature is operationalization of agency with "decision making". Kabeer (1999:438) offers other forms of agency in addition to decision making; bargaining and negotiation, deception and manipulation, subversion and resistance. Kabeer also discuss the meanings of agency in relation to positive and negative forms of power as "power to", "power over" and power as not exercising agency.

Achievement, the third dimension of empowerment, is for Kabeer most difficult to measure. In regard to the ability of making strategic life choices there are inequalities in people's capacity. For Kabeer measuring empowerment should interest in these possible inequalities rather than the differences in the choices people make. However, interpretation of inequality is problematic for Kabeer (1999:439) as follows; an observed lack of uniformity in functioning achievements cannot be automatically interpreted as evidence of inequality because it is highly unlikely that all members of a given society will give equal value to different possible ways of 'being and doing'. For Kabeer, one of the strategies to cope this

challenge, adapted by Sen (1984), may be focusing to basic survival related achievements without concerning the context;

... If there are systematic gender differences in these very basic functioning achievements, they can be taken as evidence of inequalities in underlying capabilities rather than differences in preferences. (1999:439)

However, Kabeer contends that inequalities in basic functions occurs in extreme scarcity. This strategy brings us narrowing our analysis of women's disempowerment as a matter of poverty and lacks of analyze disempowerment in better-off sections of society. It also missed forms of gender disadvantage among the poor which do not take the form of basic functioning failures. (1999:439). Kabeer's second suggestion for analyzing achievements is moving from the basic functions to the functions in more complex form. This is the strategy adopted in the UNDP's gender-disaggregated Human Development Index as well as its Gender Empowerment (GEM) index in 1995 (Kabeer, 1999:439).

Role of State

One of the features of GAD perspective is its special attention to the role of the state to provide social services in promoting women's emancipation. It is assumed that women are politically weak and have little bargaining power at local, regional and national levels, state should support women as an employer of labor and allocate of social capital for the care and maintenance of the future generation, i.e. expenditure on education, health; providing programmes to support the work of social reproduction, namely the care and nurturance of children. With this, state refutes the idea that production of future generations both socially and physically is not an individual matter (Young, 1996:53). This issue became highly politicized in the 1980s since due to economic crises many states reduced or privatized such social services before they had provided (Rathgeber, 1990:494).

IN LIEU OF CONCLUSION

Today thanks to global women's activism and growing academic interest on women's experiences from a feminist theoretical perspective gender became an important dimension in development studies. The evidences show that in developing countries women and men experience the results of economic transformation differently in terms of accessing to critical resources such as education, employment and political representation. In this context women-gender and development perspective enables the practitioners to consider these inequalities from a critical perspective and to design proper policies.

Although the main three approaches WID, WAD, and GAD differ how they conceptualize women's problem in development process at some points they share common problematic of improvement current unequal position of women. Among them WID establishes a development model to correct lack of integration of women into development by proposing socio economic measures and policy designs driven by liberal feminist notions. On the other hand, WAD from dependency school and Marxist feminist perspective insists that women have been already an integrated part of development but marginalized and exploited at the bottom of an inherently hierarchical and contradictory production structure. So that, claiming for integration of women into development works for keeping the economic dependency of Third World. Despite the differences, these two approaches are parallel with suggesting top down policy measures, supporting women as producers in public sphere and disregarding the "gender" dimension of development.

On the contrary, GAD shifts its dimension from women to gender by underlining relative positions of women and men within socio economic and political structures. By problematizing women's gender based relations both productive/public and reproductive/private sphere, GAD suggest gender-sensitive transformation in those spheres for effective development. The policy measures of GAD perspective targeting empowerment of women are designed to begin at grass-root level rather top-down

interventions. In this context, GAD perspective could be considered a total challenge to development process aiming to redistribute power in social relations (Moser, 1993; Razavi and Miller: 1995). Beyond improving women's access to the same development resources as are directed to men, the GAD approach stresses direct challenges to male cultural, social and economic privileges (Goetz, 1997), so that women are enabled to make equal social and economic profit out of the same resources.

The literature review shows us there is a remarkable shift in "women-gender and development" approaches from integration to empowerment of women. GAD approach together with its focus on grassroots level empowerment distinguishes among other perspectives. Although this may be true, some points in the implementation of GAD oriented policies should not be disregarded. Firstly, in order to make a fair assessment of GAD approach for praising its provision of grassroots empowerment critical to ensure which type of empowerment is being supported. As a matter of fact, in developing countries states are not willing to design social and economic policies that support women's empowerment which has the possibility to have a direct change in existing gender order which rests on strict gender division of labor. In this context by referring Kabeer's (1999) conceptualization, an ideal policy implementation targeting transformation of current gender order, should consider three dimensions resources, agency, achievements of empowerment. Comprehensive consideration of these dimensions shapes the type of targeted empowerment; namely empowerment to cope and/or to change.

Lastly, it can be said, especially since 1970's, how Third World women are affected by the development has been demonstrated only with case studies (Kandiyoti, 1977). However, women-gender and development approach cannot solely explain women's status in the Middle East (Gündüz-Hoşgör, 2001)

since it lacks the analysis of the experiences of women living in patriarchal belt.¹¹ All this considered, it should be noted that women-gender and development literature is not emerged as a self-questioning of third world by themselves rather it evolved as a reaction to the dominant development discourse. A strong link between this literature and feminist literature on patriarchy including unique patriarchal experiences of women in different regions is important since it gives the possibility taking into account sex/gender system along with an economic system in analyzing women's oppression.

¹¹ The belt of patriarchy consists of the countries in North Africa, the Muslim Middle East (including Turkey and Iran), and South and East Asia (Pakistan, Afghanistan, Northern India and rural China) (Caldwell, 1978; Kandiyoti, 1988). Contemporary feminist perspectives, including Liberal, Radical, Marxist and Socialist feminism, agree that patriarchy is a system of power relations resting on male domination. They only differ in explaining the source of women's subordination and discuss root causes of this subordination. Among them, the socialist feminist approach emphasizes both women's reproductive and productive labor. It also links women's oppression with the interrelation of patriarchy and the capitalist organization of labour process.

Sharabi (1988), Kandiyoti (1988) and Moghadam (1993), have more specific explanations on reconfiguring of patriarchy in the Middle East region where Turkey also located. Sharabi (1988) calls current form of patriarchy as "neopatriarchy" which derives its meaning from two realities which make up its concrete structure, modernity and patriarchy. On one hand he describes patriarchy as a universal form of traditional society having different characteristics in each society; on the other hand, he emphasizes the unique character of modernity as a historical development that origins from Western Europe's break with traditionality.

Sharabi also suggests that, the effects of Islam, patriarchal structures of Arab Society, colonization and dependent capitalism all together strengthened a kind of inverted modernity resulted with neopatriarchy which refers neither modern nor traditional patriarchy. The capitalist transformation in the Arab Society leads material modernization and served to "remodel and reorganize patriarchal structures and relations and to reinforce them by giving them "modern" forms and appearances" (p.4). In this context, considering to the field of this research, Turkey -as a modernizing country still practicing both pre-capitalist and capitalist relations of production and socio-cultural reflections of these relations- experiences neo-patriarchy.

Kandiyoti (1988) contrasted two systems of male dominance to propose two ideal types of patriarchy Sub-Saharan Africa and the areas covering North-Africa, South and East Asia including Muslim Middle East where Turkey, Pakistan and Iran are located. Kandiyoti describes Sub-Saharan form of patriarchy as based on polygyny, relative autonomy of women in return to men's weak responsibility for his family as bread winner. Kandiyoti termed the type of patriarchy prevailing also in Turkey as "classical patriarchy". She contends that classical patriarchy reproduced through the relations conducted in patrilocally extended household.

ÖZET

1970'lerden itibaren sermayenin tüm dünyada en son ulaştığı noktada ortaya çıkan krizi çözmek için uluslararası kuruluşlar tarafından tasarlanmış neoliberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu politikaların gelişmekte olan ülkelerde yarattığı sosyo-ekonomik dönüşüm kalkınma literatüründe popüler bir araştırma konusu olmuştur. Diğer yandan kadın odaklı araştırmalar kalkınma sürecinin kadın ve erkek üzerinde farklı etkileri olduğunu ortaya çıkartmıştır. Bu bağlamda günümüzde Kadın-Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı söz konusu dönüşüm sürecinde kadınların deneyimlerini araştırmada işlevsel bir teorik araç olmaktadır. Bu makalede Kadın- Toplumsal cinsiyet ve Kalkınma yaklaşımının ortaya çıkış ve gelişimi incelenerek ana akım kalkınma yaklaşımından hangi noktalarda ayrıldığı ortaya konacaktır.

Kadın ve erkeğin farklı deneyimleri 1970'lere kadar kalkınma literatüründe bir araştırma alanı olmamıştır. Kadınların kalkınma sürecindeki deneyimlerine odaklanan ilk tartışmalar 1970 yılında Ester Boserup'un *Ekonomik Kalkınmada Kadınların Rolü* çalışmasıyla başlamıştır. Kadın-Toplumsal cinsiyet ve Kalkınma yaklaşımlarından en önemlileri sırasıyla *Kalkınmada Kadın*, *Kalkınma ve Kadın ile Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* perspektifleri olarak sıralanabilir.

Kalkınmada Kadın yaklaşımı, liberal feminist teoriden beslenmekte ve kadınların kalkınmaya entegrasyonunu savunmasıyla da modernleşme paradigmasında kendine yer bulmaktadır. Bu yaklaşımın aldığı en temel eleştiri kadınların kalkınma sürecine entegrasyonu önerisinin var olan kalkınma modeline bütüncül bir eleştiri getirmemesidir. Yapısal bir çözüm üretmediği ve kapitalizmi desteklediği için aldığı tüm eleştirilere rağmen Kalkınmada Kadın Yaklaşımı kadınların deneyimlerini kalkınma literatürü içerisine bir araştırma alanı olarak sunduğu için önemli ve değerlidir. Her ne kadar modernist ve liberal bakış açısıyla sınırlı bir çerçevede kalsa da bu ekolle birlikte üçüncü dünya ülkelerinde yaşayan kadınlarla ilgili yapılan araştırmalar artmış ve kadınların ekonomiye katkıları ve üretimde

merkezilikleri üzerine ikna edici düzeyde bir veri birikmiştir. Tüm bu gelişmeler kalkınma planlarında toplumsal cinsiyete duyarlı bir bakış açısının gelişmesinin yolunu açmıştır.

Kalkınma ve Kadın Yaklaşımı ise 1970lerin ortasında hem modernleşme teorisine hem de bu teoriden beslenen Kalkınmada Kadın yaklaşımına yapılan eleştiriler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ekolün teorik kökleri bağımlılık teorisi ve radikal feminist yaklaşımlarından beslenmektedir. Üretim ilişkileri ve eşitsizliğin küresel yapısına odaklanan; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında yakın ilişki kurulmasını destekleyen modernleşme teorisinin tam tersine bu ilişkinin kendisinin az gelişmişliğe neden olduğunu savunan bu yaklaşıma göre kadınlar zaten kalkınmanın bir parçası oldukları için onların bu sürece entegrasyonu için çabalamak anlamsızdır. Dolayısıyla Kalkınma ve Kadın yaklaşımında asıl amaç kadınların kalkınma sürecinden neden yararlanamadıklarının altında yatan sömürü ilişkilerinin ve eşitsizliklerin ortaya çıkarmak olduğunu vurgulanmasıdır.

Kadınların sadece üretim emeklerine odaklanan Kalkınma ve Kadın yaklaşımına alternatif olarak, 1980'lerde kadın hareketinin içinden, güneyli feminist yazından ortaya çıkan *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma yaklaşımı* ise kadınların yeniden üretim emeklerini de içeren bütüncül bir değerlendirme olanağı sunmaktadır. Kalkınmayı bireysel ve toplumsal düzeyde sosyal, ekonomik, politik ve kültürel iyileşme olarak kompleks bir süreç olarak gören bu yaklaşımın ana sorunsalı az gelişmiş ülkelerdeki giderek artan yoksulluk, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler ve küresel ataerkilliktir. Bir toplumdaki kadınların statüsü küresel, bölgesel ve ulusal ekonomi ile yaşadığı toplum ve hane düzeyindeki ataerkil güç ilişkilerinden etkilenmektedir.

Ele alınan üç yaklaşımdan ilk ikisi yukarıdan aşağıya kalkınmayı konu alırken, tarihsel olarak daha sonra geliştirilen toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımı tabandan kalkınma odağıyla farklılaşmaktadır. Diğer yandan söz konusu literatürün gelişmekte olan ülkelere ziyade gelişmiş ülkelerdeki akademisyenler ve teorisyenlerin var olan kalkınma söylemine tepkileri üzerine doğduğu bir gerçektir.

Bu bağlamda ataerkilliğin özgün görünümünün yaşandığı gelişmekte olan ülkeler için toplumsal cinsiyet ve kalkınma perspektifine yakın politika tasarımlarının, söz konusu ülkelerdeki kadınların deneyimlerini analiz eden feminist literatürden de yararlanması gerekmektedir. Böylece güçlenme, gelişmekte olan ülkelerdeki kadınların kalkınmanın sadece üretici aktörleri olmasının yolunu açacak baş etme stratejileri ile sınırlı olmayacaktır. Hedeflenen güçlenme, kadınlar yaşamları hakkında eğitim, evlilik, doğurganlık, istihdam gibi stratejik alanlarda kritik kararları verebilme yetisine sahip olduğu ve özellikle özel alanda var olan cinsiyete dayalı eşitsiz iş bölümü yeniden düzenlendiği sürece dönüştürücü olacaktır.

REFERENCES

- Afshar, H. (1987). Women, marriage and the state in Iran. In *Women, State and Ideology*. Palgrave Macmillan UK.
- Afshar, H. (Ed.) (1991). *Women, Development and Survival in the Third World*. London: Longman.
- Agarwal, B. (Ed.) (1988). *Structures of Patriarchy: State, Community and Household in Modernising Asia (Vol. 2)*. London: Zed Books.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development; An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Hassocks: Harvester.
- Bandarage, A. (1984). Women in Development: Liberalism, Marxism and Marxist Feminism. *Development and Change*, 15(4), 495-515.
- Beauvoir, S. (1971). *The Second Sex*. Alfred A. Knopf Inc
- Beneria, L., Sen, G. (1981). Accumulation, Reproduction, and "Women's Role in Economic Development": Boserup revisited. *Signs*, 279-298.
- Beneria, L., Sen, G. (1982). Class and Gender Inequalities and Women's Role in Economic Development: Theoretical and Practical Implications. *Feminist Studies*, 8(1), 157-176.
- Boserup, E. (1970). *Women's Role in Economic Development*. London: Earthscan.
- Caldwell, J. C. (1978). A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization. *Population and Development Review*, 4(4)553-577.
- Chowdry, G. (1995). Women in Development (WID) in International Development Regimes. M. H. Marchand & Jane L. Parpart (Ed.), in *Feminism/Postmodernism/Development* (pp. 26-41). Routledge.
- Connelly, M., Li, M.T., MacDonald, M. and Parpart J.L. (2000). Feminism and Development; Theoretical Perspectives. J.L. Parpart, M.P. Connelly and V. E. Barriteau (Ed.), in *Theoretical Perspective on Gender and Development* (pp. 51-161). International Development Research Centre.

- Dos Santos, T. (1970). The Structure of Dependence. *The American Economic Review*, 60(2), 231-236.
- Elson, D. & Pearson, R. (1981). 'Nimble Fingers Make Cheap Workers': An Analysis of Women's Employment in Third World Export Manufacturing. *Feminist Review*, 7(1), 87-107.
- Elson, D. (1992). From Survival Strategies to Transformation Strategies: Women's Needs and Structural Adjustment. In Beneria, L. & Feldman, S., (Ed.), in *Unequal Burden: Economic Crises, Persistent Poverty, and Women's Work* (pp. 26-48). Westview Press, Boulder, CO, USA.
- Escobar, A. (1999). The Invention of Development. *Current History*, 98(631), 382-386.
- Fernandez-Kelly, M. P. (1983). *For We Are Sold, Land My People: Women and Industry in Mexico's Frontier*. Albany, NY: SUNY Press.
- Fernandez-Kelly, M. P. (1994). *Political Economy and Gender in Latin America: The Emerging Dilemmas* (No. 207). Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Fernandez-Kelly, M. P. (1997). Gender and the Paradoxes of Development. *The International Journal of Sociology and Social Policy*, 17(11/12), 162-173
- Firestone, S. (1970) *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: William Morrow.
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Friedan, B. (1963). *The Feminine Mystique*. New York: Dell Publishing
- Fuentes, A. and Ehrenreich, B. (1983). *Women in the Global Factory*. Boston, MA: South End Press.
- Giele, J. Z. (1992). Promise and Diasappointment of the Modern Era: Equality for Women. H. Kahne & J. Giele (Eds.), in *Women's Work and Women's Lives: The Continuing Struggle Worldwide* (pp. . Boulder, San Fransisco and Oxford: Westview Press.
- Goetz, A.M. (1997). *Getting Institutions Right for Women in Development*. Zed Books.
- Gündüz-Hosgör, A. and J. Smits. (2007). The Status of Rural Women in Turkey: What is the Role of Regional Differences. Valentine Moghadam (Ed.), in *Empowering Women: Participation,*

Rights and Women's Movements in the Middle East, North Africa, and South Asia. Syracuse: Syracuse University Press.

Gündüz-Hoşgör, A. & Smits J. (2008). Variation in Labor Market Participation of Married Women. *Turkey Women's Studies International Forum*, 31(2), 104–117.

Gündüz-Hoşgör, A. (2001). Convergence Between Theoretical Perspectives in Women-Gender and Development Literature Regarding Women's Economic Status in the Middle East. *METU Studies in Development*, 28 (1-2).

Harding, S. (1998). Gender, Development, and Post-Enlightenment Philosophies of Science. *Hypatia*, 13(3), 146-177.

Hartmann, H. I. (1979). The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. *Capital & Class*, 3(2), 1-33.

Hartmann, H. I. (1981). The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework. *Signs*, 366-394.

Kabeer, N. (1991). Rethinking Development from a Gender Perspective: Some Insights from the Decade paper presented at the *Conference on Women and Gender in Southern Africa*, University of Natal, Durban.

Kabeer, N. (1997). Women, Wages, and Intra-household Power Relations in Urban Bangladesh. *Development and Change*, 28(2), 261–302.

Kabeer, N. (1999). Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment. *Development and Change*, 30(3), 435-464.

Kandiyoti, D. (1977). Sex Roles and Social Change: A Comparative Appraisal of Turkey's Women. *Signs*, 3, 57–73.

Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society*, 2(3), 274-289.

Koczberski, G. (1998). Women in Development: A Critical Analysis. *Third World Quarterly*, 19(3), 395-409.

- Leacock, E. (1975). Introduction. in *The Origin of the Family. Private Property and The State*, New York: International Publishers, 7-67.
- Lynne P. & Ilcan S. (2000). Domesticating Spaces in Transition: Politics and Practices in the Gender and Development Literature, 1970-99. *Anthropologia*, 205-216.
- Mies, M & Shiva, V. (1990). *Ecofeminism*. London: Zed Books.
- Mies, M. (1982). *The Lace Makers of Narsapur: Indian Housewives Produce for The World Market*. London: Zed Press.
- Mill, J.S. (1970). *The Subjection of Women*. Cambridge.
- Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. New York: Doubleday.
- Moghadam, V. M. (1993). *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*. Lynne Rienner Publishers.
- Molyneux, M. (1985). Mobilization Without Emancipation? Women's Interests, State and Revolution in Nicaragua. *Feminist Studies*, 11(2), 227-254.
- Moon, P. (1997). The Cross-Cultural Compatibility of Western Feminist Development Theory. *Journal of World-System Research*, 3(2), 241-49.
- Moser, C. (1989). Gender Planning in The Third World: Meeting Practical and Strategic Needs. *World Development*, 17(11), 1799-1825.
- Moser, C. (1993). *Gender Planning and Development: Theory, Practice, and Training*. London: Routledge.
- Pala, A.O. (1997). Definitions of Women and Development: An African Perspective. Wellesley Editorial Committee (Ed.), *Women and National Development: The Complexities of Change* (p. 9-13). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Palmer, R. (1991). Gender and Population in the Adjustment of African Economies: Planning for Change. *Women, Work, and Development Series*, (19), Geneva: International Labor Organization.

- Parpart J. L. & Marchand M.H. (1995). Exploding the Canon: An Introduction/Conclusion. *Feminism, Postmodernism and Development*. Routledge: USA, Canada, 1-22.
- Parpart, J. L. (1993). Who is The “Other”? A Post-modern Feminist Critique of Women and Development Theory and Practice. *Development and Change*, 24(3), 439-464.
- Parpart, J. L. (1995). Deconstructing the Development ‘Expert’: Gender, development and The ‘Vulnerable Groups’. *Feminism, Postmodernism and Development*, 221-243.
- Rathgeber, E.M. (1990). WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice. *The Journal of Developing Areas*, 24(4), 489-502.
- Razavi S. & Miller C. (1995). *From WID to GAD: Conceptual Shifts in The Women and Development Discourse*. United Nations Research Institute for Social Development.
- Robertson, C. & Berger, I. (Ed.) (1986). *Women and Class in Africa*. New York: Africana.
- Rogers, B. (1979). *The Domestication of Women: Discrimination in Developing Countries*. New York: St Martin’s Press.
- Rostow, W.W. (1960). *The Stage of Economic Growth*. London: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1984). Capability and Well-Being. Hausman, D. M. (Ed.). (1994). In *The Philosophy of Economics: An Anthology* (pp 270-293). Cambridge University Press.
- Sen, G. & Grown, C. (1987). *Development, Crises and Alternative Visions*. Monthly Review Press, New York, NY, USA.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in the Arab World*. Oxford: Oxford University Press.
- So, A. (1990). *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World System Theories*. Sage.
- Stichter, S. & Parpart, J.L. (1988). *Patriarchy and Class: African Women in the Home and the Workforce*. Boulder, CO: Westview Press.

- Tiano, S. (1982). *The Separation of Women's Remunerated and Household Work: Theoretical Perspectives on "Women in Development"*. Office of Women in International Development, Michigan State University.
- Tiano, S. (1984). Maquiladoras, Women's Work, and Unemployment in Northern Mexico. *A Journal of Chicano Studies*, 15(2), 341-378.
- Tiano, S. (1987). Gender, Work, and World Capitalism: Third World Women's Role in Development. *Analyzing Gender*, 216-243.
- Tinker, I. & Bramsen, M.B. (1976). *Women and World Development*. Washington, DC: Overseas Development Council.
- Tinker, I. (1990). *Persistent Inequalities: Women and World Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Vavrus, F. & Richey, L. A. (2003). *Women and Development: Rethinking Policy and Reconceptualizing Practice*, Vol. 31. Feminist Press at CUNY.
- Vijayamohanam, P. N., Asalatha, B. P., & Ponnuswamy, B. (2009). *Women in Development—Dissecting the Discourse*. (No. 13119). Germany: University Library of Munich.
- Young, I. (1981). *Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of The Dual Systems Theory*. L. Sargent (Ed.), in *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (p. 43-71). Boston: South End Press.
- Young, K. (1996). Gender and Development. Visvanathan, N., Duggan, L., Nisonoff, L. and Wieggersma, N. (Ed.), in *The Women, Gender, and Development Reader* (p. 42-52). London: Zed, 42-51.
- Young, K., Walkowitz, C. and McCullagh, R. (1981). *Of Marriage and The Market: Women's Subordination in International Perspective*. Berkeley, CA: University of California Press.

KÜRESEL ŞİRKETLERİN JEOPOLİTİK ETKİSİ

Beyzade NADİR ÇETİN¹

ÖZ

Küresel Şirketler, küresel ekonomide güçlü ve etkin oldukları gibi küreselleşme sürecinde siyasal düzlemde de güçlü ve etkin bir konuma erişmişlerdir. Küresel Şirketlerin kazandıkları bu etkin konum siyasal alanın kontrol, denetim ve düzenleme gücünü elinde bulunduran devletler ile küresel alanda oluşan etkileşimlerinin temelini oluŐurmaktadır. Şirketler ve Devletlerarasında ortaya çıkan bu etkileşimler ise, küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan ulus-devlet tartiŐmaları baēlamında; bazen ulus-devleti aŐırdıran bazen ulus – devlete güç katan ve ulus-devlet gücünden beslenen biçiminde gerçekteŐen bir yapısal bir durumu beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, devletler ve Şirketler arasında küresel alanda gerçekteŐen ilişkiler baēlamında ortaya çıkan jeopolitik etkileşimleri belirlemeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik, Küresel Şirket, Ulus – Devlet TartiŐmaları

¹ Yard. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

GEOPOLITICAL EFFECT OF GLOBAL CORPORATIONS

ABSTRACT

The global corporations have achieved a powerful and effective position - as they already are in the global economy - in the political plane in the process of globalization. The effective position that the global corporations have achieved constructs the basis of the interactions between the states, which have the power of control, supervision and arrangement, and global field. These interactions, in respect of the discussions about nation-states that emerge parallelly with globalization, reveal an analysis of sometimes corroding the nation-states, sometimes making the nation-states stronger, and sometimes benefiting from the power of nation-state. The aim of this study is to reveal the geopolitical interactions that appear between the states and corporations in terms of global relationships.

Keywords: Geopolitics, Global Corporation, The Discussion of Nation-States

GİRİŞ

Ekonominin küresel düzeyde bir dünya ekonomisine dönüşmesi; sürecin egemen aktörleri tarafından dünyanın her köşesinde yürütülmesi gereken siyasal, kültürel ve ekonomik güç ilişkilerinin yeniden kurgulanmasını ve sürece uygun biçimde yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Küreselleşme sürecinde yeniden kurgulanan başat güç ve küresel otorite oluşturma stratejilerinin hedeflediği jeopolitik sahne, etkin bir aktör paydaş olarak ortaya çıkan küresel şirketlerin jeopolitik analizlerin temel analiz birimi olan devlet aktörü ile olan ilişkilerinin irdelenmesini gerekli hale getirmiştir.

Küreselleşme olgusu, zamanımızda yaşanan pek çok değişim ve dönüşümü, ortaya çıkan yeni kurumları, aktörleri, kuralları ve yeni sistemi anlatmanın temel referans noktası olmuştur. Bu süreçte; teknolojik, siyasal ve ekonomik çeşitli faktörlerin etkisi ile dünya; siyasal, kültürel, toplumsal, ekonomik ve çevresel değişimlere uğramıştır. Bu bağlamda, “küreselleşme; sermaye akışkanlığı, yatırımların, malların, hizmetlerin ve paranın küresel hareketliliği, ekonomilerin bütünleşmesi, kitlesel üretimden parça-başı üretime ve teknoloji yoğun üretime geçiş, iletişim ve bilişim sistem ağlarının varlığı, bilginin küreselleşmesi, ulus-devletin sönümlenmesi, uluslararası kurumların ya da çokuluslu şirketlerin küresel etkinliklerinin artması, küresel sivil toplumun ortaya çıkışı, küresel kimlik ve kültürün doğuşu gibi birçok gelişmeyi ifade etmek için kullanılmaktadır” (Güzelsarı, 2008: 23-24). Castells (2008a: 367), günümüz dünyasında yeni ekonomik düzenin küresel bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Buna göre, küresel ekonomi; “gerçek ya da seçilen bir zamanda tüm gezegen ölçeğinde tek birim olarak işleme kapasitesindeki bir ekonomidir”. Castells’e göre, kapitalizm her zaman; zaman ve mekânı aşmaya dair bir yayılım karakterine sahip olmasına rağmen; dünya ekonomisi, kapitalizmin sahip olduğu bu karakteri tam anlamıyla teknolojik yeniliklerin (daha çok iletişim ve enformasyon) tetiklemesi ve küresel kuruluşlar aracılığıyla ekonomide devlet kontrolünün kaldırılması ve ekonomide serbest bir pazar anlayışının oluşması için oynadıkları öncü rol etrafında örgütleyerek, ancak “yirminci yüzyılın geç

dönemlerinde gerçekten küreselleşmiştir”. Dünya ekonomisinin küreselleşmesi ile birlikte; kapitalizm de karakterine uygun bir biçimde küreselleşmiş ve ekonomik açıdan karakterine uygun bir ortama (mekâna) sahip olmuştur. Kapitalizmin küreselleşmesi beraberinde; sermayenin yayıldığı, üretimin küreselleştiği, finansal hareketlerin geliştiği ve emek hareketlerinin yoğunlaştığı bir ortamı getirmiştir. Kapitalizmin küreselleşmesi ise, devletler ile şirketler arasında gelişen; “karşılıklı bağımlı” (Keohane ve Nye, 1987), “simbiyotik” (Flint ve Taylor, 2014) ve “mekânsal örtüşmezliğe dayalı” (Murray, 1975) çeşitli ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmada küreselleşme sürecinin temel yürütücü aktörlerinden olan ve adına çokuluslu, ulus-aşırı/ötesi denen *şirketler* ile küresel ekonomik sistemde yürütücü rolünü hâlâ sürdürmekte olan diğer bir aktör olarak *devletler* arasındaki çeşitli biçimlerde işleyen ilişkilerin boyutları ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ortak bir küresel alanda farklı güç yapılarını temsil eden devletler ve şirketler, bu ilişkileri esnasında birbirlerinin etki alanları içerisinde karşılıklı bağımlı bir ilişkiyi sürdürmektedirler. Şirketlerin, devletlerin jeopolitiklerine çeşitli biçimlerde etki eden bir güç haline geldiği varsayımını kabul eden bu çalışmanın amacı, adına çokuluslu, ulus-aşırı/ötesi denen şirketlerin, jeopolitiğe olan etkilerini teorik açıdan belirlemektir. Bu amaçla; jeopolitiğin klasik yaklaşımlarına bağlı olarak devletlerin, şirketler tarafından yürütülen ekonomik faaliyetler karşısındaki *aşınma*, *güçlü kalma* ve *şirketleri destekleme* pozisyonları, ulus-devlet tartışmaları temelinde ortaya konmaya çalışılmaktadır. Yine bu amaçla; eleştirel jeopolitik yaklaşımlar bağlamında bir iktidar yapısının kurulmasına ilişkin olarak şirketlerin etkileri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Bu çalışmada *şirket* kavramı, tek başına küreselleşme sürecinde adına çokuluslu veya ulus-aşırı/ötesi denen şirketlerin genel nitelikleri bağlamında ön eksiz olarak kullanılmıştır. Jeopolitik bakış açısını sunabilmek için şirket kavramını farklı biçimlerde tanımlamak yerine olguyu tek bir kavram ile gösterme yoluna gidilmiştir. Bu bakımdan çalışma boyunca, yapılan alıntılarda farklı teorisyenlerin kavramlaştırmalarına sadık kalınmakla birlikte; çalışma boyunca *şirket* ve *küresel şirket* kavramlarının

geçtiği tüm analizlerde olguyu tek bir kavram olarak kabul etme ve bu tekli kavramsal çerçeve içerisinde sunmaya gayret edilmiştir. Bu kavramsal çerçevenin oluşturulması için de farklı ön ekler ile belirlenmeye çalışılan şirket olgusunun nitelikleri temelinde bir analiz yapılmaya çalışılmaktadır.

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE ORTAYA ÇIKAN İKTİDAR İLİŞKİLERİ

Devletler ve şirketler arasındaki ilişkiler daha çok bir iktidar/güç mücadelesini ortaya çıkarmaktadır. Devletlerin sahip olduğu siyasi ve askeri güçler ile şirketlerin, kapitalizmin küreselleşmesi ve sermayenin uluslararasılaşması ile birlikte elde ettikleri ekonomik güçleri küresel alanda *zaman ve mekâna* bağlı olarak işbirliği ve rekabet içerisinde. Mann (Mann ve Hall, 2014: 9-12), toplumsal alanda ortaya çıkan iktidar yapılanmasını dört kaynak olarak belirlemiştir. Bu kaynaklar: siyasi, ideolojik, iktisadi ve askeri iktidarlardır. Ona göre, küreselleşme sürecindeki ulusal egemenliğe karşı oluşan tüm meydan okumalara rağmen belirli bir toprak parçasını merkezileştirme biçiminde bir *siyasi iktidar* varlığını devam ettirmektedir. “Normatif pasifleştirme” biçiminde tanımlanabilecek ve eylemleri, fikirleri ve inançları, otoritenin kutsal biçimlerine yönlendirmeye ilişkin olarak işleyen bir *ideolojik iktidar* da yine iktidarın toplumsal kaynaklarından birini oluşturmaktadır. *İktisadi iktidar* ise insani ihtiyaçları karşılayan, ürünleri üreten, dağıtan ve tüketen biçiminde ortaya çıkan iktisadi ilişkiler olarak “emeğin, sermayenin, ticaretin ve üretimin yerel ve küresel organizasyonunu ilgilendirmektedir”. Son iktidar kaynağı ise, “yoğunlaştırılmış ve ölümcül şiddetin düzenlenmesi ile ilgili olan *askeri iktidardır*”. Mann’a göre, kapitalizm, dört toplumsal iktidar kaynağının ortasında yer almaktadır. Bu iktidar kaynakları, “makro-sosyolojik sorunların” analizlerinde hesaba katılmalıdır. “Yirminci yüzyılın başından günümüze kadar olan zamanda kapitalizm ve ulus devlet” en temel toplumsal kurumlar olarak belirmişlerdir. Böylece küreselleşmeyi ele alabilmek için üç düstur göz önüne alınmalıdır. Bunlar: “kapitalizmin küreselleşmesi, ulus devletlerin küreselleşmesi ve ilk küresel imparatorluğun (Amerika İmparatorluğu) ortaya çıkışıdır. Temel toplumsal kurumlardan biri olan kapitalizm, sınıf çatışmalarını; diğeri olan ulus devletler ve imparatorluklar ise jeopolitikler ve savaşları üretmektedirler” (Mann ve

Hall, 2014: 25-26). Bu iktidar kaynakları, küresel alanda ortaya çıkan iktidar mücadelelerinin de temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla küresel alandaki siyasi, ideolojik, ekonomik ve askeri güç ilişkileri, bu alanı paylaşan ve mücadelesini yapan aktörler arasındaki ilişkiyi belirlemek bakımından irdelenmesi gereken bir olgudur.

Hardt ve Negri'nin belirttikleri gibi, küreselleşmenin bir sistem olarak aslında dünya tarihinde ekonomik sistemin kurulu olduğu her dönemde var olduğunu iddia eden ve yeni bir şey olmadığını savunan teorisyenler (Wallerstein, Arrigi, Hirst ve Thompson gibi), ekonominin bir dünya sistemi biçiminde birbiri ile ilişkili “dünya ekonomisi” şeklinde örgütlendiği noktasında haklı olabilirler. Ancak kaçırılan nokta; kapitalizmin piyasayla ilişkisini ele alırken; “genişleme ve gelişme aşamalarını vurgulamanın” önemli olduğu gibi; “kapitalist üretim ve küresel iktidar ilişkilerinde” ortaya çıkan “kopuş ve kayma”larında belirlenmesinin de önemli olduğudur. Hardt ve Negri'ye göre, ortaya çıkan kayma, “ekonomik güçle politik gücü birleştirme, ya da başka bir deyişle gerçek anlamda bir kapitalist düzeni gerçekleştirme yönündeki kapitalist projeyi” görünür ve mümkün hale getirmiştir. Bu bakımdan “küreselleşme süreçleri artık sadece bir olgu değil, aynı zamanda tek bir ulus-üstü politik iktidar figürü tasarlama eğilimindeki tüzel tanımların kaynağıdır” (Hardt ve Negri, 2008: 32-33). Küreselleşmeyi ulus-devlet sisteminde devletlerin ve bölgelerin sömürsünü gerçekleştiren emperyal güçlerin var olmaya devam etmesi ve bir tahakküm ilişkisinin sürdüğü üzerinden açıklayan teorisyenler; Hardt ve Negri'ye göre, yeni bir olguyu değil, emperyalist sistemin mükemmelleşmesi şeklinde bir yorum olarak küreselleşme ile ortaya çıkan kaymayı kaçırmaktadırlar. Hardt ve Negri'ye göre, yeni bir iktidar yapılanması ortaya çıkmaktadır. Bu iktidar yapılanması ile birlikte; geçmişte örnekleri olan birkaç emperyal gücün arasında yaşanan çatışma/rekabetin yerini, “tüm güçleri belirleyen, bir-örnek yapılandırılan ve post-kolonyal ve post-emperyalist niteliğe sahip tek bir ortak hak nosyonu altında toplayan tek bir iktidar fikri almıştır”. Bu dönüşüm, Hardt ve Negri'nin “imparatorluk” kavramlarının temel çıkış noktasıdır. Onlara göre *imparatorluk*; “yeni bir hak nosyonu, daha doğrusu yeni bir

otoritenin kayda geçişi ve sözleşmeleri güvenceye alıp ihtilafları çözümleyen yasal baskı aygıtlarının ve normlarının üretiminin de yeni bir tasarımıdır” (Hardt ve Negri, 2008: 33). Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan değişim ve dönüşümler iktidar algısını da dönüştürmüştür. Askeri, ekonomik ve siyasi güçler temelinde ve bu güçlerin ekonomik bir küresel iktidarı oluşturmak için kaynak olduğu bir yapılanma ortaya çıkmıştır.

JEOPOLİTİK ÇÖZÜMLEMEDE YAKLAŞIM

Küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan iktidar ilişkileri, ekonomik güç olarak küresel sahnede şirketlere önemli bir yer kazandırmıştır. Şirketler bu güçlerini, kendi stratejilerine uygun bir jeopolitik resmin oluşması bağlamında devletlerin siyasi otoriteleri ile paylaşmaktadırlar. Bu paylaşım şirketler ve devletler arasında bir karşılıklı etkileşim ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple jeopolitik analizin hangi temelde gerçekleşmesi gerektiğini belirlemeden önce jeopolitik teorilerin geçirmiş olduğu yaklaşım değişikliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Jeopolitik yaklaşımların geçirdiği değişim sürecine bakıldığında; Jeopolitik, 1899 yılında ilk kullanım biçimi ile (Rudolf Kjellen) coğrafya ve siyaset arasındaki ilişkiye bağlılıkla bir devlet teorisi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak jeopolitik, 20. yüzyıldan itibaren zamanın sorunlarına, mücadelelerine, değişim ve dönüşümüne ilişkin bir yaklaşıma yönelmiştir (Yeşiltaş, 2014: 340). Jeopolitik olgusu, devlet ve coğrafi mekânlar arasında sürdürülen bir dünya siyaseti oluşturma üzerinden yürüyen başlıca üç temel yaklaşıma sahiptir. Bu yaklaşımlardan ilki, klasik (ortodoks) jeopolitik olarak adlandırılan ve “devleti aşkın bir varlık” olarak kabul ederek; devlet gücünü artırmaya yönelik uğraşlar sergileyen görüştür. İkinci yaklaşım, soğuk savaş döneminde “ulusal çıkar” fikirleri temelinde ortaya çıkan “neo-klasik jeopolitik” (ideolojik jeopolitik)tir. Üçüncü yaklaşım ise, postmodern dönem ile birlikte ortaya çıkan ve devletin dönüşümü ve “hegemonyacı iktidarı” sorun haline getiren “eleştirel jeopolitik”tir. (Yeşiltaş, 2014: 340).

Klasik jeopolitik, farklı nüfusların yerleri, kaynaklar, devletler arasındaki yakınlık, komşu iklim ve topografya ya da emperyal bölgeler ve devletlerin stratejik amaçları ve güç merkezleri gibi yeryüzünün

“kalıcı gerçekliklerine” odaklanmaktadır (Ó Tuathail, 1996: 17; Hughes, 2007: 979). Eleştirel jeopolitiğin çağdaş projesi ise, önemli bir şekilde kendisine klasik yaklaşımları problem etmektedir. Coğrafik gerçeklerin bir bilimi olarak görünen jeopolitikten ziyade; eleştirel jeopolitik, uluslararası politikanın mekânsal olarak nasıl tasarlandığını açıklamaktadır (Sharp, 2005: 357; Hughes, 2007: 979). Eleştirel jeopolitik, ulus-devletlerin resmi (formal) ve pratik (practical) jeopolitiğine dikkat çekmektedir. Resmi jeopolitik, entelektüeller ve kurumlar tarafından yapılan teorilere ve çözümlere göndermede bulunurken; pratik jeopolitik, dış politika yapımı ile meşgul olan diğer aktörlere ve akıl, eylem ve görüşlerin jeopolitik fikirlerine gönderme yapmaktadır (Ó Tuathail, 2005: 68; Hughes, 2007: 979). Ayrıca eleştirel jeopolitik, popüler kültürel biçimler içerisinde dolaşan ve üretilen kodlar ve politik açıklama yollarını keşfetmektedir. Hem pratik hem de resmi jeopolitik çalışmaları, ardında yatmakta olan görsel uygulamalar ve sunumları sorgulamaktadır. Bu sebeple jeopolitik ile görsel kültür arasındaki ilişki uluslararası ilişkiler, politik bilim, kültürel çalışmalar, medya çalışmaları ve eleştirel gazetecilik üzerine çalışan eleştirel teorisyenler tarafından önemli bir çalışma konusu olmuştur (Hughes, 2007: 979).

ŞİRKET OLGUSU: KAVRAMLAŞTIRMA VE NİTELİKLERİNİN BELİRLENMESİ

Şirketlerin çokuluslulaşması, ulus-aşırılışması veya ulus-ötesileşmesi; küreselleşme tartışmalarının temel argümanlarından birini oluşturmaktadır. Küreselleşmeye yönelik olumlu yaklaşım sergileyenler ile şüpheli yaklaşanlar arasındaki temel bakış açısı farklarından birini küresel şirket yapılanması oluşturmaktadır. Küreselleşmeye olumlu yaklaşanlara göre, çokuluslu şirketlerin artışı, uluslararası politikanın eski biçimlerine meydan okuyan küresel politikanın yeni biçimlerinin ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. Kısaca, devletler çeşitli devlet dışı aktörlerle rekabet halindedirler. Bu durum ise, ulus devletin egemenlik gücünü aşındırmaktadır. Küreselleşmeye şüphe ile yaklaşanlara göre ise, ekonomik ticari ilişkiler hâlâ ulusal sınırlar içerisinde cereyan etmektedir. Ekonomik faaliyetler, ulusal olarak birbirine bağlanmış olan alanlarda gerçekleşmektedir. Sermaye ve ticaret akışları hâlâ ulusal temelli bir

ekonomi dünyasında ve özellikle ulusal ekonomilerin bir araya gelerek oluşturduğu bölgesel gruplaşmalar arasında gerçekleşmektedir. Bu durum ise yeni bir şey değildir. Ulusal ekonomik düzenlemeler hâlâ mümkündür ve bu düzenlemelerde ulus-devletler hâlâ etkinliğini sürdürmektedirler. Şüphecilere göre, çoğu ulus-aşırı şirket aslında küresel bir nitelik taşımamaktadır. Çünkü onların ekonomik aktivitelerinin temeli üç büyük ticaret bölgesinde (Avrupa, Kuzey Amerika ve Uzak Doğu) gerçekleşmektedir. Sanayileşme endeksine göre en tepede yer alan 100 ulus-aşırı şirketin sadece 21'i tam anlamıyla küreselleşmiş bir profile sahiptir (Dodds, 2000: 47-50).

Kavramlaştırma

Şirket olgusu, farklı ön ekler yardımı ile başta küreselleşme süreci olmak üzere dünya ekonomisini açıklamada önemli referans kavramlardan biri haline gelmiştir. Olguyu açıklamak maksadıyla; ulusal ekonomisi dışında faaliyet gösteren şirketler için, “uluslararası şirket” ve “uluslararasılaşma” kavramları uzun süre kullanılmasına rağmen bu kavramlaştırmalar, 60'lı yıllardan itibaren “dış ülkelere yapılan yatırımları ve kurulan şirketleri besleyen akışları tanımlamakta” yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu sebeple şirket olgusu, temel olarak “çokuluslu şirket” kavramı ile açıklanmaya çalışılmıştır (Mattelard, 2013: 80). Çokuluslu şirket kavramı bu bakımdan şirketlerin ulus-aşırılaşması/ötesileşmesi tartışmalarını ortaya koymak adına üretilen bir kavramdır. Dicken'e göre, Çokuluslu Şirket (Ulus-ötesi şirket); “kendi iyeliğinde olmasa bile, birden çok ülkede koordinasyon ve denetleme gücüne sahip bir firma” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu tanım, şirketin üretim gücünü denetleyebilmek veya kontrol edebilmek için dünya çapındaki tüm üretim gücünü elinde bulundurması biçiminde bir gerekliliğin olmamasına gönderme yapmaktadır. Çokuluslu şirketler, üretim gücünün sahibi olmalarına rağmen küresel ekonomik sistemde, dünya çapında kendileri gibi ulus-ötesi niteliği taşımayan firmalar ile de işbirliği yürütmektedirler. Bu üretim işbirliği “örümcek ağı”na benzer bir yapılanma meydana getirmektedir (Dicken, 2008: 362). Bu şirketler, “bir dizi ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel ortamda faaliyet göstermektedir” (Ritzer, 2011: 218). Çokuluslu şirket kavramı ayrıca “birden fazla

ulusal nüfuz sahasında şubelere ve bağlı şirketlere sahip olan şirket” (Hirst ve Thompson, 2003: 15) biçiminde de tanımlanmaktadır. Tanımlamalar irdelendiğinde; çokuluslu şirketlerin, dünya çapında sahipliği ellerinde bulundurmak amacından öte; pazarı kontrol ve ekonomik sistemin temel aktörü olma saiki ile hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır. Kontrolün elde edilmesi ise, bağlı şirketler eliyle ve bu şirketler ile yapılan işbirliği neticesinde gerçekleşmektedir. Kontrol mekanizması ise, küresel çapta olmakta ve farklı coğrafyalarda faaliyet yürütmeyi gerekli kılmaktadır.

Küreselleşen ekonomi neticesinde çokuluslu şirketlerin ulus-ötesi şirketlere dönüştüğünü iddia eden Hirst ve Thompson, ulus-ötesi şirketi; “uluslararasılaşmış bir yönetimi olan, dünyada en güvenli ya da en yüksek kazancın olduğu yerlere yerleşmeyi uman, özel bir ulusal kimliği olmayan, gerçekten serbest olan sermaye” olarak tanımlamaktadır (Hirst ve Thompson, 2003: 37). Finansal alanda teknolojik ilerlemeler ile sağlanan anlık kaynak aktarımları, ulusal bir para politikasına dayanmaksızın sadece piyasa tarafından belirlenen kurallara yönelik olarak hareket edebilme yeteneğini bu şirketlere sunmaktadır. Bu bakımdan, “ulus-ötesi şirketler, strateji ve fırsatların dayattığı biçimde kaynak sağlar, üretir ve küresel düzeyde pazarlama yaparlar”. Şirketler artık ulusal bir temele dayanmayan ve küresel sisteme hizmet eden bir aktör konumundadır. Ulus-ötesi şirketler, ulusal bir hükümet tarafından kontrol edilemeyen ve kısıtlanamayan bir niteliğe ulaşmıştır. Küresel ekonominin emrettiği düzenlemeler dışındaki tüm ulusal baskı ve düzenlemelerden kaçabilme yeteneğine erişmiş durumdadırlar. Bu sebeple, “ulus-ötesi şirketler gerçekten küreselleşmiş bir ekonominin temel göstergesidir” (Hirst ve Thompson, 2003: 37). Bu süreç, şirketlerin çokuluslu niteliğinden ulus-ötesi niteliğine erişiminin açık bir göstergesidir. Küresel ekonomik sistem, bağların ve bağlantıların kurulmasına ilişkin avantajlı bir faktör olmaya başladıkça; şirketler de çokuluslu olarak nitelenen yapıdan ulus-aşırı veya ulus-ötesi olarak nitelenebilecek bir yapıya doğru evirilmektedir. Bu dönüşümdeki temel faktör, teknolojik gelişmeler temelinde yaşanan finansal akışlardır. Akışların anlık ve hızlı bir şekilde gerçekleşebilmesi, şirketlere önemli bir hareket kabiliyeti kazandırmıştır. Yine ulus-aşırı/ötesi olmak; ulusal bir bağlamdan

sınırlanabilmek ve küresel niteliğe erişmek manasına gelmektedir. Bu bakımdan ulus-aşırı/ötesi olmak; ulus-devletin küresel zamanlarda aşınmasına ilişkin geliştirilen yaklaşımların da temelini oluşturur niteliktedir. Ulus-ötesi şirket (Transnational Corporation-TNC) ayrıca Heywood tarafından “iki veya daha fazla ülkede ekonomik faaliyet yürüten şirket” şeklinde tanımlanmaktadır. Şirket ayrı şubelerden veya bir araya gelmiş iştiraklerden oluşabilmektedir. Ana şirket daha çok bir ana ülkede yer almakta ve diğer ülkelerdeki faaliyetler şubeler tarafından idare edilmektedir. Bu şirketlere çokuluslu yerine ulus-ötesi denmelidir. Çünkü şirket stratejisi ve kapsamı ancak bu kavram ile açıklanabilmektedir (Heywood, 2013: 135). Ulus-ötesi kavramı ayrıca ulusal bir ekonomiye bağlı olmakla birlikte küresel piyasaya yayılabilme becerisini anlatmaktadır. Şirketlerin bir ulusal ekonomi bünyesinde belirlediği göz önüne alınmalıdır. Ulusal bir ekonomide kurulan şirket, küresel faaliyetleri yürütebilme becerisi sayesinde kendi ulusal sınırlarını aşarak başka ulusal sınırlara erişme durumuna gelmektedir. Bu durum ise şirketin bir ulusal sınırdan başka bir ulusal sınıra/sınırı geçmesi, ulaşması, aşması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Şirketleri; çokuluslu, ulus-ötesi veya ulus-aşırı şeklinde ön ekler ile kavramlaştırmak; şirketlerin dünya çapındaki gücünün, yaygınlığının ve kontrol yeteneğinin karakterize edilmesi bakımından pek bir farklılık ortaya çıkarmıyor gibi görünse de şirketlerin bağlı buldukları ekonomik yapı ve şirketlerin işbirliğine gittikleri firmaların bağlı buldukları ulusal ekonomiler göz önüne alındığında, çokuluslu yerine bu şirketler için ulus-ötesi veya ulus-aşırı denmesi daha doğru görünmektedir.

Niteliklerin Belirlenmesi

Şirketlerin tanımlanmaları ve ön ekler almaları onların niteliklerinin ortaya konması ile mümkündür. Günümüz ekonomik sisteminin özelliklerini de içerisinde barındıran bu nitelikler, hem şirketlerin hem de küresel ekonominin şifrelerini çözmeyi kolaylaştırmaktadır. Çünkü 1970’li yıllardan itibaren başlayan ve dünya ekonomisinden küreselleşmeye doğru evirilen bir ekonomik değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Şirketlerin çokuluslu oluşu, ulus-ötesi/aşırı oluşu hep yeni ekonomik sürecin değişim dinamikleri ile açıklanmaktadır. Şirketler de ekonominin bir unsuru olduklarından; aynı anda

ekonomide yaşanan tüm değişim ve dönüşümlerden etkilenmekte veya ekonomiyi değişime veya dönüşüme zorlamaktadırlar. Değişimi ve dönüşümü talep etmek, esasında şirket stratejilerine uygun siyasi düzenin oluşturulmasını zorlamak biçiminde gerçekleşmektedir. Siyasi alana hakim olan güçleri devletler olarak kabul ettiğimizde; değişim ve dönüşümün talep edileceği aktörler de devletler olacaktır. Bu zorlama durumu ise, şirketlerin sahip oldukları/olmaya başladıkları küresel ekonomik güçlerini göstermesi bakımından dikkatle izlenmelidir.

Şirketlerin yürüttüğü faaliyetlerin en önemlisi başka ülkelerde yaptıkları “doğrudan yabancı yatırımlar (DYY)”dır. Doğrudan yabancı yatırımlar küresel ekonomide bir şirketin dünya çapına yayılmasının yolunu açmaktadır. Şirketler, bu tip yatırımlar sayesinde başka yerel şirketler ile birleşmekte, bunları satın almakta ve başka ulus-devlet sınırları içerisinde faaliyet yürütmektedirler. Şirketlerin küresel ekonomideki nitelikleri belirlenecek ise referans olarak alınacak temel araç doğrudan yabancı yatırımlardır. Bir ulusal ekonomi bünyesinde faaliyet yürüten bir şirket, çok rahatlıkla sahip olduğu küresel avantajlar neticesinde başka sınırları zorlayabilmektedir (Hirst ve Thompson, 2003: 79, Ritzer, 2011: 219, Castells, 2008b: 148-149, Castells, 2008a: 374). Bu sebeple şirketler, dünya ekonomisinin yeni şekillenışı ve doğrudan yabancı yatırımların şirketlere kazandırdıkları hareket kabiliyeti sayesinde kurulu oldukları ulusal hükümetlerinin jeopolitik ortağı pozisyonunu almış ve doğrudan yabancı yatırımlar, şirketler tarafından yine bağlı oldukları ulusal ekonominin küresel çıkarları için yapılı hale gelmiştir. Bu çıkar ortaklaşması ise, şirketlerin küresel ekonomide daha da güçlenmesinin yolunu ve avantajını sağlamıştır. Elbette ki burada kastedilen ortaklaşma, jeopolitik açıdan bir güç sahibi olan egemen devletlerle gerçekleşmektedir. Şirketlerin ulus-aşırı/ötesi biçiminde kavramlaştırılması şirketlerin ulusal bir ekonomi ile bağlarının kalmaması (veya gerek olmaması) ile açıklanırken; doğrudan yabancı yatırımlar ile sağlanan ortak avantajların belirlenmesi, egemen bir ulusal hükümetin çıkarları ile şirket çıkarlarının siyasi ve ekonomik bakımdan ortaklaşması şeklinde açıklanmaktadır.

Birleşmiş Milletler tahminlerine göre ulus ötesi şirketler 200 bin yabancı şirket ile birleşmiş durumdadır. Bunları ise daha çok doğrudan yabancı yatırımlar ile kontrol etmektedirler. Doğrudan yabancı yatırımın küresel stokunun üçte biri en büyük yüz çokuluslu şirket tarafından kontrol edilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların seviyesi çokuluslunun küresel etkisinin yayılması açısından yararlı bir ölçümdür (Brown ve Lauder, 2001: 103-104). Küreselleşme ile ilgili ortaya çıkan ekonomik süreçler ulusal sınırların önemini oldukça azaltmıştır. Çokuluslu şirketler, işlerini, üretim tesislerini ve pazarlarını, geçmiş yıllara oranla çok daha geniş bir coğrafyaya yaymışlardır (Newman, 2013: 143). Yayılma bu anlamıyla küresel ekonomik sistemin temel hedefi olduğundan bu hedefe ulaşabilmenin temel aktörlerinden biri de şüphesiz çokuluslu şirketlerdir. Şirketlerin çokuluslulaşması, ulus-ötesi/aşırılışması onların küresel alandaki genişleme yeterlikleri ile ilgilidir. Şirketler, üretim tesisini başka ülkelere taşıma, ürünlerini dünya çapında satma, haberleri ve görüntüleri dünyaya yayma ile karakterize olmaktadır. Dolayısıyla şirketleri çokuluslu, ulus-ötesi/aşırı yapan bu tarzda dünya çapına yayılabilmeleridir.

Doğrudan yabancı yatırımlar ile gerçekleşen şey, küresel ekonominin şirketlerden beklediği üretim ve dağıtımın sağlanmasıdır. Bu tür yatırımlar ile iki temel gelişme sağlanmaktadır. Bunlardan birincisi, küresel şirketlerin çokuluslu, ulus-ötesi/aşırı niteliğinin sağlanması; ikincisi ise, bu yatırımlar sebebiyle devletlerin kendi yapmak zorunda oldukları çeşitli zaruri maliyetlerden kurtulmalarıdır. Bu sebeple küresel bir ekonomide şirketler ile yatırım yapılan devletler arasındaki en temel ekonomik işbirliği doğrudan yabancı yatırımlar ile sağlanırken; şirketlerin yapılandığı ana ülkeler ise, ulusal şirketlerinin yatırım yaptıkları ülkelerde gerçekleştirdiği bu işbirliği neticesinde yatırım yapılan ülkede siyasi bir nüfuz sahası elde etmektedirler.

Günümüz dünyasında Ulus-Ötesi Şirketler olarak örgütlenen “derin bütünleşme” giderek yaygınlaşmaktadır. “Derin bütünleşme” ile kastedilen şey, mal ve hizmet üretiminin yayılması ve görünür veya görünmez ticaretin (finansal açıdan sağlanan dijital para aktarımının artması anlamında)

artmasıdır. Bu sebeple ulusal ekonomiler, bu şirketlerin kurdukları ağlar içerisinde faaliyetlerini sürdürmekte ve oluşan bağıntıları daha sık kullanmaktadırlar (UNCTAD, 1993: 113; Dicken, 2008: 360). Çokuluslu şirketler temel üretim gücü haline dönüşerek kendilerine bağlı “üretim ağları” ile birlikte küresel bir üretim rejiminin “vektörü” haline gelmişlerdir. Üretim rejiminin bu etkilenmesi ise üretimin “uluslararasılaşmasının” bir yansımasına dönüşmüştür (Castells, 2008b: 149). Buna bağlı olarak dünya ticaretinin hacim olarak genişlemesi de yine çokuluslu şirketlerin üretimlerinin bir neticesidir. Dünya ticaretinin üçte ikilik bir kısmına sahip olan çokuluslu şirketler; “dünya çapında mamul mal ihracatının büyük bölümünü ellerinde tutmaktadırlar” (Castells, 2008b: 149-150).

Çokuluslu şirketler ya da ulus-ötesi şirketler doğrudan yabancı yatırımlar bakımından yeni bir olgu değildirler. 19. yüzyıl sömürge faaliyetleri esnasında özellikle doğal kaynakların işletilmesine ilişkin olarak Batı, şirketler eliyle çeşitli yatırımlar gerçekleştirmiştir. Benzer şekilde teknoloji alanındaki yenilikler ve gelişmeler de yine bu tip yatırımlar yoluyla sömürge alanlarına taşınmıştır. Ancak bugün küresel anlamda örgütlenmiş olan çokuluslu şirketler, geçmişte olduğundan farklı bir yapıya sahiptir. Örneğin; maliyet hesaplarına bağlı olarak üretimin her aşamasını farklı farklı ülkelerde gerçekleştirip; bu yarı mamullerin başka bir ülkede birleştirilmesini mümkün kılan bir yapı ortaya çıkmıştır. Ayrıca çok farklı sektörlerdeki farklı şirketler aynı doğrudan yatırımın birer parçası olarak sermaye ortaklığına gidebilmektedirler. 1980’li yılların sonundan başlayarak sınırsız sermaye hareketleri (akışları) devlet denetiminden çıkmaya başlamıştır (Kazgan, 2005: 172-173).

Şirketlerin, “genellikle çocuk işçilerin çok ucuza çalıştırıldığı, denetimsiz, kayıt dışı, kötü koşullara sahip işyerleri”nde sweatshop (Bakan, 2007: 74) emek olarak adlandırılan tarzda üretim yapmalarının sebebi, kâr marjını yükseltmek ve işgücü maliyetlerini azaltmaktadır. Bunu yaparken sömürü inanılmaz boyutlara ulaşmış ve melez bir üretim rejimi ortaya çıkmıştır (Bakan, 2007: 86). Doğrudan yabancı yatırımların en önemli etkisi şirketlerin emek ve üretim maliyetlerini neredeyse sıfır maliyetle gerçekleştirmeleridir. Doğrudan yabancı yatırımlar yapılırken şirketler büyük çapta emek ve üretim

maliyetlerini hesaplamaktadırlar. Bu noktada yatırım yapılan ülke seçilirken hesaplamalar; yatırım yapılacak olan ülke ya da bölgenin küresel gücü ve etkisinden ziyade şirkete katacağı ekonomik güç ve etki bağlamında yapılmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların bir ülkeye yönlendirilmesinde öncelik, şirket maliyetlerinin azaltılması olmak üzere bağlı olunan ulusal ekonominin ihtiyaçları da göz önüne alınmakta ancak yatırım yapılan ülkenin kalkındırılması gibi bir temel hedef bulunmamaktadır.

Küresel ekonomide faaliyet yürüten şirketlerin kavramlaştırılmasına ilişkin yaşanan bir karmaşa varmış gibi görünmektedir. Ancak mevcut ekonomik süreç irdelendiğinde; şirketlerin ön eklerinin ne olması gerektiğinden ziyade küreselleşme ile birlikte taşımaya başladıkları misyonun ve küreselleşme sürecinde yürüttükleri görevin ne olduğunun anlaşılmasının daha önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira yapılan tüm kavramlaştırmalar aslında tek bir temel yapıyı tarif etmekte; ancak farklı biçimlerde ele alınmasından dolayı kavramlaştırmaların sanki birbirinden farklı yapılanmaları anlattığı gibi bir inanç oluşmaktadır. Fakat durum hiç de böyle değildir. Tanımlar dikkate alındığında; bazı niteliklerin, farklı kavramlaştırmalar için ortaklaştığı hemen anlaşılmaktadır. Buna göre;

- şirketin; bir ulusal ekonomiden besleniyor olması,
- şirketin; küresel akışların kolaylaşması neticesinde başka ulusal ekonomik sınırları zorlar hale gelmesi,
- şirketin; bir veya birden fazla ülkede kolaylıkla yatırım yapabilmesini sağlayan esnek bir üretim rejiminin olması,
- şirketin; ulusal ekonomi politikalarından etkilenmeyecek biçimde hazırlanmış küresel bir piyasanın aktörü olması,

- şirketin; küreselleşmeyi ortaya çıkaran faktörler bağlamında da ciddi etkisi olan teknolojik yenilikleri özellikle de zamanı ve mekanı aşma anlamında kullanma yeteneğinin üst seviyede olması,
- şirketin; tüm bu niteliklerinden olarak dünya çapında ulus-devletler karşısında jeopolitik bir güç odağı haline gelmiş olması,

şirketlerin kavramlaştırılmasındaki ön ekleri önemsiz hale getirmektedir. Adına ister çokuluslu ister ulus-ötesi isterse ulus-aşırı denmiş olsun şirketler, bugün dünya çapında en önemli küresel aktörlerden biri haline gelmişlerdir.

KÜRESEL ŞİRKETLERİN JEOPOLİTİK ETKİLERİ: DEVLETLER VE ŞİRKETLER ARASI İLİŞKİLER

Jeopolitik bakış açısını ortaya koymak devletlerin coğrafyalar üzerindeki gücünü ve kontrol yeteneğini belirlemeye çalışmaktır. Uluslararası ilişkiler alanında politik bir anlam çerçevesine sahip olmasına rağmen jeopolitik, sosyolojik açıdan da insani ve toplumsal bir kabulleniş ve rızanın da izini sürme fırsatını tanımaktadır. Askeri ve siyasal manada devletlere hakimiyet sahası açmak adına bir güç ve kontrol mekanizması kurma girişimi olarak jeopolitik; devlet ve şirket birlikteliği ile elde edilen güç ve kontrolün açıklanmasını da mümkün hale getirmektedir. Jeopolitik bir egemen (hegemonik güç) güç haline gelebilmek; bir hakimiyeti, gücü, kontrol mekanizmasını gerektirdiği gibi; bu gücü paylaşmayı ve bu gücü oluşturmayı da içermektedir. Bu bakımlardan şirketler, günümüz dünyasında ortaya çıkan ulus-devlet tartışmaları temelinde; *ulus-devletin gücünü aşındıran, ulus-devletin gücünden beslenen ve ona güç katan* biçiminde ifade edilebilecek *üç yönlü* bir etkiye sahip jeopolitik bir araca dönüşmüşlerdir.

Şirketler;

- doğrudan yabancı yatırımları yoluyla yayıldıkları coğrafyalardaki ulus-devletlerin güç ve kontrol yeteneklerini paylaşarak bu devletlerin gücünü aşındıran ve amaçları olan küresel genişleme için ulus-devletlerin sınırlarını zorlayan,

- ihtiyaç duydukları desteği almak için ulus-devletlerin güçlerinden faydalanan ve
- kurulu oldukları ulusal ekonominin küresel alanda ideolojik ve siyasi iktidarını/gücünü artırmak için bu devletleri destekleyen üç boyutlu bir jeopolitik etki gücüne sahiptirler.

Jeopolitik temelli bir yaklaşım ortaya koyarken; jeopolitiğin hem klasik hem de eleştirel yaklaşımları açısından bir değerlendirme yapılmalıdır. Klasik jeopolitik yaklaşım, coğrafyaya hakimiyeti ve bu coğrafya üzerindeki kaynakların kullanım ve kontrolünü ayrıca siyasi olarak kullanılabilen güçleri kapsayan bir inceleme metodudur. Bu bakımdan devletler ve şirketler arası ilişkiler değerlendirilirken; bir coğrafi alana hakimiyet, kaynakların kontrol ve kullanımı ve alanda hakim olan siyasi gücün değerlendirilmesi, klasik jeopolitik açıdan yapılacak olan bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Eleştirel jeopolitik ise, jeopolitik bir düzenin özellikle egemen güçler lehine yeniden düzenlenmesini kendisine sorun yapmaktadır. Bu bakımdan eleştirel jeopolitik yaklaşım, yeni bir iktidar algısını yaratmak üzere oluşturulan coğrafi mekanlaştırmalar ile jeopolitik tasavvur (tahayyül) (Ó Tuathail ve Dalby, 1998: 3) denen ve söylemler yoluyla oluşturulan alguların nasıl yapılandırıldığını analiz etmektedir. Dolayısıyla devletler ve şirketler arası ilişkilerin jeopolitik etkileşimlerinin hem klasik jeopolitik yaklaşımı hem de eleştirel jeopolitik yaklaşımı kapsayan bir biçimde irdelenmesi gerekmektedir.

Devletler ve şirketler arası ilişkilerin jeopolitik bakımdan üç boyutta şekillendiği söylenebilir. Buna göre, devletler ve şirketler arası ilişkilerde bir *aşınma*, *besleme* ve *güç katma* boyutu üzerinde durulmalıdır. *Aşınma* bakımından değerlendirildiğinde; bir hâkimiyet sahasının kontrolünün devam etmesi veya kaybedilmesi manasında *devletlerin*, bir iktidar algısının oluşturulabilmesi için gerçekleştirilen yeniden üretme bakımından mekânsal temsil ve söylemler yoluyla *coğrafi gerçeklik²* ve *özelliklerin* aşınmasından söz edilebilir. *Besleme* bakımından değerlendirildiğinde; bir coğrafi alan

² Coğrafi gerçeklik kavramı, eleştirel jeopolitik yaklaşımların üzerinde durduğu ve mekânlaştırma aracılığıyla coğrafyanın tabii süreçlerinden ziyade coğrafi bilgi üretimi ile yeniden üretilmesi anlamında kullanılmaktadır.

üzerinde yeni bir hâkimiyet sahası elde etmek ve kontrol gücünün kazanılması manasında bu kontrol ve hâkimiyeti elinde bulunduran devletlerin *şirketleri*, algıların yeni tasavvurlarla yeniden üretilmesi ve iktidar algısının güçlen(diril)mesi bakımından bu üretme ve yayma gücüne sahip olan şirketlerin *egemen devletleri* beslenmesinden söz edilebilir. Son olarak, bir *güç katma* ilişkisi değerlendirildiğinde; yeni hâkimiyet alanları oluşturma ve var olan hâkimiyet sahalarında yaşanacak olan eksiklik ve olumsuzlukların giderilmesi manasında *devletlerin*, yeni bir jeopolitik tasavvurun oluşturulabilmesi için gerekli olan rızanın ve kabulün sağlanması bakımından *şirketlerin* güç kattıklarından söz edilebilir.

Şirketlerin jeopolitik etkileri, sadece şirketlerin yararına ve avantajına ya da tek başına devletlerin yararına ve avantajına işleyen bir süreç değildir. Hem şirketlerin hem de egemen devletlerin, coğrafya üzerindeki hâkimiyetini siyasi ve ekonomik düzlemde ortaklaştıran bir süreçtir. Hardt ve Negri, şirket ve devlet birlikteliğinin jeopolitik yansımalarını kapitalist endüstriyel gelişme aşamaları bakımından değerlendirmiştir. Buna göre, 18. ve 19. yüzyıllarda kapitalizmin Avrupa'daki ilk gelişim zamanlarında devlet; sermayeyi koruyan, sermayeyi yayan ve emperyalist kaygılar ile müdahale gücünü kullanan dinamik bir hizmet ifa etmiştir. Bu dönem, kapitalizmin altın çağı olarak değerlendirilmektedir. Ardına ulus-devletin gücünü ve iş birliğini alan Avrupa sermayesi, çok az kısıtlama ile karşılaşarak dünya çapına yayılmayı başarmıştır. Şirketler ve devletlerin iş birliği üzerinden yürüten kapitalist jeopolitik, sermayeyi dünya çapına yaymak ve kolonyal amaçlar sebebi ile emperyal kaygılar gütmüştür (Hardt ve Negri, 2008: 318). Devlet, sermaye ile ulusal ekonomik sistemde bir ve beraber hareket ederken; emperyal kaygılar ile şirketler, 19. yüzyıla kadar gittikleri bölgelerde kendi egemenlik ilişkilerini kurmuşlardır. Dolayısıyla şirket için asıl olan her zaman kendi kaygıları ve hedefleridir. Sermaye, belli bir ulusal ekonomik sistemin içerisinde kurulabilir ve desteklenebilir olmasına rağmen; her zaman küresel hedeflerine ve kâra ulaşmak saiki ile hareket etmektedir.

Devlet ve sermaye arasında 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan krizler, sermayenin gelişimini engellemeye başlamıştır. Bu dönemde Avrupa ve ABD'de şirketler kartelleşmiş ve tröstler

biçimine dönüşmüştür. Bu şekilde tekelci kapitalizm süreci başlamış ve bu süreçte kapitalistler arası rekabet zaafa uğramıştır. Tekellerin oluşumu devletlerin yetkilerini azaltmıştır. Tekellerin oluşumu, şirketleri devletlerin üzerine çıkarmıştır. Bu dönemde devletler; çeşitli vergi uygulamaları, gümrük oranlarına ilişkin artırımlar ve anti-tröst yasaları ile şirketler ile mücadeleye girişmişlerdir. Şirketler ise, kolonyal bölgelerde devlet kontrolü dışında egemenlik faaliyetleri ile bu bölgelerde krizlere sebep olmuştur (Hardt ve Negri, 2008: 319-320). Bu dönemle birlikte devlet ve şirket birlikteliği ulusal sınırlardan küresel sathı yayılmıştır. Önceki dönemde kendi idaresini kuran şirketler, kolonyal bölgelerde kendi ulus-devlet güçlerinin denetimini ve idaresini kabul etmişlerdir. Bunun sebebi kolonyal bölgelerde şirketlerin korunma mecburiyetidir.

Günümüzde ise, devlet sermaye ilişkisi başka bir aşamaya ulaşmıştır. Hardt ve Negri'ye göre, bu aşama “tam bir olgunluk aşamasıdır”. Üçüncü aşamada ulus-aşırı şirketler ulus-devlet yapısını, otoritesini ve yasal çerçevesini aşmıştır ve “*Devlet yenildi: dünyayı artık büyük şirketler yönetiyor.*” şeklinde iddialar ortaya çıkmıştır. Sol bakış açısına sahip teorisyenler; şirketlerin insanlığı tehlikeye düşüreceği ve ulus-devletlerin eski gücüne ulaşamayacağını tartışırken; sermaye yandaşları ise, “düzensizleşme (deregulation) ve serbest ticaret çağını kutlamaktadır”. Ancak bu süreçten esas korkması gerekenler kapitalistlerdir. Çünkü devletin toplumsal sermayeyi koruma ve sermayeyi yaymanın tek aracı olduğu gerçeği herkes tarafından kabul edilmektedir. “Ulus-aşırı şirketler ile küresel üretim ve dağıtım ağları ulus-devletlerin gücünü zayıflatmış olmakla birlikte, devlet işlevleri ve anayasal unsurlar yer değiştirerek etkili bir biçimde başka düzlemlere ve alanlara kaymıştır” (Hardt ve Negri, 2008: 320). Devletler; sermayeyi koruyan, yayımını sağlayan, sermayenin sistematığını sınırları içerisinde işleten ve sermayenin jeopolitik düzeneğini diğer devletlerle kuran bir unsur haline dönüşmüştür. Bu unsurlar, yerine getirilirken sermayeyi temsil eden şirketler, devletler ile jeopolitik birlikteliklerini önceki iki aşamada olduğu gibi sürdürme eğilimindedirler.

Devletler ve şirketler küresel alanda karşılaştıklarında; birbirlerine bağımlı, aynı alanda birbirlerinin strateji ve hedeflerinden etkilenen ve aynı mekanda temsil ettikleri siyasal ve ekonomik güçlerin karşı karşıya geldiği çeşitli etkileşim biçimleri oluşturmaktadırlar. Şirketlerin varlıkları, yerleşik oldukları devletlerin siyasi otoritesi tarafından güvenceye alınmıştır. Şirketler ile devletler arasında “her ikisinin de birbirine ihtiyaç duyduğu, bir tür *simbiyotik* ilişki ortaya çıkmıştır. Her devlet, gücünün maddi temellerini sağlamak için ülke sınırları içinde sermaye birikimine, şirketler de birikim için devletlerin sağladığı yasal düzenlemelere ihtiyaç duymaktadır” (Flint ve Taylor, 2014: 151). Keohane ve Nye’ a göre, uluslararası ilişkilerde “aktörler arasındaki etkileşim tarzı “*karşılıklı bağımlılığa*” dayanmaktadır. “Ulus-ötesi ilişkiler ve aktörlerin etkisi arttıkça” karşılıklı bağımlılıkta artmaktadır. Uluslararası sistemde “bir ulusun içinden gelişerek öbür ulusun içine yönelen *ulus-ötesi aktörler* gelişmeye başlamıştır” (Keohane ve Nye, 1987; Eralp, 2007a: 149). Ekonomik alanda daha çok yer bulan bu aktörler zamanla diğer alanlara da yayılmışlardır. Bu “aktörlerden biri çokuluslu şirketlerdir”. “Bu şirketler bir ulusun içinden gelişip diğer uluslara yayılırken üretimin örgütlenmesine ve iç içe geçmesine yol açmaktadırlar. Bu iç içe geçiş ise karşılıklı bağımlılık ilişkilerini artırmaktadır” (Eralp, 2007a: 149-150). Uluslararası ekonomide ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık, bir ülkede yaşanan ekonomi politiğe ilişkin bir değişimin veya çok uluslu bir şirketin; “para, ticaret ve yatırıma” ilişkin aldığı strateji değişiminin tüm sistemde siyasal ve ekonomik alanlarda ciddi sonuçlara yol açmasına sebep olmaktadır (Tayfur, 2007: 194). Murray ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasında “büyüyen ve genişleyen çokuluslu şirketlerin *ekonomik alanı* (sermayenin alanı) ile ulus devletlerin *siyasal alanı* (devlet mekânı) arasında bir *mekânsal örtüşmezlik*” ilişkisinin ortaya çıktığını savunmaktadır (Murray, 1975: 107-134; Güzelsarı, 2008: 42). Sermayenin, bir ulus devleti diğer bir ulus devlete karşı kendi çıkarı için kullanabilme gücüne vurgu yapan Murray; sermayenin uluslararasılaşması ile birlikte devletler ile şirketler arasındaki mekânsal örtüşmezliğin daha da arttığını iddia etmektedir (Güzelsarı, 2008: 43).

Aşınma Etkileşimi

1990'lı yılların başından itibaren (Sovyetler Birliği'nin çöktüğü) ABD'nin egemen aktör olduğu yeni bir ekonomik düzen anlayışı dünya çapına yayılmaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminin sonunu getiren Berlin Duvarının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile birlikte; yeni ekonomik düzen, küresel bir kapsama ulaşmıştır. Bu dönemde ulus devlet olarak örgütlenmiş yapı/örgütlenme biçimi aşındırılma ve aşınma sürecine sokulmuştur. Bu sürecin başlangıcı ise, "ABD Hazinesi, Çokuluslu Şirketler ve Wall Street üçlüsünün" varmış olduğu "Washington Consensus"tür. Buradan amaç, şirketler elindeki sermayenin herhangi bir ulusal ekonomik direnç ile karşılaşmadan dünya pazarına yayılması ve dünya çapında kârlarını arttırmasıdır (Kazgan, 2005: 15). Şirketler; süreci yöneten, değişimi ve dönüşümü kendi avantajına olacak şekilde isteyen ve gerçekleşmesini sağlayan bir taraf haline gelmiştir.

Devletlerin aşınma sürecine girdiğini savunan yaklaşımların temel iddiaları, şirketlerin devletlere nazaran "daha fazla coğrafi hareket kabiliyetine sahip oldukları üzerinedir. Devletler, ekonomi politikasını kendi sınırları içerisinde işletmeyi" bir strateji haline getirmişlerdir. Şirketler, benzer şekilde kendi stratejilerine uygun olarak birçok devlet içerisinde "ekonomik politikalar geliştirebilirler". Bu şirketler, "yatırım kararlarını alırlarken bir ülkeyi başka bir ülke ile" karşılaştırarak; kendileri için en uygun vergi ve transfer şartları ile üretime ilişkin maliyetlere göre kararlarını vermektedirler (Flint ve Taylor, 2014: 151).

Kazgan'a göre, bugün şirketlerin özellikle ulus-aşırı niteliği taşıyanları; pek çok ulus devletin GSMH'sini aşmış durumdadır. Şirketlerin satın almalar, ele geçirmeler ve anlaşmalar ile faaliyet alanlarını genişletmesi ve özelleştirme politikalarına dayalı olarak dev ölçeklere ulaşması; şirketleri artık devletler karşısında stratejik bir güç haline dönüştürmüştür. Özellikle farklı faaliyet alanlarında (kimya, ilaç, otomotiv, medya gibi) uzmanlaşan farklı şirketlerin birleşmeleri, küresel kurumların (DTÖ, IMF gibi) artan etkinliği ve bu kurumaların ulus devletin ekonomik alandaki yetkilerini azaltmaya yönelik faaliyetleri ile özellikle ABD hegemonyasının bu şirketlere verdiği jeopolitik destek, beraberinde dünya

çapında bir kaotik durum ortaya çıkarmıştır. Kazgan, ortaya çıkan bu durumu; “ulus-devletin etkinliğinin en aza indiği, uluslararası şirketlerin ekonomide egemenliği ele geçirdiği bir dünya.” biçiminde ifade etmektedir (Kazgan, 2005: 168).

Ulus-devletlerin küresel ekonomide artık eski güçlerine sahip olmadığını iddia eden görüşler, şirketlerin dünya ekonomisinde devletler karşısında elde ettikleri avantajlara vurgu yapmaktadırlar. Onlara göre bu avantajlar, küreselleşmeyi ortaya çıkaran faktörlere ve küreselleşme sürecini kontrol eden küresel aktörlerin kararları sayesinde sağlanmaktadır. Hükümetler, ulus-ötesi şirketler (Microsoft, Ford ya da Rus Gazprom gibi) karşısında; Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası finans kuruluşları karşısında ve son olarak NAFTA ve AB gibi devlet-ötesi biçimler karşısında güçsüz olarak görünürler (Kagarlitsky, 2000: 11). Bu görüşün en iddialı savunucusu Ohmae’ye göre, küresel ekonominin temel niteliklerinden biri olan *sınırsızlık*, şirketler açısından da önem kazanmaya başlamıştır. Şirketlerin kendi öz-farkındalıklarını kavrayamamalarının sebebi olan ulus-devlet anlayışından kurtulma sağlanmaya başlayınca; bu şirketler, küresel ekonomiye daha hızlı ve başarılı yanıtlar vermeye başlamışlardır. Bu yanıtların en önemli göstergesi belli bir ülkede kurulmuş olmaktan kaynaklanan şirketin; “anayurdu”, “ana merkezi” ve “memleketi” ile özdeşleşmesi anlayışının ortadan kalkmış olmasıdır. Özellikle telekomünikasyon teknolojisinde yaşanan gelişmeler, şirketlerin kendilerini dünyanın herhangi bir yerinde (kentinde) kurma veya merkezileşme algılayışını da beraberinde getirmiştir. Bu ilerlemeler sayesinde şirketler, kendilerini herhangi bir yere bağlı hissetmemekte ve istedikleri alana yerleşme olanağını elde etmektedirler. Hatta mevcut şartlar gerektirirse, yasal anlamda da anayurtlarını ya da ana merkezlerini taşıma kolaylığına erişmişlerdir. Ohmae’ye göre şirketler, bünyesinde son yirmi yıl içerisinde Ar-Ge ve imalat, satış/pazarlama ve finansal etkinlikleri kapsayan işlevlerde önemli ölçüde ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumun örneklerini çeşitli şirketlerin işlevlerini ulusal sınırlarının ötesinde başka yerlere taşıdıkları biçiminde görmekteyiz. Bir şirketin ana merkezi ABD’de, Ar-Ge birimi İsviçre’de, imalatı Çin’de, finans birimi

İngiltere’de olabilmektedir. Bu durum şirketler açısından avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajlar ise küresel ekonominin sınırsızlık niteliği ile ortaya çıkmaktadır (Ohmae, 2008: 51-52). Sağlanan avantajlar, devletler aleyhine işleyen bir güç ilişkisine dönüşmüştür. Şirketler, devletler karşısında özellikle üretim ve yatırımları başka bölgelere kaydırabilme gücü ve yeterliliği sebebiyle üstün konuma gelmişlerdir. Heywood’a göre, Ulus-ötesi üretim yapmaya ilişkin yaklaşım, “dünya üretiminin çoğunu ve ticaretinin yaklaşık yarısını gerçekleştirecek duruma gelen ulus-ötesi şirketlerin” küresel ölçekte gerçekleştirdikleri faaliyetleri ve küresel ekonomide kazandıkları önemden ortaya çıkmıştır. Bu şirketler, dünya çapında “hammadde, ara malı, yatırım ve hizmet elde etme” bakımından oldukça avantajlı bir konuma yükselmiştir. Kazandıkları konum, şirketlerin sahip oldukları küresel ekonomik sistem temelinde elde ettikleri yeteneklerine bağlıdır. Bu şirketler, en temelde “üretim yerlerini etkinlik ve kârlılık açısından avantajlı devlet ya da bölgelere kaydırabilme avantajına sahiptir” (Heywood, 2013: 134). Ancak hem Heywood (2013) hem de Ohmae (2008)’nin değerlendirmelerinden, ulus-devlet anlayışının aşındığı hatta yıkıldığı şeklinde bir sonuç çıkmakla birlikte aslında temellendirdikleri şirket yeterlilikleri ve sınırsızlık niteliği bile; içerisinde ulus-devlet sisteminin garantörlüğünü taşımaktadır. Özellikle Ohmae (2008)’nin şirketlerin melez yapılanmasını örneklediği; farklı yönetim faaliyetlerini farklı ülkelere taşıma avantajı ve yine Heywood (2013)’un ortaya koyduğu taşınma ve başka bölgelere kayma yeteneği, temel olarak; şirketin faaliyetlerini taşıdığı yeni ve başka ulus-devlet yapılanmalarının varlığını kabule dayanmaktadır.

Şirket ve Devlet ilişkileri bağlamında şirketlerin devletlerden bağımsız davrandıkları durumlar da söz konusudur. Şirketler kendi doğal stratejilerine uygun olarak kendi ulusal yönetimleri aksine de hareket edebilmektedirler. Çünkü “herhangi bir sermaye kendi sınırlarının ötesinde genişlemeye başladığı andan itibaren, sermayeyi belli bir devlete bağlayan tarihsel bağ da geçersizleşmektedir. Sermaye her koşulda iyi bir “siyasal fırsatçı” olarak hareket eder ve bu nedenle sermaye ile yerli devleti arasında zorunlu bir bağın olduğundan bahsedilemez” (Murray, 1975: 119; Güzelsarı, 2008: 44). Şirketleri psikopat bir

“yaratık” olarak kavramsallaştıran Bakan’a göre, şirketler; kendileri dışındaki yapılara (şirketler, devletler ve toplumlar) zarar vermemek gibi bir ahlaki algıya sahip değildirler. Şirketler her zaman “bencil amaçlar peşinde” koşan ve bunlara ulaşırken de zarar verme algısı taşımamaya mecburdurlar. Çünkü şirketlerin yasal ortaya çıkışı, temel kuruluş amacı bu ahlaki yoksunluğu gerektirmektedir. “Kendi çıkarlarına yönelik pragmatik kaygılar ve ülke yasası, şirketin yırtıcı içgüdülerini kısıtlamaktadır; ancak bunlar, yaşamları yıkmaktan, topluluklara zarar vermekten ve bir bütün olarak gezegeni tehlikeye atmaktan şirketi alıkoymaya çoğu kez yeterli olmamaktadır” (Bakan, 2007, 79). “Onların kararlarında, hedef ülkenin menfaatlerinden ziyade, kendi şirket çıkarları ve hedefleri belirleyici rol oynamaktadır” (Newman, 2013: 169). İkinci Dünya Savaşı boyunca Amerikan şirketleri tarihin her döneminde olduğu gibi sınırsız kâr anlayışı içerisinde hareket ederek hiçbir ulusal gerekçeyi kabul etmeyerek tek gerçeğin kâr elde etme arzusu olduğunu kanıtlar nitelikte; Amerikan ve Dünya çıkarlarına uymayan ancak kendileri için kâr sağlayan pek çok girişim içerisinde olmuşlardır. Bu uğurda dönemin Faşist rejimleri ve savaşın baş aktörleri ile her türlü kirli ekonomik ilişki içerisine girmeyi mubah saymışlardır. Bu dönemde “Amerikan şirketleri, Adolf Hitler için çalışarak büyük kazançlar sağlamıştır”. Amerikan General Motors, “sahibi olduğu ve kontrol ettiği bir Alman otomobil yapımcısı olan Adam Opel AG, General Motors yöneticilerinin yardımıyla 1937’de bir silah firmasına dönüştürülmüştür”. Bu firma, “Alman ordusu için Polonya, Fransa ve Sovyetler Birliği’ne yönelik yıldırım saldırılarının can alıcı parçası olan üç tonluk “Opel Blitz”i de kapsayan kamyonlar üretmiştir. Ayrıca aynı firma, “wunderbomber” için üretilen motorlar gibi uçak parçaları da üretmiştir”. Bakan, General Motors firmasının reklamlarında insan bilincini etkileyen, manipüle edici mesajların verildiğini ve bunların da şirketin gerçek yüzünü saklamaya yönelik olduğunu iddia etmektedir. “Bir televizyon reklamında, İkinci Dünya Savaşı sırasında GM kamyonlarının Müttefik seferlerini desteklemek için yapılan yollar ve köprülerin inşasındaki rolüyle övülmekte ve “bazı insanlar zafere götüren yolları döşediğimizi söylüyor” şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Oysa şirketin düşman ordusu için de kamyonlar ürettiğinden söz edilmemektedir” (Bakan, 2007: 111).

Jeopolitik boyutlu devlet ve şirket ilişkilerinde, faaliyetleri ile devletlerin coğrafi hâkimiyet sahalarında ekonomik ve siyasal güç elde eden şirketler, devletlerin küresel anlamda aşınmasına ve zayıflamasına sebep olmaktadır biçiminde iddialar dile getirilmiştir. Fakat süreç değerlendirildiğinde; devletlerin aşınmasını sağladığı iddia edilen değişimlerin tamamı bir devletin siyasal ve kendi hâkimiyet sahasındaki düzenleme ve kontrol gücüne dayanmaktadır.

Besleme Etkileşimi

Şirketlerin amacı küresel ekonomik sistemde yer edinmek ve yayılmak olduğu için devlet yapılanmaları ile ortak hareket etme zorunlulukları vardır. Dünya sınırlarını kontrol edenler devletler olduğundan ve şirketler de bu sınırlara yayılma amacı ile sınırları zorladıklarından; devlet ve şirket ilişkileri, kontrolü bırakmama ve ele geçirmeye çalışma şeklinde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Devletlerle girilen bu kontrol kapma ilişkisinde şirketler gelişmiş ülkeleri temsil ettiklerinden gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelere oranla avantaj sahibidirler. Küresel ekonomik sistemin tüm düzenekleri, yayılma ve genişleme amacına ilişkin geliştirilen çökuluslular için kurulmuştur. Bu düzenekler ise, şirket-devlet ilişkilerinde şirketlere jeopolitik bir etki yaratma fırsatı sağlamaktadır. Yaratılan bu etkinin temel sebebi alacaklı-borçlu ilişkisi benzeri bir tahakküm gücünün varlığıdır. “Alacaklı-borçlu ilişkisi” de çağdaş kapitalizmin iktidar ilişkisinin temelidir” (Lazzarato, 2014: 29).

Şirketlerin jeopolitik etkileri sadece devlet şirket ilişkisi temelinde değil aynı zamanda sistemin ideolojik özü ile şirketler arasında da bir analizi gerekli kılmaktadır. Çünkü adına ne denilirse denilsin ekonominin taşıdığı ideolojik anlayış hep aynı ideolojik alt yapıdan beslenmektedir. Kapitalist bir anlayış vardır ve bu anlayış sistemin adı ne olursa olsun sistemin ideolojisini oluşturmaktadır. Bu bakış açısına göre, kapitalist sistem içerisinde kapitalist sınıf ile ulusal hükümetlerin çıkarları genelde çatışmakta ve sistemin gereği olarak kapitalist sınıf lehine tezahür etmektedir. Kapitalist sistemde ulus-ötesi şirketler kapitalist sınıfın egemenliğindedir. Dolayısıyla çatışma veya karşılaşma daha çok bir ulus-ötesi şirket ile ulus-devlet arasında yaşanmaktadır. Bu karşılaşmada ise, ekonomi siyasete galebe

çalmaktadır. Kapitalizm, doğası gereği ulusal anlamda karşısına hangi sınır çıkarsa çıksın, sınırsız bir genişleme eğilimi taşımaktadır ve bu da küreselleştirici bir etkiyi ortaya çıkarmaktadır. Bazı Marksist teorisyenlere göre, bu süreç emperyalizmle birlikte ucuz hammadde ve emek elde etme arzusuna dayanmaktadır. Wallerstein ve izinden gidenler, dünyayı “merkez” ve “çevre” olmak üzere spesifik “sömüren” ve “sömürülen” bölümlere ayırmışlardır. Bu durum ise ulus-ötesi şirketler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki bir sömürü ilişkisini ortaya çıkarmaktadır (Heywood, 2013: 123). Devletler teorik olarak kendi sınırları içerisinde bir egemenliğe sahiptirler. Ancak sistem içerisinde güçlü olan devletler zayıf olan devletler karşısında “zayıf devletlerin iç işlerine müdahale edebilme güçleri” bakımından daha etkilidirler. “Güçlü devletler zayıf devletlerle ilişki kurarken, güçlü devletlerde üstlenen firmalar açısından yararlı ve kârlı olan üretim faktörlerinin akışına sınırlarını açık tutmaları için zayıf devletlere baskı yapmaktadırlar” (Wallerstein, 2005: 88). “Ortak bir siyasi otorite yokluğunda, devletler kayırdıkları bir takım iktisadi aktörler için dünya ekonomisinde uygun koşullar yaratmak için piyasa işleyişine müdahale ederler”. Yani devlet gücü kullanılarak piyasadaki rakipler engellenmektedir. Bu engelleme ise “devletin gücü ve siyasi otoritesi” ile yapılmaya çalışılmaktadır (Tayfur, 2007: 200). Çünkü toprak egemenliğine sahip olan devletler, siyasi otoriteleri sayesinde sınırları içerisindeki her tür faaliyeti kontrol etme ve sınırlama gücüne sahiptir. “Coğrafi olarak genişleme ve serbest hareket etme eğiliminde olan piyasalar” ise, devletlerin bu kontrol ve sınırlama güçlerinin ortadan kalkmasını talep etmektedirler (Tayfur, 2007: 185). “Faaliyetlerini dünya ölçeğinde planlayarak yürütebilen çokuluslu şirketler, ürünlerini uluslararası pazarlarda satmak, hammaddelerini en uygun ortamlardan sağlamak, kredisini en düşük maliyetle elde edebileceği yerden almak, yeni üretim birimlerini sermaye/emek ilişkisi, pazar, vergilendirme, altyapı, istikrar vb. bakımdan en uygun yerde kurmak ve farklı bölgelerde ve ülkelerde ürettiği parçaların montajını farklı mekanlarda gerçekleştirmek istemektedir” (Güzelsarı, 2008: 33).

Şirket-Devlet karşılığı üzerinden sürdürülen tartışmada şirketlerin jeopolitik etkilerini sürdürmek veya ortaya çıkarmak için devletlere muhtaç olduğu yaklaşımı ciddi bir yer tutmaktadır. Bu tartışma, hem şirketin kârlarının aktığı ulusal ekonominin dayandığı temel aktörün devlet olması hem de şirketin yatırım yaptığı bir devlet yapısında kendini güvende hissetmesi üzerinden yürümelidir. Zira bir şirket eninde sonunda bir ulusal ekonominin aktörü olarak küresel ekonomik sisteme entegre olabilir ve ulus-aşırı niteliği kazanabilir. Ayrıca küresel ekonomiye dayalı bir ekonomik sistemi benimseyen başka bir devlet sınırları içerisinde ulus-aşırı niteliği kazanabilir. Aksi bir durumda sadece ulusal ekonominin bir parçası olan bir yerel şirket yapılanmasının sınırlarını aşamaz. Bu tartışmada devleti daha avantajlı gören yaklaşımların temel tezi, şirketlerin tek başına küresel çapta bir güvenlik ve disiplin sağlama gücünün olmamasıdır. Bunu da ancak bir devlet yapılanması ile entegre olarak gerçekleştirebilirler. Couloumbis ve Georgiades (1975: 164; Arıboğan, 2001: 172)'e göre, “*çokuluslu şirketler onları ulus-devletle rekabetten alıkoyan temel bir özellikten yoksundurlar. Bu özellik ise ülkeselliktir. Bir çokuluslu şirket yönetimi ister IBM, isterse Singer, Unilever, Volkswagen veya Hitachi için çalışsın, kendi çevresinde daha büyük bir kontrol kapasitesine, otoriteye ve egemenliğe sahip bir ulus devletle yaşamaktadır. Çokuluslu şirketlerin hapishaneleri, mahkemeleri, infazcıları, pasaportları veya orduları yoktur. Son analizde, ulusal hükümetler herhangi bir çokuluslu şirketi dağıtabilecek ezici bir güçle, yetkiyi ellerinde toplamışlardır*”. Arıboğan (2001: 172), bu tespiti kabul ederek; şirketlerin bir toprak parçası üzerinde faaliyet yürütebilmesi için bu toprağı kontrol eden devlet gücüne tabi olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu devlet kontrolü, “belirli bir şirketin faaliyetlerine çeşitli sınırlamalar getirmekten, belirli bir faaliyeti engellemeye ve hatta kamulaştırmaya kadar uzanabilmektedir”. Yine bu noktada devletin üretim, ticaret ve vergilendirme güçleri de devletin kontrol unsurlarındandır (Wallerstein, 2005: 76, Nye ve Welch, 2015: 55).

Şirketler, küresel ekonomik ölçekte sınırsız bir güce sahipmiş gibi görünseler de, her zaman için ekonomik olarak sahip olunan güç, bir siyasal gücü beraberinde getirmemektedir. Hâlâ devletler siyasal

gücün sahibidirler. Kanun yapma, ordu besleme gibi niteliklere sahip olmayan şirketler, devletler karşısında yatırım ve üretim yeri konusundaki esneklikleri ve iletişim ve etkileşimlerinin ulus-ötesi ve küresel etkisi sayesinde stratejik üstünlük elde etmektedirler. Şirketler küresel ölçekte istikrarlı, kârlılığa uygun, vergi düzenlemeleri esnek ve şirketler lehine olan piyasaları aramaktadırlar. Devletler ise, küreselleşme ile birlikte devlet gücüne ve kontrolüne dayalı pek çok işi, küreselleşme sayesinde küreselleşme sahnesinin yeni aktörlerinden ulus-ötesi şirketlere devretme eğilimindedirler. Bu durum, şirketler ile devletler arasında bir bağımlılık ilişkisi yaratmaktadır (Heywood, 2013: 135). Kapitalizm, kanunlar olmaksızın imkânsızdır ve kanunlar devlet dışında var olmazlar (yürütülemezler) (Kagarlitsky, 2000: 17). Ulus-aşırı ilişkiler temelinde devletlerin “ulusal kafesleme” yetenekleri azalmış olsa da ekonomik alana ilişkin düzenlemelerin çoğu hala “toprağa dayalı (territorially)” olarak merkezi otorite tarafından yapılmakta ve başkentlerde tartışılmaktadır (Mann ve Hall, 2014: 10). Mann’a göre, küreselleşme siyasi olarak; “uluslararası” olma eğilimindedir. “Devletlerin düzenlenmesi ve devletlerarası rekabete” dayanmaktadır. Ayrıca “Jeopolitik ve jeo-ekonomik iktidar ilişkilerini” oluşturmaktadır. Bu bakımdan sermaye sahipleri “yardım istediklerinde yüzlerini devletlere dönerler”. “çoğu küresel mesele, devletler arasında, özellikle de güçlü devletler arasında müzakere edilir”. Savaşlar günümüzde akılcılığını yitirdiğinden dolayı “yumuşak jeopolitik”, “sert jeopolitikten” daha tercih edilir hale gelmeye başlamıştır (Mann ve Hall, 2014: 78).

Şirket devlet ilişkilerinin unsurlarından biri de; şirketlerin çeşitli siyasal müdahalelerde bulunması ve devleti idare edecek yönetici grubunu belirleme amacıdır. Şirketler kendileri için avantaj sağlayacak olan kişi veya grupların yönetim erkini elinde tutmasını arzulamaktadırlar. Çünkü kârı dağıtan ve yatırım için şirket lehine karar alma kapasitesine sahip bir devlet kontrolü vardır. “Şirketler kendileri lehlerine ekonomik bazı kararların ve önlemlerin alınması için siyasi karar mekanizmalarını etkilemeye çalışmaktadırlar. Bu çabalar direkt parasal yardımda bulunmaktan, var olan siyasi iktidara ya da muhalefete dolaylı desteğe kadar uzanabilmektedir” (Arıboğan, 2001: 176, Wallerstein, 2005: 81).

Desteklemelerin büyük bir kısmı, seçim dönemlerinde hükümetlere verilen kampanya destekleridir. Şirketlerin verdikleri kampanya destekleri dışında en sık yürüttükleri faaliyetleri, istemedikleri yönetimleri devlet yönetiminden düşürme girişimleridir. Bu konudaki en önemli örneklerden biri Şili’de Salvador Allende’nin devrilmesi için ITT (International Telegraph & Telephone gibi) şirketinin yürüttüğü faaliyetlerdir (Arıboğan, 2001: 176-177). Post-kolonyal dönemde jeopolitik bakımdan stratejik sektörlerdeki faaliyetlerini ulusallaştırmaya çalışan ülkeler ile şirketler ciddi bir mücadeleye girişmişlerdir. 1970-1973 yılları arasında Şili’de muhalefet güçleri, çokuluslu şirketler ve Amerikan hükümetine bağlı teşkilatlar tarafından desteklenmiş, şirketler lehine ve stratejik endüstri sektörlerindeki ulusallaştırmaya karşı olarak; Devlet Başkanı Salvador Allende’yi hedef alan “ekonomik ve ideolojik bir kuşatma stratejisi uygulanmıştır”. Askeri darbenin ardından Amerika Senatosundaki inceleme ve araştırma komisyonu çalışmalarından bu durum alenen belgelenmiştir (Mattelart, 2013: 80).

Güç Katma Etkileşimi

Şirketlerin jeopolitik etkileri ele alınırken belirlenmesi gereken çerçevelerden biri de onların küresel bir ekonomiyi kurma noktasında oynadıkları rollerin neler olduğudur. Hardt ve Negri, ulus-üstü veya çok-uluslu ekonomik kuruluşların (IMF, Dünya Bankası, GATT gibi) tek başına dünya düzeninin biyo-politik üretimini gerçekleştiremeyeceklerini iddia etmektedirler. Onlara göre, bu kuruluşlara meşruluk kazandıran durum, onların emperyal düzen içerisindeki sembolik işlevleridir. Bu kurumlar, yeni düzen dışında herhangi bir etkileri olmayan oluşumlardır. Bu kurumlara etkinlik kazandıran şey; eski kurumsal çerçeve olarak adlandırdıkları emperyal bir seçkinler grubunun “terbiyesidir”. Yeni emperyal düzenin oluşumunda en önemli katkıyı, “biyo-politik” bir dünyanın bağlantısını sağlayan “ulus-üstü korporasyonlar” sağlamaktadır. 20. yüzyıldan itibaren “çok-uluslu ve ulus-üstü endüstriyel ve mali korporasyonlar; küresel toprakları, biyo-politik olarak gerçek anlamda yapılandırmaya başlamıştır” (Hardt ve Negri, 2008: 56). Korporasyonlar, ekonomik faaliyetleri eşitsiz bir mübadele anlayışı ile örgütlemektedirler. Bu faaliyetler, hem “toprak parçalarını” hem de “insan hareketlerini” doğrudan

yapılandırmaktadır. “Korporasyonlar, ulus-devletleri; kendilerinin harekete geçirdiği malların, paraların ve insanların akışının kaydını tutan araçlardan ibaret hale getirmek” istemektedirler. Bu ulus-üstü korporasyonlar piyasada emeğin dağıtımını, kaynakların bölüşümünü, üretimin dünya çapındaki örgütlenmesini belirlemektedir. Bu bakımdan ulus-üstü korporasyonlar, “dünya piyasasının yeni coğrafyasını ya da gerçekte dünyanın yeni biyo-politik yapılanmasını” ortaya koymaktadır (Hardt ve Negri, 2008: 57). Hardt ve Negri’ye göre, büyük finansal ve şirket birliktelikleri dünya çapında sadece “malları” değil aynı zamanda “öznellikleri” de yeniden üretmektedir. Biyo-politik bir anlayış içerisinde temel “fail” durumundaki öznellikleri üreten bu güçler; “ihtiyaçları, toplumsal ilişkileri, bedenleri ve zihinleri üretir; yani üretenleri üretir³. Bu, kraliçe arının sürekli olarak üretimi ve yeniden üretimi gözetim altında tuttuğu büyük bir kovandır” (Hardt ve Negri, 2008: 57-58). Hardt ve Negri’nin ortaya koyduğu küresel sistem şirket ilişkisi aslında devletler ile şirketler arasındaki rekabetin bir sonucudur. Şirketler; bu süreçte ticarete, finansa, üretimde başat aktör konumuna ulaşmış ve ulus-ötesi bir hal almıştır. Dünya jeopolitiğinde devletler arasında böylesine bir güç paylaşımı zor olacağından; dünya sistemindeki küresel güç paylaşımı, bu şirketler eliyle yine bu şirketlerin bağlı buldukları ulusal ekonomiler arasında gerçekleşmektedir. Kurulan küresel sistem, aslında önceden beri varlığını sürdüren bir emperyal jeopolitiğin, yine emperyal hedefler için uğraşan aktörler tarafından yeniden organize edilmesidir. Küresel anlamda faaliyet yürüten aktörler, sıradan ve göstermelik bir rol icra etmektedirler. Bu kuruluşlar, kendilerine küresel güç sahipleri tarafından biçilen görevleri yapmaktadırlar. Foucault’un *disipline edici iktidar* anlayışının günümüz küresel sahnesi için ideal bir olgu olduğunu kabul eden Hardt ve Negri’ye göre, iktidar sahibi olan güçler aslında bu kuruluşlar vasıtasıyla küresel ekonomik sistemde yaşaması beklenen insanlığı disipline etmektedirler. Kuruluşlar, bir biyo-politik iktidar biçimi yaratmış ve devletlerden ulusal yapılanmalara, topluluklardan en küçük insan birimlerine kadar tüm öznellikler

³ Reklamlar gibi

bu iktidarın etkisi ve kontrolü altına girmişlerdir. Bu iktidarın varlığından en fazla yarar gören yapı ise; fail olarak insanların ve sistem olarak devletlerin kabulüne muhtaç olan şirketlerdir.

Günümüzde ulus-ötesi aktörlerin etkisi oldukça artmıştır. Bu yeni aktörler, “ekonomik ilişkilere doğrudan etki ederken, bir yandan da siyasi, kültürel ve sosyal etkileşimleri yönlendirme” biçiminde bir etki alanı oluşturmuşlardır. “Bugün bir medya devi, dünyanın en ulaşılmaz gibi görünen bölgelerine kolaylıkla erişebilmekte ve ahlaki kavramlardan, sosyal kurallara kadar her alanda devrimsel değişiklikler yapabilmektedir” (Arıboğan, 2001: 165). Dolayısıyla siyasi güç sahipleri, aldıkları kararların ve politika değişikliklerinin rızasının sağlanması için şirketlerin yönlendirme ve propaganda güçlerine ihtiyaç duymaktadırlar.

Gilpin, özellikle “Amerikan çokuluslu şirketlerinin faaliyetlerinin nasıl önem kazandığı ve uluslararası ekonomik ilişkilere etkilerini” analiz etmiştir. Bunu yaparken ise “askeri gücün yanı sıra ekonomik gücün uluslararası ilişkilerde artan önemini” göstermiş ve rızanın sağlanması için “devlet dışı özel örgütlerin ve çokuluslu şirketlerin uluslararası düzeyde kurdukları bağlantılarla önemli roller üstlendiklerini ifade etmiştir. Amerikan çokuluslu şirketleri, ABD dış politikası sayesinde faaliyetlerini yaygınlaştırmakta ve sermayesini uluslararasılaştırabilmektedir. ABD şirketleri, *PaxAmericana*'ya muhtaçtırlar” (Eralp, 2007b: 162). Amerikan hükümetinin şirketler ile olan ilişkilerini ele alan Bosch, *pentagonizm* adını verdiği karşılıklı bir etkileşimden ve bir nevi “*kazan-kazan*” ilişkisinden bahsetmektedir. Ona göre, ABD'nin dünya çapında yapmış olduğu siyasal ve askeri müdahalelerinin tamamı esasında kendi ulusla ekonomisindeki üretim ve dağıtım ilişkilerini artırmaya yönelik bir stratejidir. Bu strateji ise emperyalizmin yeni bir biçimi olarak *pentagonizm* kavramı ile adlandırılmaktadır (Bosch, 2005: 9-10). Bu bakımdan özellikle bir küresel iktidar olarak Amerikan hükümetleri ile şirketler arasında karşılıklı birbirlerini desteklemek bakımında bir işbirliği ortaya çıkmıştır. Bu ilişki hem devlete hem de şirkete fayda sağlayan bir jeopolitik ortaklığa dönüşmüştür.

Şirket ve devlet ilişkilerinde temel olan jeopolitik etkilerden biri de ortak bir tasavvurun yaratılmasına ilişkin yürütülen faaliyetlerde şirketlerin ifa ettikleri roller ile şirketler için sağlanacak avantajlara ilişkin devletlerin ifa ettikleri rollerdir. Şirketler (özellikle egemen devletler ile işbirliğinde olanlar), jeopolitik tasavvurların yaratılması ve bu bağlamda küresel manada bir rıza ve kabulün sağlanması noktasında devletlere güç katmaktadırlar. Eleştirel jeopolitik yaklaşım bağlamında “jeo-gücün” oluşturulmasına yönelik faaliyetler, devletler için şirketler tarafından yürütülmektedir. Özellikle medya şirketlerinin küresel düzeydeki kapsam alanlarına bağlı olarak; medya araçları üzerinden yaptıkları faaliyetler, bu amaca hizmete yöneliktir. “Günümüzde siyasi haberler, medya manipülasyonu ve siyasi iktidarı etkilemeye kadar bir dizi eylemle yeni medya, karmaşık bir dünyanın arabulucusu haline gelmiştir. Medya ağları burada kültürel kodların iletilmesine aracılık etmektedir. TV kanalları çoğu zaman gerçeği göstermekte, aksine gerçeğin bütününden alıntılarla hangi kısmının reel olduğunu belirtmekte ve sonunda bu “gerçek ve hakiki” olanı “satmaktadırlar” (Tezkan ve Taşar, 2013: 262). Amerikan şirketleri ile Amerikan hükümetleri arasındaki karşılıklı işbirliği, dünya çapında elde edilmek istenen bir siyasal ve ekonomik iktidarın oluşmasına yöneliktir. Schiller, enformasyon üretimi biçimlerinden biri olan istihbarat faaliyetlerinin aslında şirketlerin, küresel kâr arzusunu artırmaya yönelik olarak genişlemelerine etkide bulunduğunu iddia etmektedir (Schiller, 2005: 64). “Eleştirel jeopolitik anlayışta uluslararası ilişkiler, büyük oranda ABD’nin hegemonyasını (güç talebi için) meşrulaştırmak ve yenilemek için bilgi üretimidir” (Tezkan ve Taşar, 2013: 245).

SONUÇ

Şirketler tanımlanırken farklı ön ekler ile kullanılarak tanımlanmaktadır. Fakat tanımlanmaya çalışılan şirket olgusu, küresel ekonomik sistemde faaliyet yürütmeye muktedir olan, genişleme ve esnek hareket etme kabiliyetine sahip olan yapılanmaları tanımlamaktadır. Adına çokuluslu, ulus-aşırı/ötesi denen şirketler kavramsal olarak tam da bahsedilen güç ve yeterlilikleri belirtmek için kullanılmaktadır. Bu bakımdan küresel şirketler⁴ (çokuluslu, ulus-aşırı/ötesi); kendi ulusal ekonomik sınırları dışında başka ülkelerde de faaliyet yürütme gücüne sahip olan, küresel ekonomik sistemde satın almalar ve birleşmeler yolu ile başka ulusal şirketleri bünyesine katabilen ve kendisi için avantajlı olan bölgelere kısa zamanda taşınabilme gücüne sahip olan küresel ekonomik yapılanmalar olarak tanımlanabilir. Tanımdan anlaşılacağı üzere, ön ekleri ne olursa olsun kastedilen yapılanma esasında aynı nitelikleri içerisinde barındıran küresel bir aktörü tanımlamaktadır.

Jeopolitik etkiler bağlamında bir analiz yapıldığında; jeopolitiğin klasik yaklaşımlarından olarak coğrafya üzerinde şekillenen bir kontrol ve hâkimiyet gücünün, eleştirel yaklaşımlarından olarak ise, bu kontrol ve hâkimiyetin bir tasarım olduğu şeklinde bir ön kabul ile bu tasarlamanın gerçekleşme biçiminin oluşturduğu gücün irdelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, şirketlerin jeopolitik etkilerine ilişkin bir çalışma olması hasebiyle bu çalışmada; şirketlerin, jeopolitik alanın kontrol ve hâkimiyetini elinde bulunduran devletler ile olan etkileşimleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Küreselleşme süreci ile birlikte gerçekleşen yeni güç yapılanmasının önemli aktörlerinden biri olan şirketler, bu süreçte devletlerin lehine veya aleyhine olabilecek şekilde ekonomik güçlerini ve küresel alana yayılma anlayışlarını göstermektedirler. Devletler ile şirketler, küresel düzeyde çeşitli biçimlerde ve aldıkları karşılıklı kararların birbirlerini etkilediği bir düzlemde etkileşmektedirler. Bu etkileşimler

⁴ Bu çalışmada kullanıldığı biçimi ile

devletlerin sahip olduğu siyasi, ekonomik, askeri ve ideolojik güçleri ile şirketlerin sahip oldukları ekonomik güçleri arasındaki ilişkiler bağlamında gerçekleşmektedir.

Küreselleşme süreci ile birlikte gerçekleşmeye başlayan ulus-ötesi ilişkilerin artmasına bağlı olarak bu etkileşimlerin boyutu da farklılaşmaya başlamıştır. Bazen şirketler, kendilerine fayda sağlayacak bir siyasal ve askeri gücün varlığına ihtiyaç duymakta; bazen devletler, kendileri için ciddi bir maliyet ortaya çıkaran bir yatırımın gerçekleşmesi için şirketlere ihtiyaç duymakta; bazen devletler, şirketlerin sahip oldukları ideoloji yayma güçlerine (medya alanında sahip oldukları kapsam genişliği) ihtiyaç duymakta; bazen ise, sistemin yeniden kurgulanması için hem şirketler devletlere hem de devletler şirketlere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla sürecin jeopolitik eksenini irdelendiğinde; ne şirketlerin tek başına lehlerine ya da aleyhlerine işleyen bir süreç, ne de devletlerin tek başına lehlerine ya da aleyhlerine işleyen bir süreç işlememektedir. Etkileşim karşılıklı bir şekilde gerçekleşmektedir.

Şirketlerin jeopolitik etkileri, doğal olarak jeopolitik sahanın kontrol ve düzenleme gücünü elinde bulunduran devletlerin bu kontrol ve düzenleme güçlerine yaptıkları etkilere ilişkindir. Bu sebeple küreselleşme sürecinde şirketlerin jeopolitik etkileri analiz edilirken siyasal küreselleşme boyutunun temel tartışması olan ulus-devlet tartışmaları bağlamında bir analiz biçimi geliştirilmiştir. Küreselleşme sürecinde ulus-devlet yapılanmasının aşınıp aşınmadığına dair gerçekleşen tartışmaların büyük bir bölümünde, küreselleşme ile birlikte şirketlerin kazandıkları ulus-ötesi/aşırı nitelikleri üzerinde durulmaktadır. Buradan olarak bu çalışmada da benzer bir yaklaşım temel alınarak; *aşınma*, *besleme* ve *güç katma* şeklinde belirlediği düşünülen üç etki biçimi öngörülmüştür. Bu üç boyutlu etkileşim biçimi de jeopolitiğin hem klasik yaklaşımları hem de eleştirel yaklaşımları bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, *aşınma* biçiminde gerçekleşen etkileşimde; şirketlerin sahip oldukları doğrudan yatırım yapma niteliklerinin, özellikle gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde devlet yapılanmasını zayıflattığı ve bu anlamıyla bir aşınmanın gerçekleştiği değerlendirilmiştir. Yine şirketlerin sahip oldukları esnek hareket kabiliyetlerinin farklı coğrafi alanlarda aynı anda bulunabilme gücünü

içerdiğinden yine bu güce sahip olmayan devlet yapılanmasının şirketler karşısında güç kaybettiği belirlenmiştir. Eleştirel jeopolitik bakımdan ise, aşınma daha çok tasarlanan yeni coğrafi mekanlar ve yeniden üretilen öznellikler bakımından gerçekleşmektedir. *Besleme* ve *güç katma* biçiminde gerçekleşen etkileşim, daha çok karşılıklı bir şekilde gerçekleşme eğilimindedir. Besleme ve güç katma biçimindeki etkileşimde aşınmadan farklı olarak kendi siyasal alanında ekonomik, siyasi, askeri ve hukuki bakımlardan hala gücünü sürdüren bir devlet yapılanmasının izleri takip edilmiştir. Bu bakımdan devletler kendi sınırları içerisindeki kontrol ve düzenleme yeteneklerinden dolayı yaptıkları/yapacakları düzenlemeler ile şirketleri besleme ve onlara güç katma etkilerini sürdürmektedirler. Şirketler; alanın düzenleme ve kontrol gücünü siyasi, askeri, hukuki ve ekonomik bakımdan elinde bulunduran devletlerden, kendi lehlerine uygun yayılma alanları oluşturmasını beklemekte ve beklentilerine cevap almaktadırlar. Eleştirel jeopolitik açıdan ise, söylemler ve mekânsal temsillerle alanı kendi lehine yeniden üretmeye çalışan ve sistemin hegemonu olarak egemen devlet süreçten beslenmektedir. Bu süreçte egemen olan güç ABD olduğundan süreçten en fazla beslenen de Amerikan iktidarı olmuştur. Yine eleştirel jeopolitik bakımdan, sistemde egemen olan gücün siyasi ve ideolojik iktidarının sağlanması; kurgulanan ve yeniden üretilen rıza ve kabulün sağlanmasına bağlıdır. Bu bakımdan ise, şirketler egemen olan bu güce ihtiyacı olan rıza ve kabulün sağlanması için temel araç haline dönüşmüştür.

SUMMARY

To reveal the geopolitical point of view is to try to identify the power and ability to control of the states on the geographies. Although geopolitics stands for a political meaning in the field of international relations, it also provides such an opportunity to trace the humanistic and social acceptance and assent that it may be an exact subject for a sociological analysis. Militarily and politically, as an attempt to construct a power and control mechanism for the sake of creating dominance field for the nations, geopolitics, makes it possible to explain the power and control, which is gained by the association of nation and corporations. Becoming a geopolitical power includes to share and construct this power as it requires a domination, power, and control mechanism. In this respect, the corporations transformed into a three-sided influential geopolitical device, which can be expressed as the one that corrode the nation state's power, is benefited from the nation state's power, and makes stronger, in the bottom of the nation state discussions in today's world. The three-sided influential geopolitical power that the corporations have is;

- they have a geopolitical power that corrodes the nation-state's power by sharing their power and control capability in the geographies that they are spread via direct foreign investments and push the limits of the nation-states for the sake of their aim, global development
- that uses the nation-state's power in order to get the needed support
- that supports these states in order to globally increase the ideological and political hegemony and power of the national economy that they are a part of.

It can be stated that the relationships between the stats and corporations are formed in three dimensions. In this respect, the dimensions of *corrosion*, *beneficiary*, and *make stronger* should be emphasized. When it is evaluated in *corrosion* dimension, it can be mentioned a corrosion of *states* in terms of continuation or loosing of the control of dominance field; *geographical truths and subjectivities* in terms

of recreation that is in order to construct a power perception. When it is evaluated in *beneficiary* dimension, while the corporations are benefited from the states in order to gain dominance fields, the states are benefited from the corporations in order to make stronger the power perception. Finally, as a relationship that makes it stronger, while the states make stronger the corporations by reorganizing, the corporations support the states by creating geopolitical imaginations.

KAYNAKÇA

- Arıboğan, D.Ü. (2001). Globalleşme Senaryosunun Aktörleri Uluslararası İlişkilerde Güç Mücadelesi. İstanbul: Der Yayınları.
- Bakan, J. (2007). Şirket Kâr ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum. R.G. Ögdül (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bosch, J. (2005). Pentagonizm. B. Kuzucuoğlu (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları, İkinci Baskı.
- Brown, P. ve Lauder, H. (2001). Capitalism and Social Progress The Future of Society in a Global Economy. (Foreword. A.H.Halsey). New York: Palgrave Pub.
- Castells, M. (2008a). Küresel Enformasyon Kapitalizmi (Çev.E. Sarıtaş). David Held ve Anthony McGrew (Ed.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması içinde (s. 367-395). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Castells, M. (2008b). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Ağ Toplumunun Yükselişi. E. Kılıç (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İkinci Baskı.
- Coulombis, A. ve Georgiades, E. P. (1975). The Impact of the Multinational Corporations on the International System. Abdul A. Said ve Luiz R. Simmons (Ed.), New Sovereigns. New Jersey: Prentice Hall Inc.
- Dicken, P. (2008). Yeni Bir Jeo-Ekonomi Bir Yerlerde Bir Şeyler Oluyor. E.Sarıtaş (Çev.). David Held ve Anthony McGrew (Ed.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması (s. 358-366). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dodds, K. (2000). Geopolitics in a Changing World, Second Impression. London: Pearson Education Limited.
- Eralp, A. (2007a). Sistem. A. Eralp (Der.), Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar içinde (s. 125-153). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eralp, A. (2007b). Hegemonya. A. Eralp (Der.), Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar içinde (s. 155-181). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Flint, C. ve Taylor, P.J. (2014). Siyasi Coğrafya Dünya – Ekonomisi, Ulus-Devlet ve Yerellik. F. Ereker (Çev.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, Altıncı Basımdan Çeviri.

- Güzelsarı, S. (2008). Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü Türkiye’de Mali İdarede Yeniden Yapılanma. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2008). İmparatorluk, A. Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Altıncı Basım.
- Heywood, A. (2013). Küresel Siyaset. N. Uslu ve H. Özdemir (Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Hirst, P. ve Thompson, G. (2003). Küreselleşme Sorgulanıyor. Ç. Erdem ve E. Yücel (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Üçüncü Baskı.
- Hughes, R. (2007). Through the Looking Blast: Geopolitics and Visual Culture. *Geography Compass*, 1/5, 976-994.
- Kagarlitsky, B. (2000). *The Twilight of Globalization: Property, State and Capitalism*. London-Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Kazgan, G. (2005). *Küreselleşme ve Ulus-Devlet Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Dördüncü Baskı.
- Keohane, R.O. ve Nye, J. (1987). Power and Interdependence Revisited. *International Organization*, V.41, Issue 4, 725-753.
- Lazzarato, M. (2014). *Borçlandırılmış İnsanın İmalı Neoliberal Durum Üzerine Denemeler*. M. Erşen (Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Mann, M. ve Hall, J. (2014). *Yirmibirinci Yüzyılda İktidar*. E. Gerçek (Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Mattelart, A. (2013). *İletişimin Dünyasallaşması*. H. Yüksel (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı.
- Murray, R. (1975). The Internationalization of Capital and the Nation State. H. Radice (Ed.). In *International Firms and Modern Imperialism: Selected Readings*. Middlesex: Penguin Books.
- Newman, D.M. (2013). *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek*. A. Arslan (Çev.). Ankara: Nobel Yayınları, Özet Baskı.
- Nye, J.S. JR. ve Welch, D.A. (2015). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak Kurama ve Tarihe Giriş*. R. Akman (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Ohmae, K. (2008). *Yeni Küresel Sahne*. İstanbul: Optimist Yayınları, Birinci Baskı.
- Ó Tuathail, G. (2005). Geopolitics. D. Atkinson, et all. (Ed.), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts* in (p. 65-71). London: I.B. Tauris.
- Ó Tuathail, G. (1996). *Visions of Modernity: Representation, Memory, Time and Space in The Age of The Camera*. London: Sage Publication.
- Ó Tuathail, G. ve Dalby, S. (1998). Introduction: Rethinking Geopolitics: Towards a Critical Geopolitics. G. Ó Tuathail ve S. Dalby (Ed.), *Rethinking Geopolitics* in (p. 1-15). London & New York: Routledge.
- Ritzer, G. (2011). *Küresel Dünya*. M. Pekdemir (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Schiller, H. (2005). *Zihin Yönlendirenler*. C. Cerit (Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları, İkinci Baskı.
- Sharp, J. (2005). Critical Geopolitics, P. Cloke, P. Crang ve M. Goodwin (Ed.), *Introducing Human Geographies* in (p. 353-364). London: Hodder Arnold, 2nd ed.
- Tayfur, M. F. (2007). Devletler ve Piyasalar. A. Eralp (Der.), *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar* içinde (s. 183-216). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tezkan, Y. ve Taşar, M. M. (2013). *Dünden Bugüne Jeopolitik Dünya ve Türkiye*. İstanbul: Ülke Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı.
- UNCTAD (1993). *World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production*. New York: United Nations Conference on Trade and Development.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya-Sistemleri Analizi Bir Giriş*. E. Abadoğlu (Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık, İkinci Baskı.
- Yeşiltaş, M. (2014). Jeopolitik. Ş. Kardaş ve A. Balcı (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* içinde. İstanbul: Küre Yayınları, İkinci Basım.

“ARE YOU LOOKING FOR ME?” NEW FORMS OF GAZING ON THE INTERNET

Julie Alev DİLMAÇ¹

ABSTRACT

Today, screens are everywhere and allow individuals to see and be in contact constantly with the world. New technologies have allowed them to ubiquitously display themselves. They can be everywhere at the same time, sharing opinions and photos, appreciating or hating, seeing and being seen by the other, even from a faraway country, with just one click. Through these interactions, new forms of viewing seem to have emerged: new technologies make the image into a thing that is looked at as at a staged actor. The eye is distracted by what it sees on the surface and does not seek to capture the image’s deeper meaning. Communicational fluctuations lead, little by little, to dehumanization of the gaze which gives way to new behaviors that may be, in certain cases, tragic for the individual.

Keywords: Internet, Interaction, Humiliation, Technologies, Virtual World.

¹ Associate Professor, Cyprus International University, Faculty of Health Sciences

“BANA MI BAKMIŞTINIZ?”: İNTERNETTE YENİ BAKIŞ BİÇİMLERİ

ÖZ

Bugün, ekranlar her yerde ve bireyler dünya ile ilgili her şeye, istedikleri zaman erişebiliyorlar. Yeni teknolojiler sayesinde, aynı zamanda, çeşitli faaliyetlerde bulunabilirler: birbirleriyle iletişime girip, her konu üzerine fikir beyan edebilirler; dünyadaki olaylardan haberdar olabilirler; kendi fotoğraflarını paylaşıp, başkalarınınkine de tek bir klik aracıyla bakıp beğenebilirler. Yeni iletişim teknolojileriyle gelen bu tür etkileşimler, yeni “bakış” biçimlerini meydana çıkarttı: artık, İnternette her birey, kendini ortaya koyan ve bakışları üzerine toplamak isteyen bir faile dönüşmektedir. Fakat sanal âlemde göz, birçok uyarıcıya maruz kaldığından dolayı, dikkatini toplayamaz ve gördüğünün derin anlamını kavrayamaz. Bu durumda, bakış yavaş yavaş insandışılaştırılır ve bazı durumlarda birey için tehlikeli olabilecek yeni davranışlara (siber taciz gibi) yol açar.

Anahtar Kelimeler: İnternet, Etkileşim, Mobbing, Yıldırma, Teknoloji, Sanal Alem.

According to Rousseau (1968), there can be no human existence without the gaze that we place on each other; it allows us to fulfill a universal desire for reputation and honor. Todorov (2001) went as far as to say that the need to be seen is a fundamental human need: through this behavior, the individual seeks to capture the regard of others through various facets of his or her being, body, intelligence, voice or silence, thus securing the recognition of peers. That is, others confirm our existence by looking at us.

Consequently, in a society that now can be called a screen society (Barus-Michel, 2011), not being “seen” is a tragedy. It even equates non-existence in the eyes of others, essentially a refusal of relations with the Other that are established through viewing. Thus, to improve chances of being seen and to avoid having one’s image lost in the communicational flux, the individual must find ever-new ways to attract the Other’s gaze. Within this socio-technical system, all individuals submit to the same imperatives of self-exposition and compete for visibility. Indeed, to feel they exist, individuals must be seen through images, make themselves seen as much as possible, and offer constant images of themselves: be present, known, even famous, through the image (Haroche, 2011). This is why individuals go to great lengths to stand out from the ordinary in order to be “viewed” and “in view” of others on the Internet: they must make a “buzz” (Boëton, 2013) so that others’ gaze will not pass them by. In today’s “society of exhibition” (Barus-Michel, 2011), not being viewable on the Internet is suspicious behavior.

The individual must not only exist, but also last in the eyes of others. Through self-presentation (Goffman, 1990), individuals attempt to attract alterity’s gaze in order to obtain approval and confirm existence. To “feel you exist” is not automatic; rather, others’ gaze plays a primordial role in the construction of this feeling (Flahault, 2002). This relation to the Other is based on a reciprocal and dialectic relation between “being-seen-by-other” and “seeing other” (Sartre, 2003). Yet, with the emergence of new technologies, ways of seeing seem to be redefined, particularly

through screens². Though screens have simplified communications and access to information, and have made it possible to retain large quantities of data, perhaps the Internet’s biggest innovation is in having made it commonplace to see, say, and show everything (Uhl, 2002). This “visibility requirement” (Haroche, 2011) to which individuals must submit in contemporary society follows social rules based on the obligation to communicate and show oneself in order to exist permanently, and without which one will be forgotten.

The eye of individuals must also adapt to these new forms of communication: they must instruct their gaze, training it to capture rays of information in a vast kaleidoscope (Rosenbaum, 1998) that is the Internet. In a flash, the gaze must overcome the ocular dizziness in which new technologies have submerged it; eyes must get used to the ubiquitousness of images and screens, the constant sensory and informational flux (Haroche, 2011) characteristic of contemporary society. Stimulated by the profusion of signs and signposts that grab the eye, it is as if the gaze stops short of reaching its true destination due to the visual detours (Vincent-Buffault, 2004). Individuals today are part of a world where they see images everywhere, where they are constantly bid to look, are led, are grabbed (Rosenbaum, 1998).

The aim of this article is to grasp the ways of viewing on the Internet³. A typology of the different gazes and their various aspects will be provided. We will discuss how the act of being viewed by others on the Internet not only brings recognition to the individual, but also how the gaze can be invasive and can represent a threat to actors’ privacy. We will see that these new ways of gazing each other on the Internet can no longer being described only as surveillance (Çakır, 2015), since this situation of being viewed is provoked and wished by the individual himself.

² For a turkish example on the use of Facebook and its relation to gaze: Tuğrul Çomu, Ali Toprak, Ayşenur Yıldırım, Eser Aygül, Mutlu Binark, Senem Börekçi, 2009, *Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “Görülüyorum Öyleyse Varım”*, İstanbul, Kalkedon / Sosyoloji Dizisi.

³ Some of the arguments debated here have been discussed in Dilmaç 2015.

THE CAPTURED GAZE

One of the means individuals employ to attract attention and capture the gaze of the Other is dramatization and staging of their existence (Lasch, 1979; Goffman, 1990). This self-exposition can be established through the image and the sharing of it, but can also express itself through webcams that penetrate individuals' private lives to shed light on them. The emergence of sites such as Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat contribute to sharing the “Digital Me” (Lalo, 2012). Viewers of these sites can grasp in a flash the image of the Other that jumps out at them. The viewed is reduced to a “visual stimulus” (Rosenbaum, 1998). In this, everything is done for the pleasure of the eyes, to make them stop for a second (Rosenbaum, 1998): the individual attempts to hypnotize his or her viewers and to make them dream of his/ her life. It is necessary to fascinate, make it happen in the blink of an eye, and try to capture the attention of the surfer with diverse eye-grabbers (Rosenbaum, 1998). In short, individuals must constantly sell themselves, and for this, display themselves repeatedly (Haroche, 2006). In a society of exhibition (Barus-Michel, 2011), viewing contest competition is stiff: each person must claim his/ her place in the social game of appearance and seduction (Vincent-Buffault, 2004).

Many Internet users willingly unveil themselves and entire chunks of their existence, as if this exposure will “anchor” them more deeply in the virtual world. In the digital world, self-presentation is no longer based on the distinction between two spheres, one intimate and one public. Ordinary and ubiquitous traditional limits are deconstructed by the Internet. The intimate and the public tend to coexist, to be layered upon each other. This can be called extimity (Tisseron, 2002): the movement that compels each person to put forward a part of his/ her private life, both physical and mental. This implies a space that, although public, is nonetheless fed by the intimacy of the person, whose goal is to show certain aspects of his/ her intimate self in order for others to approve and thus, to increase their value in his/ her own eyes (Tisseron, 2011). In a society of exhibition, bodies and souls strip down however they want (Kaufman, 2003), like a trap for the eye, a swamp to slow you down (Rosenbaum, 1998).

Thus, individuals’ private lives are revealed with even the most personal films put online and the most intimate moments broadcast via webcam. Individuals exhibit themselves, consent to unveiling their lives, and in return they are viewed. This relation between “voyeurism” and “exhibitionism” questions the secret described by Simmel (1906) as an aspect of respectable sociability. Rather, the transgression, which gives rise to viewing, has become the norm in hypermodern society. Limits of intimacy and secrets are overturned; nothing better than to show yourself doing it (Barus-Michel, 2011). In this way everyone has become both voyeur and exhibitionist of everyone else.

Even the “walls” on the Web become places for self-exposition: on the Internet, they are no longer a barrier separating individuals and hiding them from others. Walls now allow for offering oneself to the eyes of alterity through sharing documents, images and comments. Wanting to be seen, existing through showing off, they leave “traces of the self” (Lalo, 2012). The Wall of digital networks connects today with the unveiling of subjectivity and contributes to a “certain staging of self” with the goal of filling up more and more space (even virtual). It is no longer a question of hiding the most intimate details of one’s life, nor even of one’s body behind a barrier, but to expose them to spectators’ eyes in order to spark their desire (Rosenbaum, 1998): Walls are written with intimate details and offer the spectacle of self to alterity, hoping the alterity will leave a comment.

THE COUNTED GAZE

The individual can even track the number of viewings, the number of *gazes* placed on his/ her messages or profile. Cybersociability on the Internet is based on a calculated communication where views of followers (as they are called on Twitter) are evaluated and made profitable (Georges, 2012). Facebook is a probing example: it is possible to display relational capital through publishing one’s friend list (120 on average). This counting is all the more significant in that it assigns a popularity rating to each individual; it allows for determining who is winning the immense gaze race (Rosenbaum, 1998), who is succeeding in attracting and maintaining the largest number of eyes the longest possible. Inversely, if our postings are not “followed”,

commented on or shared, this means that we are invisible in others’ eyes. The feeling of invisibility is all the more unbearable in that it takes place in a world where *connection* with alterity establishes itself through viewing. In such a situation, the individual is aware that s/he can disappear without leaving a trace in anyone’s memory, as if his/ her life never held any meaning for others (Enriquez, 2006).

On the Internet, the gaze of the Other constructs us and makes our e-reputation (Digout, 2013; Tisseron, 2008). It is this Other who confirms our existence and who makes us someone “worth taking a look at” rather than “worthless looking”. As Béliard (2009) has stated, forum members acquire a higher and higher rank within the forum according to the total number of messages posted. In this way, reputation tends to take on a specific definition; to make a reputation in the virtual world, it is no longer enough to be an individual with irreproachable morality that others would praise. Rather, to construct an e-reputation, the individual must above all be the most seen and the most viewed, whatever be the reason.

I consider this over-exposure of the individual as a kind of “look at me” based on a reciprocal and dialectic relation between being “seen by others” and “seeing others” (Sartre, 2003). It connotes the idea of existence as cyber-narcissism (Boyd and Ellison, 2008), behavior exemplified by the trend of taking “selfies”⁴ through which we look, see ourselves, and desire to be seen. The “Look-at-Me” individual is, by definition, made to be seen and to be noticed. S/he loves to show off, be seen, and display her/ his vanity.⁵ Yet, although on the one hand Look-at-Me’s strut their stuff in front of the Other, they also lead that gaze to a certain unease: they disturb by their extreme unveiling, their ocular attack (Rosenbaum, 1998). Their overexposure teeters on the limits of vulgarity while they refuse conventions of restraint and those that impose on the individual any feelings of shame. They defy manners and they ignore the conventions for keeping secrets

⁴ Common practice in which the individual takes a photo of him/herself with his/her Smartphone. It is actually a self-portrait, an image of the Self (hence a Selfie).

⁵ [http://www.cnrtl.fr/definition/m’as-tu-vu](http://www.cnrtl.fr/definition/m%27as-tu-vu)

(Simmel, 1906) that govern interactions by unveiling everything—even the intimate—and by exaggerating things.

The French term for a “Look-at-Me”, someone who likes to show off, is “m’as-tu vu,”⁶ which betrays a certain idea of doubt as it is a question: Have you seen me? It is directed at the Other, with the goal of finding out if the self has really been noticed, if s/he has been “worth a glance”, and thus worthy of attention. If not, the invisibility would be unbearable. But the term also implies that this visibility is insatiable and that the individual will continue to exhibit him/ herself to the extreme, until s/he is “seen”.

Nonetheless, in attempting to occupy the most space possible on the Web, the individual undeniably *consents* to alienation from the trained eye of peers; s/he *accepts* to submit to the avidity of the Other’s gaze and the tyranny of visibility (Barus-Michel, 2011), which requires him/ her to be exposed constantly. Through this voluntary servitude, the individual aspires to be commented on, “shared,” and “liked”. This exposure to the gaze of others sharpens the concern for social approval (Vincent-Buffault, 2004). It leaves the individual feeling that s/he cannot exist without being seen, everywhere and all the time, by the Other.

THE JUDGING GAZE

While attempting to exist as much in the real world as in the virtual world through self-exhibition, the individual exposes him/herself to peers’ judgment. On the Internet, individuals *accept* to submit to the views and comments of others; they bow to the tyranny of public opinion. Now able to not only express oneself on everything via forums, but also to create places to denounce injustice or indecent behavior of another person, the Internet user becomes a judge. On the Web, the gaze becomes sharper: it can see images and events over and over, scrutinize, analyze, cut up, reframe, understand details, and do more precise research. On the Web, the gaze is hungry and

⁶ Aware of the academic ineptness and the pejorative connotation of such a term (and the English equivalent of “showing off”), I have nonetheless chosen it as an interesting term to use in this context, insofar as it sheds light on the current article’s topic.

craves secrets to read between the lines (Vincent-Buffault, 2004). The eye unveils the imperfections of others and pursues an impassioned search for the sort of clues of which the viewer never tires (Vincent-Buffault, 2004).

In a screen society, the individual thus has a view (both gaze and opinion) on everything, and his/her opinion counts; the views are even counted, which allows for measuring the impact (or total insignificance) of the image in the virtual world. The Internet user selects images on which s/he will condescend to gaze; detecting content rapidly, s/he can zap those images considered uninteresting. Thus, through the gaze, the subject expresses him/herself (Vincent-Buffault, 2004) by measuring, and judging. The viewer even has the power to question both the reputation and the e-reputation of the individual whose behavior displeases him/her, in revealing the viewed's secrets for all to see, “publically” exposing anything blameworthy. Through his/ her gaze and judgment on the Web, s/he makes and remakes the image of alterity: the mechanisms of gossip and defaming others' images become as influential as in real life. I suggest that this contemporary approach to interpreting how individuals construct themselves and others through images is crucial to understanding the prevalence and significance of such behaviors.

THE GRABBED EYE

In a screen society, which is based on being seen, communicational fluxes do not allow the individual to discern the depth of images because screen societies reduce the meaning of the image and the relation that people have to the image. Faced with immeasurable quantities of shared information that is passed on and multiplied, the eye cannot stop at each image to understand its meaning. In “visibility regimes” (Mongin, 2004), each image is related to a cliché characterized by its ephemerality.

Interactions between Internet users are not just based on an exchange of images reducing the individual to a reified body emptied of an interior: the individual is reduced to how s/he is perceived, and essentially to what is represented. This emptiness of meaning characterizing the image stems from, according to Uhl (2002), a loss of connotation in the virtual world. Thus, for

the author, the Internet develops two distinct and dualistic types of messages typologized by Barthes (1992): one corresponds to a *denotated message*, the *analogon* of itself, and the Other to a *connotated message*, a specific form with which society speaks. According to this perspective as used by Uhl, the Internet exhausts the totality of its being in the denotation, and is now only made of the denotated message. In other words, faced with the computer screen, the *feeling of denotation* would only be so intense if it banished all forms of connotation and made it impossible to perceive a second meaning. The image is reduced to a *rhetoric without rules* which suffices unto itself.

In addition, being shared by a large anonymous community, this image is reproduced on a large scale, such as the technique of mechanized reproduction of works of art (Benjamin, 1991) and tends to lose its “aura” resulting in a quantitative multiplication of images (Mongin, 2004). The situation represented on the photograph, whatever be its signification, transforms itself into a simple shared image, devoid of its unique and specific story.

The image is simply devoured by the gaze of a crowd of anonymous people who respond to the quest for details and attempt to satisfy their “gourmet eyes” (Vincent-Buffault, 2004). Individuals are then confronted with “cannibal eyes” (Thomas, 1984) that devour their image without capturing the depth. The image is only taken to the first degree and the individual represented can only appear in a reified form. S/he is absorbed by the gaze of others, and is victim to their scopic impulse and ocular voracity (Vincent-Buffault, 2004). On the Internet the gaze is set without looking, without seeing; who the person *is* no longer seen.

Inner strength and non-visibility within a person (Haroche, 2011) have no meaning and are replaced by an image that, by definition, cannot reflect any depth of the soul. The avatar, the profile, the nickname, the photograph become our reflection in a public virtual space. Reputation, defined by its link to consideration taking the shape of qualities specific to the individual, cannot stand up to this situation. Even the “aura” of the individual, his/her personality and authenticity, are emptied of substance to be reduced to an “e-reputation”.

What is troubling today is that the simulation, which is the image on the Internet, tends to be confused with reality. As Tisseron affirmed during an interview with Belhomme (2010), yesterday images were a reflection of the world; today, they create a/ the world. Disapproval over the Internet can be like a violent symbolic death, with repercussions on one’s real-life reputation. Vanities, concretized through the creation of “shame pages,” prove that the virtual world evolves alongside real society. Thus, the image has begun to contaminate and modernize reality. It only conforms to the real in order to better deform it, to better mold reality to its own profitable ends. In this way, the image gets ahead of the real, so that the latter no longer has time to produce itself as such (Baudrillard, 1987). Seeing his/her e-reputation questioned can lead to reproaches from others in his/ her real life. These new ways of looking also hinder empathetic relations in the virtual world (Tisseron, 2010): although the gaze does observe, analyze, evaluate and judge, it is far from being considerate towards the Other.

New technologies have thus influenced the gaze making the image into a thing that is looked at as a staged actor. The eye is distracted by what it sees on the surface and does not seek to capture the image’s deeper meaning. Communicational fluctuations lead, little by little, to dehumanization of the gaze, which give way to new behaviors that may be, in certain cases, tragic for the individual.

SHOOTING DAGGERS: IF LOOKS COULD KILL

One behavior resulting from new ways of viewing on the Internet is cyber-humiliation (Dilmaç, 2014a and 2014b). It stems from the opaque gaze set on the person and corresponds to a toxic way of seeing (Mongin, 2004). Like all forms of humiliation (Dilmaç, 2014b), it is linked to the abasement of a person or group of people in a process of submission that damages or destroys pride, honor or dignity. To be humiliated signifies being placed against one’s will and often very painfully in a position clearly inferior to that which the individual deserves. Humiliation corresponds to a specific situation in which two entities are opposed in an unequal relationship: one entity (individual or collective) has a hold over another entity, and that other entity suffers from that hold (Ansart, 2006). It is a process in which the victim is forced, having no room to

maneuver in response to the attack, to passively submit to it. This passivity is all the stronger in that the humiliation takes place on the Internet: the attacker takes over a profile or exposes a defaming image in another person’s name, and that person cannot respond directly because s/he is unable to identify the attacker.

Since existing in the virtual world means existing in the eyes of others and through one’s avatar, the hijacked or dishonoring image has a considerable impact in the destruction of e-reputation. No longer pointing to a concrete body, but rather tarnishing the reflection of a reified image through its reproduction, the attack can only induce procedures near to those of a symbolic death by attempting to further attenuate an identity already devoid of interiority. And this questioning of e-reputation through anonymous judgment cannot be followed up by a reply. I believe this is the crucial fact that makes this into a form of humiliation and degradation. Through this, aggressors come to possess their victims, reducing them to silence while simultaneously forcing them to see their own humiliated images. A relation of domination is thus established: this creates a dissymmetry between s/he who contemplates and s/he who is the subject of contemplation (Taïeb, 2004).

Multiple forms of humiliation are perceivable today in the virtual world. In some cases, the individual does not consent to being on the Web and sees it happen in spite of him/herself, against his/ her will but according to the will of a network that s/he has not chosen. Or perhaps usurpers express themselves in another’s name, serving as his/ her voice. In other cases, the person’s image is taken over by alterity in order to stigmatize it. This is notably the case in false profiles: one person stands in for another, pirating their identity, recreating their personal story. The pirate wishes to make the victim exist on the Web in order to better deny and humiliate him or her.

Divulging images and personal information in someone else’s name constitutes another form of imposed humiliation, as does sharing photographs or intimate videos filmed (also known as “sexting”) when the person is unaware that interior space is being unveiled (Haroche, 2006), both of which have become current practice in the digital era. The case of Rehtaeh Parsons, an

adolescent of 17 years who hung herself following the publication of a video of a sexual aggression she suffered, is one of many examples of cyber-humiliation. This also goes for moral harassment (Hirigoyen, 2000): victims discover they have been “given over” to the eyes of other Internet users who can clap, comment or raise the stakes in participating in the aggression, all the while repeating and multiplying the victims’ humiliation. Hate speeches (Akin, 2010) can lead for example to this situation. Cyber-humiliation’s gaze is a shameless one, which stares the victim in the face and strips her/him down in order to share and comment on the individual’s undoing. This gaze is critical, bitter, mocking, and sometimes devoid of the least concern for others.

To be taken into account on the Internet would thus seem to be based on contradictory principles. On one hand, individuals seek approval, appreciation, and even adoration in the eyes of other Internet users (Jauréguiberry, 2011). On the other hand, they post photos of themselves so that other users who happen upon them can judge and attribute a score from 1 to 10 (Tisseron, 2011), an action that could prove dangerous for the person and his/ her image. Yet the individual accepts such alienation and tyranny of opinion and exhibits him/herself anyway, since this may also allow for situating oneself in the world and imposing oneself on other members as an established subject. Through such means, individuals attempt to be seen in a way that would allow for receiving the consideration of the Other.

In the case of cyber-humiliation, however, this choice is taken away: individuals are refused the recognition they wish to obtain, and are given no chance to defend themselves. This situation forces them to accept, in spite of themselves, being placed in the ranks of the humiliated, the “loss of face” (Goffman, 1990): the image they have of themselves and that which they wish to expose to alterity diverge completely. The “image for Self” no longer corresponds to the “image for Other,” and there is no room to push back against this. Basically, the victim of humiliation is confronted with a situation or event that is against his/ her expectations, against his/ her desires, makes no sense to him/ her, and, perhaps, is even the negation of his/her self-image (Ansart, 2006).

On the Internet, the gaze is thus no longer an attribute, a duty or a right recognized as belonging to the subject (Haroche, 2008). Rather, the gaze establishes itself beyond the individual and imposes itself on him/her while passing judgment. The individual becomes a spectator of his/her profile, of this imaged representation of his/ her body. Victims are thus both themselves, concrete and real, but also their avatars, simulations that steal their identities.

The absence of body in virtual relations does not mitigate the existence of humiliation. Admittedly, the absence of body and face-to-face relations of intersubjectivity make it impossible for negotiations of honor and reputation to take place in the virtual world itself. The attacker is, in most cases, unidentifiable by the victim, which makes it impossible to reply to the offense, to fight back. However, even if there is no real “body” in virtual interactions, the image of the body called the “profile”—denoted by a name or nickname—stands in for it. The profile represents the individual on the Web, and is his/her image and name. In the case of cyber-humiliation, the victim’s name is “tarnished” just like the loss of honor in real life. The absence of a body does not modify the impact of humiliation, since the body is simply replaced by an “image” of the individual that represents it. Besides, in these situations of humiliation, the body remains the entity on which the attack operates: even if the intersubjective relation is abstract, it calls into question the sexuality of the agent, denouncing outrageous behaviors or sometimes shedding light on physical deformations. It is above all an issue of having a “view,” and thus an opinion, on the person.

Another practice that can harm a person has emerged: “happy slapping”. This practice consists of a group assault on an individual that is filmed and put online. The humiliation may include punches, sexual aggressions, and even rape. The illustration of degrading statements with photographs or pirated images of the victim are examples proving that the body, although existing in virtual space, is a primordial representative of a person’s integrity. The individual is summed up as the simple projection of the most archaic fantasies and desires, and those that are the most abject in the people who deploy them (Enriquez, 2006).

New technologies and those of communication seem to thus have transformed ways of seeing (Dilmaç, 2014a and 2014b). It appears that today, they make it possible to photograph perversion in order to get off on it and help others get off (Barus-Michel, 2011). It is through viewing in this way that Internet users symbolically execute the victim. In the case of cyber-humiliation or pirating profiles, the individual’s identity and body are stolen. The exposition of erroneous or inflammatory information place the victim in a degrading position. His/ her own image and name have gotten away: alterity takes possession. S/he is subject to a malicious, oblique view, a view of want, beyond exchange (Vincent-Buffault, 2004) and is “handed over” to the vagrant, incommensurate gazes of Internet users. Thus, an anonymous crowd attempts to ridicule him/ her, laughing at their troubles, pointing out defects; they actively participate in lynching, raising the stakes of humiliation. The crowd comes to compose the active misery (Taïeb, 2004) of the victim. This can be called active viewing, which not only attends the staging of the execution, but is a full participant in it.

Individuals are subject to a questioning of their reputations in forms and ways resembling those found in real life (e.g., gossip, rumor, deprecation of the image) without being able to respond because virtual space is elaborated through regulations depending on the subjectivity of each person. Therefore, individuals cannot master all the rules of the game and are unable to respond to an attack as would be done in real life. Responding by fighting back in the virtual world is not an option: the aggressor is not identifiable or is represented only by an abstract “Internet User”. However, a relation of power would be necessary to allow a return to honor and dignity. For their own self-respect, slighted individuals must regain credit in the eyes of other members. Unfortunately, in the case of cyber-humiliation, even if the situation is in itself revolting, revolt is impossible. Victims can neither impose themselves on the Other, nor regain balance within the power structure. They cannot beg for mercy or try to create empathy. This feeling of powerlessness is equally reinforced by the temporality of the digital world: considered as “the world’s open library”, characterized by a stock of information, the Internet retains in “its memory” and submits to viewers all sorts of data and images, even the most slanderous. Thus, like someone

condemned to death, the body of the victim can be exposed for a very long time to the view of everyone (Taïeb, 2004).

The repetitive and extreme aspects of this humiliation can drive some victims to seek refuge in death. The hijacked image, with its severe mockery and slander, tarnishes the virtual image of the individual in front of such a large audience that it can be a veritable path to death. The practice of *bashing*, which refers to an ongoing and collective degradation of the person, is an extremely visible humiliation technique in contemporary societies. In this collective humiliation, words join views to depreciate the scapegoat.⁷ In some instances, the victim of social lynching cannot stand the torture anymore, the having to endure the view of others who judge, and chooses to take his/her own life. The number of suicides committed following a humiliation endured on the Internet is quite high. Here, we will mention only the case of Amanda Todd, a Canadian adolescent girl of 15 years, who ended her life after having told her trials on Youtube. She said that she had been harassed for three years by an unknown person she met online, who threatened to post a video of her baring her breasts. After having been subject to numerous intimidations both on the Internet and in her real life, particularly by youths of her high school, this teenage girl killed herself. The exposure of the affront and its lastingness on the Internet, as well as the anguish of living through further attacks in daily life following the sharing of a humiliating image, can push some individuals to suicide. Thus, in contemporary society, and notably through the use of new technologies of communication, it seems quite accurate to say that looks (views) can kill.

THE MISSING GAZE

Certainly today, an oblique and critical view can kill. What, then, about having a profile erased from the Internet, thus bearing witness to one's own virtual disappearance, amidst total indifference, in a society in which recognition is established through views? In this case, the individual experiences disappearance of his/ her image as being unbearably reduced to

⁷ Famous people have been victims of bashing, such as Sarah Palin and George Bush in United States.

invisibility. S/he is denied, essentially, the act of being viewed. Thus, as Ellison (2001) states, the absence of viewing, the inattention, can also reveal an indifference that ignores, scorns, or even denies the dimension of humanity within the individual. The absence of views may in certain cases be worse than an unapproving view: the later at least sees, judges, and tells of disapproval. The former ignores, denies and forgets (Smith, 2010). Therefore, the hatred of someone is rejection, but even this can reinforce the feeling of existence. But to not be taken seriously, to condemn to silence and solitude, is going even further: the victim is threatened with nothingness (Todorov, 2002). The individual from whom the visibility has been “removed” suffers from a refusal of recognition, whereas the humiliated person experiences a refusal of approval (Todorov, 2002). Through the situation of invisibility, the view is refused; the victim is ignored, which gives him/ her the impression of being reduced to nothingness, provoking suffocation (Todorov, 2002).

CONCLUSION

As McLuhan (1962) has stated, the relation between meanings changes when one of the meanings or one of the functions of the body is exteriorized in a technological form. In my view, and as we have attempted to demonstrate in this article, this is also the case of viewing in contemporary society. Today, visibility is based on a double relation: on the one hand, for the individual, it signifies being seen and recognized, conduct which seems to respond to the precept “I am seen, therefore I am” (Birman, 2011); and on the other hand, it relies on the will to « see » the Other evolve on the Web. The Internet represents a platform where views confront each other and come together.

However, new information technologies have given a larger scope to viewing: a view can see a lot, instantly and constantly; it can capture information and details, but also see again as much as it wants, and analyze, probe. Communicational fluxes in which the individual is submerged affect and dehumanize his/ her views; these can no longer discern the profound character of the image and that of the person represented. The relation to the Other is impoverished by this relation of alienation: it reifies alterity, which is no longer seen with consideration or empathy. Its photographic image suffices unto itself, and since the person is only as s/he is represented, his/

her image can be modified, shared, deformed, commented, falsified, caricatured, and judged by its appearance rather than by its content or its deeper meaning. The subject of the image and the subject of the viewing are thus distinct: one fully dominates the Other, preventing the exchange of views between the two (Taïeb, 2004).

Ways of seeing the Other are never without consequence; they threaten the integrity of the person when s/he is faced with criticisms that are excessively sharp. On the Web, “the least movement of the eye speaks” (Vincent-Buffault, 2004). This gives rise to cyber-humiliation, cyber-intimidation or even cyber-harassment, terms referring to the malicious and corrosive gaze that enjoys the suffering of the Other. Thus, through the world of screens, the fragmented world is shown, a world of multiple views, untuned to each other, which are never again an “orchestrated whole” (Mongin, 2004). To combat this type of alienating relation, forged through the extreme exhibition of self and the judgment of the Other, a shift in how we view seems to be needed; individuals must know that they must in no case be content with the appearance, meaning the avatar of the image of alterity, but *solicit* and *place* a view that gazes beyond the visible.

ÖZET

Bugün, ekranlar her yerde ve bireyler dünya ile ilgili her şeye, istedikleri zaman erişebiliyorlar. Yeni teknolojiler sayesinde, aynı zamanda, çeşitli faaliyetlerde bulunabilirler: birbirleriyle iletişime girip, her konu üzerine fikir beyan edebilirler; dünyadaki olaylardan haberdar olabilirler; kendi fotoğraflarını paylaşır, başkalarınıninkine de tek bir klik aracıyla bakıp beğenebilirler. Yeni iletişim teknolojileriyle gelen bu tür etkileşimler, yeni “bakış” biçimlerini meydana çıkarttı: artık, İnternette her birey, kendini ortaya koyan ve bakışları üzerine toplamak isteyen bir faile dönüşmektedir. Bu durum, “gözetim” kavramına yeni bir tanım getirir: sanal âlemdeki görülen “bakan” ve “bakılan” bireylerin arasındaki ilişki, geleneksel gözetim tanımına uymaz: İnternette, “bakılan”, pasif olmaktan çıkar, ara sıra “bakan” statüsünü alır ve en önemlisi sürekli olarak görülebilir durumda olmayı kabul eder. Gözetim, arzulanmayan, bilinmeyen bir kontrol aracı olmaktan çıkar.

Bu makalenin değindiği başka bir konu ise, sanal âlemde bakışların ve bakma biçimlerin çeşitleridir. Sıra sıra, bakışın “arzulanan”, “sayılabilen”, “eleştirebilen” ve “aranan” bir olguya dönüştüğünü görülür. Fakat bireyler için en tehlikeli biçim, “öldürücü bakıştır”: sanal âlemde göz, birçok uyarıcıya maruz kaldığından dolayı, dikkatini toplayamaz ve gördüğünün derin anlamını kavrayamaz. Bu durumda, bakış yavaş yavaş insandışılaştırılır ve bazı durumlarda birey için tehlikeli olabilecek yeni davranışlara (siber taciz, aşağılayıcı davranışlar, istenmeyen fotoğraf ve bilgi paylaşımı gibi) yol açar.

REFERENCES

- Akın, A. (2010). *Yeni Medyada Nefret Söylemi*, İstanbul: Kalkedon.
- Ansart, P. (2006). Les humiliations politiques, in Yves Deloye and Claudine Haroche (Eds.), *Le sentiment d’humiliation*, Paris: In Press, 131-147.
- Barthes, R. (1992). Le message photographique, in *L’Obvie et l’obtus. Essais critiques III*, Paris: Seuil, 9-24.
- Barus-Michel, J. (2011). Une société sur écrans, in Nicole Aubert and Claudine Haroche (Eds.), *Les tyrannies de la visibilité. Être visible pour exister?* Toulouse: Érès, 27-37.
- Baudrillard, J. (1987). Au-delà du vrai et du faux, ou le malin génie de l’image. *Cahiers internationaux de sociologie*, LXXXII.
- Belhomme, L. (2010). Interview de Serge Tisseron. L’identité et les liens transformés par les nouvelles technologies. *Cahiers de psychologie clinique*, 2(35).
- Béliard, A. S. (2009). Pseudos, avatars et bannières: la mise en scène des fans. Étude d’un forum de fans de la série télévisée Prison Break (enquête). *Terrains & travaux*, 1(15), 191-212.
- Benjamin, W. (1991). *L’œuvre d’art à l’époque de sa reproduction mécanisée. Écrits français*, Paris: Gallimard.
- Birman, J. (2011). Je suis vu donc je suis. La visibilité en question, in Nicole Aubert, and Claudine Haroche (Eds.), *Les tyrannies de la visibilité. Être visible pour exister?* Toulouse: Érès, 39-55
- Boëton, M. (2013). La génération Y, une classe d’âge façonnée par le Net, *Études*, 7(419), 31-41.
- Boyd, D. and Ellison, N. B. (2008). Social Network Sites: Definition, History and Scholarship. *Journal of computer-Mediated communication*, 13(1).
- Çakır, M. (2015). *İnternette Gösteri ve Gözetim. Eleştirel Bir Okuma*, İstanbul: Ütopya Yayınevi.
- Çomu, T., Toprak, A., Yıldırım A., Aygül, E., Binark, M. Ve Börekçi, S. (2009). *Toplumsal Paylaşım Ağı Facebook: “Görülüyorum Öyleyse Varım”*. İstanbul: Kalkedon / Sosyoloji Dizisi.
- Digout, J. (2013). *E-Réputation des marques, des produits et des dirigeants*. Paris: Vuibert.
- Dilmaç, J. A. (2014a). Looking for the gaze: the case of humiliation in the Digital Era. *Journal of Academic Inquiries*, 1(9), 183-204.

- Dilmaç, J. A. (2014b). Humiliation in the Virtual World: Definitions and Conceptualization. *International Journal of Human Sciences*, 11 (2), 1285-1296.
- Dilmaç, J. A. (2015). Du regard qui jauge au regard qui juge: les nouvelles manières de regarder sur Internet. *Revue Influxus*, De l'œil au regard, Résurgences.
- Ellison, R. (2001). *Invisible Man*. London: Penguin.
- Enriquez, E. (2006). L'autre comme objet de la violence humiliante, in Yves Deloye et Claudine Haroche (Eds.), *Le sentiment d'humiliation*, 35-49. Paris: In Press.
- Flahault, F. (2002). *Le sentiment d'exister. Ce soi qui ne va pas de soi*. Paris: Descartes et Cie.
- Georges, F. (2012). “A l'image de l'Homme” : cyborgs, avatars, identités numériques. *Le Temps des médias*, 1 (18), 136-147.
- Goffman, E. (1990). *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin.
- Haroche, C. (2011). L'invisibilité interdite, in Nicole Aubert and Claudine Haroche (Eds.), *Les tyrannies de la visibilité. Être visible pour exister?* Toulouse: Érès, 77-102
- Haroche, C. (2008). *L'avenir du sensible. Les sens et les sentiments en question*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Haroche, C. (2006). L'appauvrissement intérieur de l'individu dans le capitalisme contemporain, in *Le sentiment d'humiliation*, Yves Deloye and Claudine Haroche (eds.), Paris: In Press, 15-35.
- Hirigoyen, M. F. (2000). *Le Harcèlement moral: la violence perverse au quotidien*. Paris: Pocket.
- Jauréguiberry, F. (2011). L'exposition de soi sur Internet: un souci d'être au-delà du paraître, in Nicole Aubert and Claudine Haroche (Eds.), *Les tyrannies de la visibilité. Être visible pour exister?* Toulouse: Érès:131-144
- Kaufmann, J. C. (2003). Tout dire de soi, tout montrer. *Le Débat*, 3(125), 144-154.
- Lalo, V. (2012). Des figurines aux avatars. *Le Journal des psychologues*, 6(299) : 24-27.
- Lasch, C. (1979). *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York London: WW Norton & Company.
- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy, The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press.

- Mongin, O. (2004). La société des écrans. *Communications*, 75, 219-227.
- Rosenbaum, A. (1998). Le devoir de regard. *Communication et langages*, 117, 28-34.
- Rousseau, J. J. (1968). *The Social Contract*, Penguins Classics.
- Sartre, J. P. (2003). *Being and Nothingness. An Essay on Phenomenological Ontology*. London: Routledge.
- Simmel, G. (1906). The Sociology of Secrecy and of Secret Societies. *American Journal of Sociology*, 11, 441-498.
- Smith, A. (2010). *The Theory of Moral Sentiments*. London: Penguin.
- Taïeb, E. (2004). L'exécution soumise au regard. *Communications*, 75, 57-74.
- Thomas, L.V. (1984). *Fantasmès au quotidien*. Paris: Librairie des Méridiens.
- Tisseron, S. (2011). Intimité et extimité. *Communications*, 88 (1), 83-91.
- Tisseron, S. (2010). *L'empathie au cœur du jeu social*. Paris: Albin Michel.
- Tisseron, S. (2008). *Virtuel, mon amour, penser, aimer, souffrir à l'ère des nouvelles technologies*. Paris: Albin Michel.
- Tisseron, S. (2002). *L'intimité surexposée*. Paris: Ramsay.
- Todorov, T. (2002). Sous le regard des Autres. *Sciences humaines, De la reconnaissance à l'estime de soi*, 131 (October).
- Todorov, T. (2001). *Life in Common: An Essay in General Anthropology*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Uhl, M. (2002). Intimité panoptique. Internet ou la communication absente. *Cahiers internationaux de sociologie*, 1(112), 151-168.
- Vincent-Buffault, A. (2004). Regards, égards, égarements dans la ville aux XVIIIe et XIXe siècles. *Communications*, 75, 39-56.

KADIN YOĞUN MESLEKLERİ ERİLLEŞTİRMEYE YÖNELİK STRATEJİLER: TÜRKİYE’DE ERKEK HEMŞİRELER ÖRNEĞİ

Temmuz GÖNÇ¹

ÖZ

Bu alışma, nitel bir alan araştırmasının verilerine dayanarak Türkiye’de erkek hemşirelerin mesleklerini erilleştirme stratejilerini ortaya koymayı ve bu stratejilerin mesleği dönüştürüp dönüştürmediğini sosyolojik olarak irdelemeyi amaçlamaktadır. Veriler yarısı erkek yarısı kadın olan 42 hemşireyle yapılan derinlemesine mülakatlarla toplanmıştır ve eleştirel fenomenolojik bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bulgulara göre erkek hemşirelerin mesleği erilleştirme stratejileri hemşireliği eril söylem içinde yeniden tanımlama, duygusal emek gerektirmeyen ve kas gücünün ön planda olduğu alanlarda yoğunlaşma, meslek yerine kariyere odaklanma ve doktor otoritesine itiraz ederek hemşirelik mesleğindeki aile sembolizmini reddetme olarak sıralanabilir. Kadın katılımcılar tarafından büyük ölçüde desteklendiği gözlenen bu stratejilerin mesleğin genel olarak kadınsı addedilen niteliklerini değiştirmedeği, ancak erkeklerin avantajlı olduğu yeni ve eril bir hemşirelik versiyonu inşa ettiği gözlenmiştir. Erkeklerin hemşirelik mesleğine girişi toplumsal cinsiyet eőtliĐi için bir fırsattır ve ataerkil değerlerin çalışma yaşamında pekiştirilmesine ve yeniden üretilmesine neden olmamalıdır. Aksi takdirde meslek içinde oluşacak ataerkil işbölümü çalışma yaşamındaki cinsiyet eőtisizliklerinin derinleşmesine neden olabilir.

Anahtar Kelimeler: Meslekler sosyolojisi, çalışma sosyolojisi, toplumsal cinsiyet sosyolojisi, erkek hemşireler.

¹ Yrd. Do. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

THE STRATEGIES FOR MASCULINIZATION OF WOMEN CONCENTRATED OCCUPATIONS: THE CASE OF MALE NURSES IN TURKEY

ABSTRACT

Drawing on the data of a qualitative field research with a sample of 42 nurses, this study aims to put forward the masculinization strategies of male nurses in Turkey and to sociologically examine the transformative effects of these strategies on nursing occupation. From a critical phenomenological frame, the findings show that the masculinization strategies of male nurses are re-defining the occupation in a masculine discourse, concentrating at physical areas that doesn't require emotional labor, focusing on career rather than occupation and making masculine objections to physicians' authority. Widely supported by women participants, these strategies don't seem to transform the nursing occupation, but construct a new masculine version of nursing in which men are more favored. Men's entry to nursing occupation is an opportunity for providing gender equity and should not reproduce and reinforce patriarchal values in work life. Otherwise a gendered division of labor in nursing occupation would cause men to concentrate on advantaged areas and occupations, to widely exclude women from these area and positions and deepen work related gender inequalities.

Keywords: Sociology of occupations, sociology of work, sociology of gender, male nurses.

GİRİŞ

Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini azaltmaya yönelik çabalar sürse de işgücü piyasalarının cinsiyet temelinde yatay ve dikey olarak ayrışması (Hakim, 1979) kadınların çalışma koşullarını olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Bu ayrışmanın yatay boyutu (Hakim, 1979) kadınların daha çok enformel sektörde, düşük ücret ve statü sağlayan mesleklerde ve örgütsüz olarak çalışmalarında görülür. İşgücü piyasasında ağırlıklı olarak kadınların istihdam edildiği ve ücret, statü ve çalışma koşulları açısından erkeklerin yoğun olduğu işlerden daha düşük olanaklar sunan ve ‘kadın yoğun işler/meslekler’ olarak adlandırılan bu işlerin örnekleri arasında kasiyerlik, temizlikçilik, tekstil işçiliği, sekreterlik, anaokulu öğretmenliği ve hemşirelik gösterilebilir. Bu işlerde mavi yakalı ve beyaz yakalı işçilerinkinden farklı, cinsiyete dayalı bir tahakkümün izlerinin görüldüğünü belirten Howe (1978) bu işleri “pembe yakalı işler” olarak adlandırmaktadır. Bu işlerin bir kısmı formel sektörde ve yarı-profesyonel statüde olsa da kadın yoğun meslekler olarak kalmaları bu meslekleri *pembe yakalı gettolarına* (Mastracci, 2004) dönüştürmüştür. Pembe yakalı işlerdeki temel sorun, çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamanın en önemli araçlarından biri olan eşit işe eşit ücret yasasının işlevsiz kalmasıdır, çünkü kadınlar meslek içinde erkeklerle rekabet etmemektedir, çalışanların çoğu kadındır ve çalışma koşulları kadınlar veya erkekleri için değil, meslek genelinde kötüdür. Buna rağmen kadınların kabul görmek ve erkeklerle rekabet etmemek için kadın yoğun mesleklerle yönelmeleri, kadın işlerinin değersiz algılanmasını pekiştirmektedir (Ecevit, 1998:277). Bu nedenle erkeklerin kadın yoğun mesleklerde çalışmasına, kadınların erkek yoğun mesleklerde çalışmasından daha az rastlanmaktadır (Williams, 1993) çünkü ücreti ve prestiji düşük kadın yoğun meslekler, alternatifleri çok olan erkeklerle çekici gelmezler (Bradley, 1993). Ayrıca toplumsal cinsiyet kalıp yargıları nedeniyle düşük statülü bir kadın işinde çalışmayı seçen erkekler ‘aslında’ erkek ya da ‘gerçek’ bir erkek olmadıklarına (Battice, 2010), efemine veya eşcinsel olduklarına (Evans, 2004; Buscatto ve Fusulier, 2015) veya bir erkek işi bulamayacak kadar tembel olduklarına (Williams, 1993) dair önyargılarla karşılaşmaktadırlar. Bu önyargılar çoğu zaman kadın yoğun mesleklerde çalışan erkeklerin toplumda anomali olarak algılanmasına (Battice, 2010) neden olmaktadır.

İşgücü piyasalarında cinsiyet temelinde ayrışmasının diğer boyutu olan dikey ayrışma (Hakim, 1979) ise aynı işi yapanlar arasındaki eşitsizlikle ilgilidir ve kadınların meslektaşları olan erkeklere göre daha düşük pozisyonlarda, daha düşük ücretle ve daha kısıtlı terfi olanaklarıyla çalışmalarını ifade eder. İşgücü piyasasındaki bu dikey ayrışmanın gerçekleşmesinde ‘insanların becerilerinden ve başarılarından bağımsız olarak kariyerlerinde ilerlemelerini engelleyen, yazılı olmayan kurallara bağlı olan ve görünmeyen engeller’ (FGCC, 1995:4) olarak tanımlanan cam tavan etkili olmaktadır. Erkek yoğun mesleklerde çalışan kadınlar erkek meslektaşlarına göre daha olumsuz koşullarda çalışmakta ve bazen görünür nitelikteki ayrımcılığa maruz kalmakta, bazen da görünmeyen engellerle, yani cam tavanla karşılaşmaktadırlar (Heilman vd., 2004). Türkiye’de kentsel işgücü piyasalarında yapılan çeşitli çalışmalar da kadınların cam tavan nedeniyle kariyerlerinde yükselmediklerini göstermektedir (Acar, 1998). Yoğun olarak erkeklerin bulunduğu profesyonel mesleklere giren kadınlar kariyerlerinde başarılı olabilmek için erkeksi tutum ve davranışlar sergilemek zorunda kalmakta (Bayrakçeken Tüzel, 2004) böylece aklın, bilimin ve profesyonelliğin eril alana ait olduğuna dair ataerkil varsayımları pekiştirmiş olmaktadır. Diğer taraftan kadın yoğun mesleklerde çalışan erkekler, erkek yoğun mesleklerde çalışan kadınlara göre daha avantajlıdır. Kadın yoğun mesleklerde çalışan erkeklerin pozitif ayrımcılıkla karşılaştıkları ve bu sayede kariyerlerinde kadın meslektaşlarına oranla daha hızlı yükseldikleri görülmektedir (Taylor, 2010; Charles ve Grusky, 2004; Bradley, 1989). Kadınların çalışma yaşamında yükselmesini engelleyen cam tavanın aksine kadın yoğun mesleklere giren erkeklerin hızlı yükselişi *cam asansör* (Williams, 1992) kavramıyla ifade edilmektedir.

Toplumda erkeklere uygun görülen meslekler erkeksi (Connell, 1995) olduğu kabul edilen özellikleri, yani teknik beceriyi, akılcılığı, fiziksel gücü ve iddiacı olmayı içeren askerlik, doktorluk, mühendislik gibi mesleklerdir. Kadın yoğun işlerin ve mesleklerin ise kadınsı olduğu düşünülen duygusallık, bakım, iletişim, etkileşim gibi nitelikler gerektirdiği kabul edilir. Bu nitelikler, işgücü piyasasının cinsiyet temelinde yatay ayrışmasının altındaki zemini oluşturur. Erkeksi olduğu kabul edilen niteliklerin kadınsı olduğu kabul edilen niteliklerden daha ‘değerli’ görülmesi, kadın emeğinin ücretinin sistematik olarak erkek emeğinden daha düşük tutulmasının yolunu açar (Walby, 1990). Erkeklerin kadın yoğun mesleklere girmekte isteksiz olmalarında, kadın yoğun mesleklerin düşük statüsü kadar kadınsı

addedilen nitelikleri reddetmelerinin de etkili olduğu söylenebilir. Bu nedenle erkeklerin kadın yoğun mesleklere girdiklerinde toplum tarafından yüceltilen ve ödüllendirilen ‘erkeksi’ vasıflarını vurgulayarak işin kadınsı addedilen yönlerinden kaçındıkları, meslek içinde eril alanlara yönelerek (Williams, 1993; Lindsay, 2007; Synder ve Green, 2008) ve mesleği yeniden tanımlayıp adını değiştirerek (Arndt ve Bigelow, 2005) mesleği erilleştirmeye çalıştıkları belirtilmektedir. Bradley (1993) mesleği erilleştirme yönündeki bu stratejilerin belirli koşullar altında kadın mesleklerinin erkeklerin eline geçmesi ve erkek mesleğine dönüşmesiyle sonuçlanabildiğini belirtmektedir.

Hemşireliğin kadın yoğun bir meslek olması, sağlık hizmetlerindeki bakım ve tedavi görevlerinin on dokuzuncu yüzyıl başında cinsiyetçi bir şekilde ayrışması ile yakından ilgilidir. Bu süreçte erkekler daha fazla eğitim gerektiren, daha teknik bir iş olan ve daha yüksek statü ve ücret sunan doktorluğa yönelmiş, ev içi rollerinin devamı niteliğinde görülen bakım işlerini içeren hemşirelik ise kadınlara bırakılmıştır (Evans, 2004; Cottingham, 2015). Hemşireliğin kurucusu sayılan Florance Nightingale kadınların doktor olamayacaklarını, ancak hemşire olabileceklerini savunmuş, hemşireliği kadınlık ve annelikle özdeşleştirmiş, hatta ilk hemşirelik okullarında çay servisi, makyaj gibi toplumsal cinsiyete dayalı rolleri ve kalıp yargıları pekiştiren dersler verilmiştir (Ehrenreich ve English, 1992:62). Bu nedenle geleneksel toplumda özellikle askeri veya dini örgütlerde hemşire olarak çalışmış olan erkekler (Mackintosh, 1997) modern toplumda bu meslekten uzun zaman uzak durmuştur. Erkeklerin hemşirelik yapma yönünde teşvik edilmesine ve erkek hemşire sayısının artmasına 1970’lerden itibaren dünya genelinde artan hemşire açığı (Meadus ve Twomey, 2007; Mohammed, 2012) yol açmıştır. Türkiye’de erkekler hemşirelik mesleğine 2007 yılında Hemşirelik Kanunu’nda yapılan değişiklikle birlikte (T.C. Resmi Gazete, 2007) girmişlerdir. Erkek hemşirelerin atanmaya başlamasıyla birlikte hemşirelik lisans bölümlerinde eğitim gören erkek öğrencilerin sayısı artmış, hemşirelik lisans eğitimi alan öğrenciler içinde erkeklerin oranı 2006-07 öğretim yılında %0,2 iken bir yıl sonra %8,8’e, 2014-15 öğretim yılında ise %23,4’e yükselmiştir². Sağlık Bakanlığı ulusal düzeyde hemşirelerin cinsiyetine dair bir bilgi

² Oranlar, www.osym.gov.tr ve www.istatistik.yok.gov.tr sitelerinde verilen rakamlara dayanılarak hesaplanmıştır.

paylaşmamaktadır. Araştırma çerçevesinde elde edilen bilgilere göre³ Eskişehir’de sağlık hizmeti sunan kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan erkek hemşire sayısı 2013 yılında 74 iken 2014 yılında 83’e ve 2015 yılında 97’ye yükselmiştir. Eskişehir’de 2015 itibariyle resmi ve özel sağlık kurumlarında çalışan toplam 1754 hemşirenin 125’i erkektir. Bu veriler dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de erkek hemşirelerin giderek artmakta olduğunu göstermektedir. Sağlık Bakanlığı’nın, hemşire işgücünün artış hızında bir değişiklik olmaması halinde 2023 yılı için belirlenen hemşire sayısı hedefine ulaşmanın mümkün olmadığını belirttiği (SGHM, 2015:2) dikkate alındığında, erkeklerin hemşirelik mesleğine girişinin giderek artan şekilde teşvik edileceği öngörülebilir.

Türkiye’de erkek hemşirelerle ilgili ampirik çalışmaların çoğu hemşirelik öğrencileri üzerine yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı erkek hemşirelik öğrencilerinin mesleği nasıl algıladıklarına (Yılmaz ve Karadağ, 2011; Özpancar vd., 2008; Özdemir vd., 2008; Sarıtaş vd., 2009; Kulakaç vd., 2009; Gönç, 2016) ve meslek seçimindeki nedenlere (Demiray, Bayraktar ve Khorshid, 2013; Çınar vd., 2011; Baykal vd., 2010; Çıtak Tunç, vd., 2010) odaklanmaktadır. Hemşirelik öğrencileri üzerine olan çalışmalardan bazıları hemşirelik öğrencilerinin erkeklerin mesleğe girmesine yönelik tutumlarına (Koç vd., 2010a, 2010b; Kocaer vd., 2004), bazı diğerleri (Kahraman vd., 2015) erkek öğrencilerin mesleki deneyimlerine ilişkin bulgular paylaşmaktadır. Hemşirelik öğrencilerine odaklanan bu çalışmaların yanı sıra hastaların erkek hemşirelere yönelik tutumları da (Çınar ve Olgun, 2013; Demiray vd., 2013; Koç vd., 2010c) bu konudaki çalışmaların yoğunlaştığı alanlardan biridir. Bunların dışında Kaya vd.’nin (2011) çalışmasında olduğu gibi toplum genelinde erkek hemşirelere yönelik tepkiler ya da Ekinci vd.’nin (2014) çalışmasında olduğu gibi farklı alanlarda öğrenim gören öğrencilerin erkek hemşirelere bakışına odaklanan çalışmalar da yapılmıştır. Ayrıca erkek hemşirelere dair derleme çalışmalar da (Herdman ve Badir, 2008; Dikmen Özarslan, 2015) bulunmaktadır. Bu çalışmaların sağladığı önemli katkılara rağmen aktif çalışan erkek hemşireler üzerine yapılan araştırmalar konusunda bir sınırlılık göze çarpmaktadır.

³ Bu veriler Eskişehir’de Kamu Hastaneler Birliği Müdürlüğü, Eskişehir Halk Sağlığı Merkezi ve İl Sağlık Müdürlüğü yetkilileri ile 09.09.2015 tarihinde yapılan görüşmeler sonucu elde edilmiştir.

Bu çalışma, Türkiye’de çalışan hemşireler üzerine yapılmış nitel bir alan araştırmasının verilerine dayanarak erkek hemşirelerin hemşirelik mesleğinin hangi yönlerini kadınsı gördüklerini ve mesleklerini hangi yollarla erilleştirmeye çalıştıklarını ortaya koymayı ve mesleğin erilleşmesinin mesleğin ‘kadınsı’ niteliğini dönüştürüp dönüştürmediğini sosyolojik olarak tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışma ayrıca erkek hemşirelerin mesleği erilleştirmeye yönelik stratejilerinin kadın hemşireler tarafından benimsenip benimsenmediğini, erkeklerin erkek hemşire algısının kadın hemşireler tarafından paylaşılıp paylaşılmadığını ortaya koymayı ve kadın hemşirelerin erkek meslektaşlarının inşa ettiği eril anlamların inşasına katkıda bulunup bulunmadıkları tartışılacaktır.

Erkeklerin Kadın Yoğun Mesleklere Girişinin Aşamaları

Erkeklerin kadın mesleklerine girmesini sağlayan temel nedenler teknolojik gelişmelerle birlikte işin mekanize olması, ücretinin ve statüsünün artması ve işgücü piyasalarındaki diğer alternatiflerin azalması (Lindsay, 2007; Shortall, 2000; Williams, 1993) olarak sıralanmaktadır. Bu koşulların farklı kompozisyona bağlı olarak Bradley (1993) erkeklerin kadın yoğun mesleklere girişinin sızma, istila ve devralma olmak üzere üç tipi olduğunu ve bazı durumlarda ilk iki tipin üçüncü tipe yol açacak basamaklar görevini gördüğünü belirtir. Bu üç temel aşamanın genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Bradley 1993:10-28):

Sızma (Infiltration): Bu aşamada kadın mesleğine giren erkek sayısı oldukça azdır ve bu giriş diğer istihdam olanaklarının azlığı gibi yapısal nedenler kadar mesleğe kişisel yatkınlık veya hegemonik erkekliği reddederek alternatif erkekliklere yönelme gibi kişisel nedenlere de bağlıdır. Sızma aşamasında kadın işlerinde çalışan erkekler mesleğin statüsünü değiştirmeyi ya da kadınları meslek dışına itmeyi amaçlamazlar, meslekte azınlık olarak kalırlar ve meslek kadın mesleği olma özelliğini sürdürür. Küçük çocukların bakımı veya dikiş nakış işlerinde çalışan erkekler bu aşamaya örnek olarak görülebilir. Eğer mesleğe yeterli sayıda erkek girerse sızma aşaması, istila aşamasına dönüşebilir.

İstila (Invasion): İstila aşamasında erkekler kadın mesleğine geniş kitleler olarak girerler ama kadınları tamamen mesleğin dışına itmezler. Bunun yerine meslek içinde erkeklerin ve

kadınların yoğunlaştığı ayrı alanlar oluşur ve bu alanlar üzerinden cinsiyete dayalı bir toplumsal kapanma yaşanır. Bu süreç sıklıkla daha prestijli ve daha yüksek ücretli alanları erkeklerin doldurması ile sonuçlanır. Erkekler hızla yönetici pozisyonlarına yükselir, mesleğin işlevlerini ve statüsünü yeniden tanımlar, kendi alanlarının prestijini artırır, kadınlar ise çalışmaya erkeklerin altındaki pozisyonlarda devam ederler. Bu aşamada erkekler mesleğin adını değiştirebilir ve mesleğin genel statüsünü yükseltebilirler. Bir mesleğin statüsünü, içerdiği görevleri, hatta adını tanımlamak, daha katı bir işleyişi olan imalat sektöründe görece zor olduğundan bu aşama ağırlıklı hizmet sektöründeki işlerde görülür. İngiltere’de erkeklerin girişinden sonra sekreterlik mesleğinin ‘kişisel asistanlık’ mesleğine dönüşmesi (Pringle, 1988) bu aşamaya örnek gösterilebilir.

Devralma (Takeover): Devralma aşaması kadınların meslekten neredeyse tamamen dışlandığı ve mesleğin bir erkek mesleğine dönüştüğü aşamadır. Bir kadın mesleğinin erkekler tarafından devralınması için iki ön gereklilik vardır. İlk olarak mesleğin sunduğu ekonomik olanaklarının çekici olması, ikinci olarak mesleğin teknolojik ve sosyal bir değişim sürecinde olması gerekir. Genellikle endüstri devrimi ya da post endüstriyel topluma geçiş gibi büyük toplumsal değişmelerin yaşandığı dönemlerde yaşanmış olan bu aşamaya İngiltere’de fırıncılık ve biracılık (Clark, 1982), Danimarka’da süt üretimi (Blom, 1990) örnek gösterilmektedir. Bu meslekler Endüstri Devrimi öncesinde kadın meslekleri olarak görülürken bir yandan teknolojinin gelişmesi sayesinde işlerin mekanize olması, diğer yandan ticari potansiyelin ve ekonomik kazanımların artması nedeniyle erkek işlerine dönüşmüş, mesleklerin ev içi işlerle bağı kopartılmış ve kadınlar bu mesleklerde ancak yardımcı rollerde çalışabilmişlerdir.

Erkeklerin kadın yoğun mesleklere girdiklerinde meslek içinde geleneksel olarak erkeklikle ilişkilendirilen alanlara yöneldikleri ve fiziksel güç ya da teknik uzmanlık üzerinden erkekliklerini vurgulamaya çalıştıkları hem hemşirelikle (Williams, 1993; Cottingham, 2015) hem de diğer kadın yoğun mesleklerle (Roulston ve Mills, 2000) ilgili çalışmalarda ortaya konmuştur. Erkeklerin kadınlardan farklı davranarak işleri yapmanın ‘erkeksi’ yollarını aramaları, kadın yoğun mesleklerin icra edilme biçimini değiştirmektedir (Denekens, 2002). Mesleğin erilleştirilmesiyle sonuçlanan bu

değişim mesleğe genel bir prestij ve ücret artışı sağlamakta, ancak aynı süreç kadınların meslekte sadece belirli alanlarla sınırlandırılmasına neden olduğu için kadınlar bu kazanımlardan erkekler kadar faydalanamamaktadır (Lupton, 2006).

Hemşirelik Mesleğinde Erkeklerin Kaçındığı ‘Kadınsı’ Nitelikler

Sağlık hizmetlerinin tedavi ve bakım yönlerinin cinsiyetçi bir şekilde ayrışarak erkek doktor ve kadın hemşire imajını yaratmasında hemşirelik mesleğindeki görevlerin niteliği önemli bir rol oynamıştır. Hemşireliğin kadınsı bulunan, erkeklerin mesleğe girişini olumsuz etkileyen ve mesleğin erilleştirilmesi sürecinde merkezi yere sahip olan üç temel özelliği olduğu söylenebilir. Aşağıda kısaca açıklanan bu özellikler beden işi, duygusal emek ve bağımlılık ilişkisidir:

Beden işi: Hemşirelik, başkalarının bedenleri ve bedenlerinin ürünleri üzerinde uygulanan, kaçınılmaz olarak hastaların ve hemşirelerin fiziksel yakınlığını gerektiren, zaman zaman utanma, zevk, acı ve tiksinnmeyi de içerebilen (Van Dongen ve Elena, 2001) bedensel etkileşimlerle örülü bir beden işini (Fisher, 2009) kapsar. Beden işi, hemşirelik mesleğinin temelindeki iki bakım türünden ilkinin, ‘hijyen ve hareketlendirmeden oluşan fiziksel bakımın’ içeriğini oluşturur (Liminana-Gras vd., 2013:136). Sağlık profesyonelleri tarafından yapılan beden işlerinin kendi hiyerarşisi içinde daha prestijli kabul edilen işler doktorlar tarafından, kendileriyle beden arasına bir mesafe koyarak, bedeni parçalara ayırarak, teknolojiyi kullanarak ve sorunlu bedeni bilimselleştirerek yapılan işlerdir (Fisher, 2009:2669). Genellikle kadınların ve sıklıkla hemşirelerin yaptıkları işler ise beden temizliği ile ifrazatla, salgı ve dışkıyla ilgili ‘kirli’ işlerdir ve daha düşük prestijli kabul edilirler (Fisher, 2009; Bolton, 2005). Hemşireliğin kendi içinde bile buna dayalı bir hiyerarşi işlemekte ve ‘kirli’ işlerin yarı vasıflı hemşirelere veya hemşire asistanlarına yaptırıldığı ve yönetici, eğitimci veya araştırmacı hemşirelerin kendilerini bedenle doğrudan temas edecekleri basit işlerden uzak tuttıkları görülmektedir (Twigg, 2006). Toplumsal olarak inşa edilirken beden işinin cinsiyetçi bir içeriğe sahip olması ve kültürel olarak kadın işi olarak kabul edilmesi (Fisher, 2009) hemşireliğin feminize olmasında etkili olan faktörlerden biridir.

Duygusal emek: Özel alanda görülen duygusal emekten farklı olarak ücretli çalışılan işlerde görülen duygusal emek, duygu yönetiminin işgücü piyasasına sunulan bir faktör olduğu emek türünü (Hochschild,1983) ifade eder. Özellikle hizmet sektöründe, insanlarla yüz yüze ya da sesle iletişim kurmayı, çalışanların bazı duyguları ifade etmelerini, bazı duyguları ise kontrol altında tutmalarını gerektiren işlerde gereklidir (Hochschild 1983:40). Duygusal emek, hemşirelik mesleğinin temelindeki iki bakım türünden ikincisi olan ‘destek ve yakınlıktan oluşan duygusal bakımın’ (Liminana-Gras vd., 2013:136) içeriğini oluşturur. Büyük ölçüde duygusal emek gerektiren bütün diğer işler gibi hemşirelik de kadın yoğun bir meslek olarak gelişmiştir (Fisher, 2009:2668).

Bağımlılık ilişkisi: Hemşireliğin doktorluğa bağımlı olarak inşa edilen içeriği, bağımlılığı kadınlara özgü gören toplumsal cinsiyet kalıp yargılarıyla paralellik içindedir. Hemşirelik mesleğinde tedavi işleriyle bakım işlerini birbirinden ayırmak için aile sembolizmi (Street, 1992) sıklıkla kullanılmıştır. Bu sembolizm içinde doktor hem elit bilimsel bilgiye ve statüye hem de diğerlerini kontrol edip yönetecek özerkliğe sahip baba olarak görülür. Hemşire bilimsel bilgiye göre daha az prestijli sayılan pratik bilgiye sahip olan, rolü babanın/doktorun verdiği görevleri yerine getirmekle sınırlı olan ve sıklıkla hizmetçi olarak etiketlenen eş/karı olarak sunulur. Bu sembolik ilişki içinde çocuk, hekimin bilgisinin ve hemşirenin bakım uygulamalarının pasif alıcısı olan hastadır. Ek hizmetler ve destek hizmetleri verenler ise ailenin hizmetlileri olarak görülürler (Street, 1992: 49). Hemşirelik bu bakımdan özellikle Nightingale’in kurmaya çalıştığı şekliyle aile metaforunu kamusal alana taşıyan ve aile içindeki toplumsal cinsiyet rollerini pekiştiren bir meslek olarak görülebilir.

Hemşireliğin bu üç özelliği nedeniyle mesleki olarak yapılan bakım, besleme, rahatlık sağlama ve yardım etme gibi işler, kadınların özel alanda üstlendikleri bebek, çocuk, yaşlı ve hasta bakımı rollerinin devamı (Berman vd., 2008) olarak görülmüş, hem yapılan işler hem de erkek doktorlara bağımlı çalışma, mesleğin ev içi emeğin uzantısı olarak algılanmasına neden olmuştur. Duygusallık ve yakınlık gerektiren, bakım ve bağımlılık içeren bir meslek olarak hemşirelik, geleneksel hegemonik erkeklik söylemi içinde korkulan ve reddedilen özelliklere sahip bir meslek olarak görülmüştür (MacDougall,

1997:812). Dolayısıyla mesleğin erilleştirilmesi sürecinde erkek hemşirelerin mesleğin bu üç özelliğine verdikleri tepkiler özellikle önemlidir.

YÖNTEM

Bu çalışma 2015 yılında yürütülmüş bir alan araştırmasının sonuçlarına dayanmaktadır⁴. Araştırma nitel yöntemle yürütülmüştür ve fenomenolojik araştırma deseni kullanılmıştır. Çalışma hemşirelik mesleğine giren erkeklerin mesleğin kadınsı yönlerinden uzaklaşıp hemşireliği eril bir bağlamda yeniden inşa etmeleri sürecinin fenomenolojik olarak incelenmesini içermektedir. Genelleme amacı taşımayan araştırmada katılımcılar, kota örnekleme tekniği ile seçilmiş, yarısı kadın yarısı erkek olan 42 hemşireden oluşmaktadır. Örneklem seçiminde yargısal örnekleme tekniklerinden biri olan kota örnekleme tekniği kullanılmıştır. Fenomenolojik çalışmalarda örneklem büyüklüğü genellikle 10-15 arasında sınırlanırsa da (Creswell, 2013:78) bu çalışmada örneklem büyüklüğü önceden kesin olarak saptanmamış, yapılan mülakatların hem sistematik benzerlik hem de analiz edilebilecek düzeyde farklılık ve çeşitlilik göstermesi amaçlanmıştır. İlk olarak Eskişehir’de on erkek hemşireyle mülakat yapılmış, bu mülakatlarda meslek seçimi ve meslek içi işbölümü gibi konularda sistemli benzerlikler saptanmıştır. Ancak Eskişehir’deki katılımcılardan biriyle yapılan görüşmede, katılımcının daha önce hemşire olarak çalıştığı Urfa’daki mesleki deneyimleri hakkında verdiği bilgiler, erkekler açısından Urfa ve Eskişehir’de erkek hemşire olmanın farklı olup olmadığı konusunda merak uyandırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Urfa’ya gidilmiş ve bu kentte 200’ü kadın, 300’ü erkek olmak üzere 500 hemşirenin çalıştığı bir özel hastanede çalışan 11 erkek hemşireyle de mülakat yapılmıştır⁵. Bu süreci takiben erkek katılımcı sayısına eşit olacak şekilde ve yine kota örnekleme yoluyla kadın katılımcıların seçilmesi süreci başlamıştır. Katılımcı listesinde görülebileceği gibi örnekleme Aksaray ve Bursa’da çalışmakta olan iki kadın katılımcı yer almaktadır. Bu katılımcıların her ikisi de iki yıldan uzun süre Eskişehir’de

⁴ Bu araştırma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında desteklenmiştir (Proje no: 1505 E 453).

⁵ Urfa ve Eskişehir’de çalışmakta olan erkek hemşireler arasında kültürel farklılıklar gözlenmişse de bu farklılıklar daha çok karşı cinsten olan hemşire ve hastalar arasındaki fiziksel temaslara ilişkindir. Analitik olarak bu çalışmanınkinden farklı bir kavramsal çerçeve gerektiren bu farklılıklar başka bir çalışma konusudur ve mesleği erilleştirme stratejilerine odaklanan bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

hemşire olarak çalışmış, Eskişehir’den buldukları kente son altı ay içinde taşınmış olan hemşirelerdir ve kendileriyle görüşmeler Eskişehir’de yapılmıştır.

Urfa’da görüşülen erkek hemşirelerin tamamının özel sektörde çalışıyor olması ve Urfa’da hiç kadın hemşire ile görüşülmemiş olması araştırmanın sınırlılıkları arasındadır. Bir diğer sınırlılık da, içlerinde özel sektör deyimli olanlar olmakla birlikte verilerin toplandığı dönemde kadın katılımcıların yalnızca birinin özel sektörde çalışıyor olmasıdır. Bu sınırlılıklarla birlikte yapılan görüşmeler meslek seçimi, meslek içi işbölümü, toplumsal cinsiyet rollerini benimseme gibi önemli konularda analiz etmeye yetecek derecede sistemli benzerlik ve farklılıklar göstermektedir.

Örnekleme alınan hemşirelerle Mart-Temmuz 2015 arasında derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Mülakatların yaklaşık yarısı hemşirelerin çalıştıkları birimlerde, yarısına yakını hemşirelerin evlerinde gerçekleştirilmiş, iki mülakat ise hemşirelerin talep ettiği dış mekânlarda yapılmıştır. Hemşirelerin izniyle mülakatlarda ses kayıtları alınmış, toplam 52 saat 20 dakika süren ses kaydı deşifre edilerek kelime işlem programına aktarılmış, betimsel ve sistematik olarak analiz edildikten sonra yorumlanmıştır. Veri analizinde Moustakas’ın (1994) önerdiği prosedür doğrultusunda anahtar ifadeler listelenmiş, bu ifadelerden hareketle anlam kümeleri oluşturulmuş ve görüşmecilerin ifadeleri dokusal ve yapısal betimlemelerde kullanılmıştır.

Mülakatlarda hemşirelerin doğdukları sosyal bağlam, mesleği tercih etme ve mesleğe giriş süreçleri, hemşireliği nasıl tanımlayıp algıladıkları, erkeklerin hemşirelik yapmasına ilişkin düşünceleri, meslek içi iş bölümü, hastalarla ve doktorlarla ilişkiler ve şiddet gibi konularda kadın ve erkek hemşireler hakkındaki görüşleri ve genel olarak cinsiyetçilik üzerinde durulmuştur. Yapılan mülakatların ilk yarısında belirli temalar ortaya çıkmış ve mülakatların ikinci yarısında aynı temalar tekrarlanmıştır. Veri analizi sürecinin sonunda bilginin kaynağına geri dönülmüş, katılımcı olan hemşirelerden üçüne bulgular görüşmecilerin kendi ifadeleri üzerinden sunulmuş, araştırmanın vardığı sonuç ve yorumlar kendileriyle paylaşılmış ve kendileri tarafından onaylanmıştır. Bu bakımdan araştırmanın nitel araştırmalarda aranan inandırıcılık ve doğrulanabilirlik kriterlerini yerine getirdiği söylenebilir.

Kadın hemşirelerin en genci 21, en yaşlısı 47 yaşındadır ve yaş ortalamaları 39’dur; erkek hemşirelerin ise en genci 20, en yaşlısı 36 yaşındadır ve yaş ortalamaları 29’dur. Hemşirelerin 19’u özel hastanelerde sözleşmeli olarak, 23’ü kamu hastanelerinde ve tıp fakültelerinde kadrolu olarak çalışmaktadır. Katılımcı hemşirelerin kıdemi bir yıl ile 36 yıl arasında değişmektedir. Erkek hemşirelerden sağlık memurluğu eğitimi almış olup hemşire kadrosuna atanan üçü dışında hepsi mesleki eğitimlerini erkeklerin de hemşire olarak atanmaya başladığı 2007 yılından sonra almıştır, bu nedenle görüşülen erkek hemşirelerin yaşları ve kıdemleri genel olarak kadın meslektaşlarından daha düşüktür. Katılımcılar içinde sekiz kadın ve yedi erkek hemşire sağlık meslek lisesi mezunudur, sağlık meslek lisesi mezunu olan erkeklerin üçü sağlık memurluğu, dördü ise hemşirelik bölümünden mezundur. Kadınların yedisi, erkeklerin biri hemşirelik ön lisans, kadınların altısı, erkeklerin ise on üçü lisans düzeyinde hemşirelik eğitimi almıştır. Kadın hemşirelerin dokuzu kırsal, on ikisi kentsel kökenlidir, erkek hemşirelerin ise dördü dışında hepsi kırsal kökenlidir. Her katılımcının demografik ve mesleki özellikleri özet olarak Tablo 1’de sunulmuştur. Metinde mülakatlardan yapılan alıntılarda görüşmecilere Tablo 1’deki numaraları ile referans verilmiş, alıntılarda geçen kişi isimleri değiştirilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların demografik özellikleri ve mesleki bilgileri

No	Cinsiyet	Doğum yeri	Yaş	Medeni hal	Eğitim	Kıdem (Yıl)	Çalıştığı birim	Aylık ücret (TL)	İstihdam türü & ili
G.1	Erkek	Kırsal-Eskişehir	21	Bekar	SML*	3	Acil	1000-1200	Sözleşmeli-Eskişehir
G.2	Erkek	Kentsel-Eskişehir	34	Evli	SML	9	Ameliyathane	2500-2800	Kadrolu-Eskişehir
G.3	Erkek	Kentsel-Ankara	27	Bekar	Lisans	3	Üroloji	2800	Kadrolu-Eskişehir
G.4	Erkek	Kentsel-Eskişehir	19	Bekar	SML	1	Yoğun bakım	1000	Sözleşmeli-Eskişehir
G.5	Erkek	Kentsel-Kütahya	24	Bekar	Lisans	3	Yoğun bakım	4800	Kadrolu -Eskişehir
G.6	Erkek	Kırsal-Afyon	36	Evli	SML	9	Ameliyathane	2500-2800	Kadrolu-Eskişehir
G.7	Erkek	Kırsal-Niğde	35	Evli	SML	9	Psikiyatri	3000	Kadrolu-Eskişehir
G.8	Erkek	Kırsal-Van	28	Bekar	Lisans	2	Yoğun bakım	2800	Kadrolu -Eskişehir
G.9	Erkek	Kırsal-Adana	25	Bekar	Lisans	2	Yoğun bakım	3000	Kadrolu -Eskişehir
G.10	Erkek	Kırsal-Adıyaman	25	Bekar	Lisans	1	Onkoloji	1900	Sözleşmeli-Urfa

No	Cinsiyet	Doğum yeri	Yaş	Medeni hal	Eğitim	Kıdem (Yıl)	Çalıştığı birim	Aylık ücret (TL)	İstihdam türü & ili
G.11	Erkek	Kırsal-Adıyaman	24	Bekar	Lisans	1	Dahiliye	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.12	Erkek	Kırsal-K.Maraş	25	Bekar	Lisans	1	Yeni doğan	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.13	Erkek	Kırsal-K.Maraş	20	Bekar	SML	1	Onkoloji	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.14	Erkek	Kırsal-K.Maraş	20	Bekar	SML	2	Kardiyoloji	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.15	Erkek	Kırsal-Adıyaman	29	Bekar	Lisans	6	Kardiyoloji	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.16	Erkek	Kırsal-Şırnak	25	Bekar	Ön lisans	2	Yoğun bakım	2100	Sözleşmeli-Urfa
G.17	Erkek	Kırsal-Adıyaman	26	Bekar	Lisans	2	Yoğun bakım	2100	Sözleşmeli-Urfa
G.18	Erkek	Kırsal-Urfa	25	Bekar	Lisans	1	Ameliyathane	2000	Sözleşmeli-Urfa
G.19	Erkek	Kırsal-Urfa	27	Bekar	Lisans	1	Ameliyathane	1750	Sözleşmeli-Urfa
G.20	Erkek	Kırsal-Urfa	26	Bekar	Lisans	1	Yoğun bakım	1900	Sözleşmeli-Urfa
G.21	Erkek	Kırsal-Urfa	24	Bekar	Lisans	2	Yeni doğan	3500	Kadrolu-Eskişehir
G.22	Kadın	Kırsal-Sivas	46	Evli	SML	29	Hasta hakları	3000	Kadrolu-Eskişehir
G.23	Kadın	Kentsel-Eskişehir	37	Bekar	Lisans	20	İntaniye	2700-3000	Kadrolu-Eskişehir
G.24	Kadın	Kırsal-Bilecik	41	Evli	SML	21	Göğüs hast.	3300	Kadrolu-Eskişehir
G.25	Kadın	Kırsal-Ankara	39	Evli	SML	22	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.26	Kadın	Kentsel-Bulgaristan	61	Evli	Ön lisans	36	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.27	Kadın	Kırsal-Ankara	37	Evli	SML	14	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.28	Kadın	Kırsal-Bulgaristan	41	Evli	Lisans	19	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.29	Kadın	Kırsal-Yozgat	47	Evli	SML	27	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.30	Kadın	Kentsel-Eskişehir	43	Boşanmış	Ön lisans	25	Ortodonti	1850	Kadrolu-Eskişehir
G.31	Kadın	Kentsel-Kırıkkale	44	Evli	SML	25	Palyatif bakım	1850	Kadrolu-Eskişehir
G.32	Kadın	Kentsel-Bilecik	36	Evli	Lisans	13	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir
G.33	Kadın	Kırsal-Aksaray	25	Evli	Lisans	3	Kardiyoloji	2800	Kadrolu-Aksaray
G.34	Kadın	Kırsal-Eskişehir	21	Bekar	SML	4	Yeni doğan	2400	Kadrolu -Eskişehir
G.35	Kadın	Kentsel-Bursa	22	Bekar	Ön lisans	3	Yoğun bakım	2000	Sözleşmeli-Bursa
G.36	Kadın	Kırsal-Ankara	37	Evli	SML	18	Pediatri	2700-3000	Kadrolu-Eskişehir

No	Cinsiyet	Doğum yeri	Yaş	Medeni hal	Eğitim	Kıdem (Yıl)	Çalıştığı birim	Aylık ücret (TL)	İstihdam türü & ili
G.37	Kadın	Kentsel-Eskişehir	41	Evli	Ön lisans	23	Halk sağlığı	2700-3000	Kadrolu-Eskişehir
G.38	Kadın	Kentsel-Eskişehir	36	Bekar	Ön lisans	14	Pediatri	2700-3000	Kadrolu-Eskişehir
G.39	Kadın	Kentsel-Kütahya	35	Bekar	Lisans	15	Pediatri	2700-3000	Kadrolu-Eskişehir
G.40	Kadın	Kentsel-Eskişehir	44	Evli	Lisans	26	Fizik ted.ve.reh.	2800	Kadrolu-Eskişehir
G.41	Kadın	Kentsel-Eskişehir	43	Evli	Ön lisans	25	Nöroloji	1160	Kadrolu-Eskişehir
G.42	Kadın	Kentsel-Eskişehir	39	Evli	Ön lisans	19	Palyatif bakım	3000-3500	Kadrolu-Eskişehir

* SML: Sağlık Meslek Lisesi

BULGULAR

Çalışmanın bulguları erkek hemşirelerin, mesleğin kadınsı bulunan üç alanına yönelik algı ve tutumları çerçevesinde üç temada toplanmıştır. Birinci tema mesleğe giriş ve mesleği eril biçimde yeniden tanımlama ile ikinci tema duygusal emekten ve beden işinden kaçınarak meslek içinde eril alan ve pozisyonlar yaratmak ile üçüncü tema ise meslekler arası bağımlılığı ve hiyerarşiyi sorgulama ile ilgilidir.

Mesleğe Giriş ve Mesleği Yeniden Tanımlama

Örnekleme oluşturan erkek hemşirelerin tamamına yakını bilinçli ve kişisel bir tercih yapmış ve aşağıdaki alıntılarda örnekleri görüldüğü gibi istihdam/atama kolaylığı nedeniyle bu mesleği seçmişlerdir:

“Garanti meslek diye. Yoksa içerik miçerik sağlıklı olmak gibi bir hayalim hiç yoktu. En büyük hayalim takım elbise giymekti benim. Hayatta üniforma giymek istemedim ben. Şu anki üniformayı da hiç sevmiyorum. Dışardaki halimle hastanedeki halim arasında yüzde onla yüzde doksan arasında fark var. Dışarda istemediğiniz kadar bakımlıyım... Yoğun bakımdayken terliklerim yırtık fakat umursamıyorum. Çünkü girmek istemiyorum o ortama.” (G.8)

“...Ya sebebi kesinlikle iş garantisi başka hiç bir sebebi yoktur. Bunu kime sorarsanız sorun hepsinin öyledir yani.” (G.9)

“Açıkçası ben askeriye falan düşünüyordum, polislik falan düşünüyordum. Oralar olmayınca boşa kalmayım diye yazmıştım. Sonra geldi, okudum” (G.5)

“Şimdi bu Doğu tarafı için şöyle, hemşirelik için değil de bu bizim için eğitim işi çok şey değil, hani en kısa zamanda nasıl para kazanabilirim de aileme yardımcı olabilirim. Şimdi bizimkilerde, şartlar gereği onu gösterdiği için, üniversitede lisede aldığı puana bakıyorsun yani bu puanla yani daha iyi nasıl atanabileceğin, en iyi şekilde atanabileceğin hangi bölüme gidebilirsin diye hemşirelik yazdık” (G.12)

Örnekleme genelinde erkek hemşirelerin meslek tercihlerinde ekonomik olanaklara kadın hemşirelerden daha fazla önem verdikleri gözlenmiştir. Bu durum kadın katılımcıların ekonomik olanakları önemsememesinden değil, çoğunlukla kişisel ve bilinçli tercihler yapmamasından, aşağıdaki örneklerde görülebileceği gibi, mesleğe aileleri veya yakınları tarafından yönlendirilmelerinden kaynaklanmaktadır.

“Seçim olarak bizim orda müdür yardımcısı seçti. Kızım dedi kısa yoldan meslek sahibi olursunuz dedi. Tabi anne baba okumuş değil, sonuçta biz de çocuğuz bilmiyoruz. İyi dedik o zaman” (G.29)

“Ya aslında ona ben karar vermedim. Tamamen bilinçsizce oldu, babamın yönlendirmesiyle oldu. Yani ben mesela ortaokuldan sonra babam beni bir sınava götürdü. Ne sınavı olduğunu da bilmiyorum o zaman. 14-15 yaşında falansın bir şey bilmiyorsun ki” (G.32)

“Çok da ben karar vermedim aslında. Ailem sınavların olduğunu öğrenmiş, hani sınava girdik. Hani onların belirlediği bir meslekti benim illaki idealim hiçbir zaman için hemşire olmak gibi bir kavram yoktu. Ailem istedi, sınava girdik, okul bitti, atamamız yapıldı falan öyle. Karambole yani” (G.27)

Özellikle kırsal alanda, ailelerin kız çocuklarını küçük yaşta, hızla meslek sahibi olmaları ve ücretli bir işte çalışmaya başlamaları için hemşireliğe yönlendirmeleri, hemşirelikle ilgili başka nitel çalışmalarda da (Şimşek-Rathke, 2011:37,78) gözlenen bir durumdur. Örneklemedeki kadın katılımcıların aileleri tarafından hemşireliğe yönlendirilmelerinde ev içinde hasta ve yaşlı bakımının kadın rolü olarak

görülmesinin de etkisi vardır. Erkek hemşirelerin hiçbiri mesleğe bu tip bir gerekçeyle yönlendirilmemişken kadınların yarısından çoğunun bu etkiden bahsetmesi, toplum genelinde hemşireliğin kadının ev içi emeğinin kamusal alandaki uzantısı gibi görülmesinin bir yansımasıdır. Aşağıdaki alıntılarda gözlenebilecek olan bu durum, çalışma yaşamına başladıktan sonra da ev içi işlerin birincil sorumluluklar olarak algılanmasına neden olan önemli bir noktaya işaret etmektedir:

“Köy koşullarında okuyorduk ama mesela ben o dönem fen lisesini kazanmıştım. Aile baskısı daha fazla oldu. Yok bu hem kısa yollu meslek artı bir de hemşire olursan evde herkese bakacaksın, bakıcılık yapacaksın yani bi yerde onu bekliyorlar” (G.22)

“Ben aslında hemşire olmayı açıkçası istememiştim. Babamın ısrarı üzerine, babam çok istiyordu hemşire ol kızım diye ... bize bakarsın yaşlanınca diyerekten” (G.25)

Örnekteki erkek hemşirelerin yarısından fazlası meslek tercihleri konusunda çevrelerinden olumsuz tepkiler aldıklarını belirtmiştir. Erkek hemşirelerin kadın yoğun bir meslek tercih ettikleri için şaşkınlık ve alay gibi tepkilerle karşılaştığı başka çalışmalarda (Meadus ve Twomey, 2007; Çınar vd., 2011; Kulakaç vd., 2009; Hollup, 2013) da ortaya konmuştur. Hemşireliğin bir kadın mesleği olduğu yargısına dayalı bu tepkilerle başa çıkma mekanizmaları olarak aşağıdaki alıntılarda görüldüğü gibi mesleğin adını saklama ya da ekonomik kazanımları vurgulayarak mesleğin kadınsı imajını geri plana itme gibi yollara başvurulmaktadır:

“Babama demedim hemşirelik diye. Desem o ne ya kızlar falan der. Bilmiyor çünkü bu işin içinde değil. ...Van’da hemşirelik diyemiyorsun. Çünkü kimse bilmiyor. Bilmiyorlar. [Beni] asistan zannediyorlar, doktor zannediyorlar.”(G.8)

“Ailem aslında genel olarak istemiyorlardı hemşireliğe gitmemi. Saygın bir meslek olmadığını düşündükleri için, özellikle erkeklere uygun bir meslek olmadığını düşündükleri için istemediler. Bayan mesleği olarak yakıştırdıkları için... İlk okula başladığım zamanlar ben bunu sürekli sıkıntı ediyordum kendi açımdan. Ya bana hangi bölümü okuyorsun dediklerinde hemşire değil de sağlık memurluğu bölümünü okuyorum diyordum. Ya da hemşirlik okuyorum diyordum.” (G.18)

“Hani devlet memuru olsun, belirli bir maddi getirisi olsun, hiç kimse bakmaz demez ki sen bu işi yapıyorsun. Yadırgamazlar yani. Sonuçta getireceği paraya bakarlar.” (G.9)

“Hâlâ mesela on yıldır hemşirelik erkekler yapıyor yani ki bu artık Türk gencinin yüzde doksan tarafı biliyor ama bizim köyden bu yaşlı kesim mesela elli altmış yaşındaki kesimler işte diyor; ne iş yapıyorsun, hemşireyim. Ne hemşiresi la diyor, hemşire bayan olur diyor ne hemşiresi. Hâlâ bilmeyen var yani.” (G.12)

Görüşülen erkek hemşirelerin büyük kısmı hemşireliğin her iki cinsiyetin de yapabileceği bir iş olduğunu düşünmektedir, bununla birlikte mesleğin kadınsı imajıyla ilgili rahatsızlıkları da bulunmaktadır. Mesleğini çevresinden saklayan erkeklerin hepsi kadın yoğun bir meslekte çalışmaktan rahatsız olduğunu ifade etmiştir. Bir kısmı Eskişehir’de, bir kısmı Urfa’da çalışan ama tamamı kırsal alanda doğmuş olan bu erkekler, aşağıdaki örneklerde görülebileceği gibi mesleğin kadınsı imajının kendilerini hegemonik erkekliğin sağladığı iktidar konumundan uzaklaştıracakları endişesini taşımaktadırlar:

“Özellikle rahatsız olduğum bir konu var benim altını çizerek söylediğim, bu kadar kızın içerisinde çalışmak istemezdim, bu kadar bayanın içinde çalışmak istemezdim... Biraz daha erkek olsun bu meslekte onu istiyorum. Gerçekten bu kadar kızın içinde çalışmak dehşet verici bir şey. Bayanların üstün olduğu bir meslek ben hiç memnun değilim bu konudan.”(G.8)

“Ağız alışkanlığı bayan bir hasta yakını bana hemşire hanım dedi yanlışlıkla, duymamazlıktan geldim... Yani hemşirelik bakış açısı biraz daha bayan mesleği gibi duruyor. Neden çünkü erkekler biraz daha böyle takım elbisesini giyip havasının olmasını, ama bayanların böyle bir şeysi yoktur. Üniforma ya şey gibi durmuyor yani, takım elbise gibi bir şey gibi durmuyor. Ya ben şahsen öyle istemem yani. Daha erkeksi isterim...” (G.19)

“Yani hemşirelik tarihinde de şöyle bir şey var Florence Nightingale döneminden beri hemşirelik hizmetleri işte anneden kıza geçen bir görgü mesleği gibi algılanmış... Kızı büyümüş kendi kızına öğretmiş. O dönem bakıyorum yani şey olarak erkeklerden hiç kimse yok. Hep

böyle bir şey olmuş hani bilimsel anlamda daha sonradan gelişmeye başlıyor ve zaten o zaman da işte erkekler hemşire oluyor.”(G.22)

Son alıntıdaki bilimsellik vurgusu, mesleğin erkeklerin girmesine uygun ön yeterlilikleri sağlaması bakımından önemlidir, nitekim teknik ve teknolojik vasıf vurgusu, mesleğin erkekler tarafından yeniden kurgulanmasında son derece öne çıkmaktadır. Hemşirelerden, bir hemşire olarak sıradan bir iş gününde neler yaptıklarını anlatmaları istendiğinde erkekler belirgin şekilde teknik bir söylem kullanmış, teknik alana vurgu yapamadıklarında takım çalışmasını vurgulamışlardır:

“Ben seni üç dakikada bir adrenalin yada atropin yaparım. Atropin yapılmıyorsa adrenalin yapmaya devam. Üç dakikada bir benim işim budur. Bir de takip ederim ne zaman başladık ne zaman bitireceğiz bu kadar. Teorik olarak benim yaptığım iş bu.” (G.8)

“...ilk başta arter alırsın. Arter ile cp’sini yani, değışmez, genelde önce arter alıyoruz sonra cp’sini ölçeriz... Yoğun bakımda öyledir yani. Yani çok kritik bir yer. Çok kritik, çok tecrübe isteyen bir yer.” (G.16)

“...çocukların aldığı mamalar var mesela, mama şeyini yazarız, iki tane bakım teknisyenimiz var ... onlar hazırlıyor zaten...Sen müdahaleyi yaptın baktın kötüye gidiyor, pratisyen doktoru çağırırsın, o gelir müdahaleyi yapar. ... Sekreter ailesini çağırır, hoca dosyayı oraya koyar, biz gideriz çocuğu, hasta kiminse taburcusunu yaparız” (G.12)

Erkek hemşirelerin tekniğe ve teknolojik cihazlara yaptıkları vurgu, mesleğin bakım işini içeren kısmını neredeyse görünmez kılmaktadır. Bu vurgu hem Bradley’in (1993) kavramsal çerçevesi içinde işin erkeklere uygun olduğunu ifade etmekte, hem de mesleğin kadınısı bulunan alanlarından uzaklaşmayı sağlamaktadır. Şimşek-Rathke’nin çalışmasında (2011:147) görüşülen bir kadın hemşirenin “*bir yoğun bakımda muhteşem cihazlar getirtebilirsiniz ... ama ... hemşire elini sürmezse o hastadan sonuç alamazsınız*” ifadesinde de somutlaştığı gibi, kadın hemşireler teknolojiye mesleği dönüştürücü bir görev atfetmemektedir. Örneklemedeki kadın hemşireler mesleklerini ve yaptıkları işleri tanımlarken bakımı, fiziksel teması ve duygusal yakınlığı erkek meslektaşlarından daha fazla vurgulamaktadırlar:

“İşte günlük bakımlarını, ağız bakımlarını, vücut bakımı, silmesi, banyosu, işte o tür şeylerini falan, mesela şu an bu aralar havalar çok sıcak olduğu için dün de yıkadık hastaları.” (G.28)

“Hani biz yatan çocuklarımıza bakıyoruz. Çocuk servisi, iki aylıktan on sekiz yaşına kadar yatarak tedavi görmesi gereken çocuklarımıza bakıyoruz, kırk kadar hastamız var...” (G.36)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi erkek hemşirelerin mesleği erilleştirmek için kullandıkları ilk strateji mesleği yeniden tanımlamaktır. Hemşirelikle cinsiyet arasında bağ kuran toplumsal algıyı ortadan kaldırmanın zor olduğunun farkında olan erkek hemşireler, erkeklerin yaptığı hemşireliği tekniğe dayalı eril bir dille yeniden tanımlamakta, hastayla kurulan yakın duygusal ilişkileri veya kirli gördükleri beden işlerini bu tanımın dışında bırakmaktadırlar.

Mesleğin eril biçimde tanımlanması açısından ‘hemşirelik’ten farklı bir unvan önemlidir. Görüşülen kadın hemşirelerden sadece biri erkek hemşireler için farklı bir unvan kullanılmasının daha iyi olacağını düşünürken, geri kalanların tamamı yapılan iş aynı olduğu için farklı bir unvana gerek olmadığını belirtmiştir. Erkek hemşirelerin dokuzu farklı bir unvanla anılmak istemekte, yine dokuzu başka bir unvana gerek duymamakta, geri kalan üçü ise zaten ‘hemşir’ olarak anıldıklarını belirtmektedir. Aşağıdaki alıntılarda görülebileceği üzere başka bir unvan kullanılmasını isteyen erkek hemşireler bunun toplum genelindeki kadın hemşire imajının kırılmasında etkili olacağını düşünmekte, hemşire kelimesinin kız kardeş anlamında kullanılmasından⁶ duydukları rahatsızlığı özellikle belirtmektedirler:

“Yani aslında yaptığımız iş aynı ama ne biliyim yani hemşire anlam bakımından da kız kardeş anlamında. Tamam çoğu kişi bunu bilmiyor ama hani hemşire deyince insanların bilinç altındaki şeyi yıkamıyorsun... Bir de toplumsal simge olarak hani hemşire hep ilk akla gelenler kadın hemşire oluyor ve bunu yıkmak çok zor belki de imkansız.” (G.3)

⁶ Görüşülen hemşirelerin çoğu hemşire kelimesinin Arapça olduğunu düşünmektedir. Ancak kelime Farsçadan dilimize geçmiştir ve aynı sütü (şırayı) emen anlamındaki ‘hem-şıra’ kelimesine dayanmakta, cinsiyetsiz bir kardeşliği ifade etmekte, bununla beraber Türkçede kız kardeş anlamında da kullanılmaktadır. Ancak Arapçadan farklı olarak Farsçada eril ve dişil kelimeler olmadığı için ‘hemşir’ kelimesi etimolojik olarak erkek hemşire anlamına gelmemektedir.

“Şu an hemşir var ama hani hemşir diyolar bize. Hani biz deskte oturuyoruz, hep erkek varız ama hemşire hanım diye bağırabiliyorlar yani. Hemşir demeleri bence daha mantıklı olur yani, daha iyi olur yani. Ya hemşire bayanlara yönelik söylenen bir şey, bu bilinç yüz sene geçse değiştirilemez. Sonuçta hemşire erkeklere değil, bayanlara özgü bir kelimedir... Hemşir dense bence, hemşire kız kardeş demek... Bu bilinci değiştirene kadar hemşire denilmesi bence tabii ister istemez, düşünsenize bütün bayanlar arasında bağırıyor hemşire hanım diye. İnsanın erkekliğinin gururuna dokunur yani.” (G.10)

Farklı bir unvan isteği yüzeyde hemşire kelimesinin kız kardeş anlamına gelmesiyle ilgiliymiş gibi görünse de aslında mesleğin kadınsı yönünden uzaklaşma çabasının bir ifadesidir. Nitekim İngiltere’deki ‘nurse’ unvanı, kız kardeş anlamına gelmediği halde sadece kadın hemşireleri çağrıştırdığı için erkek hemşirelerin resmi unvanları dışında başka unvanlarla adlandırıldıklarını gösteren çalışmalar (Hollup, 2013) vardır. Aşağıdaki alıntılarda görüldüğü gibi bazı erkek hemşireler için başka bir unvan kadının da, hemşirenin de statüsünden yüksek olan, hiyerarşik olarak doktora daha yakın bir statüyü ifade etmektedir:

“Sağlık memuru mesela kullanılabilir. Eskiden sağlık memuru hemşireyle doktor arasında bilinen bir meslekti. Kırıkları düzeltirdi, atel alırdı şunu alırdı, bunu alırdı adeta genel cerrahların yardımcısı ama hemşirenin de biraz daha üst tarafından bakılırdı yani. Hemşire deyince.. Hemşire yani nerdeyse doktorun kölesi haline getirilmiş zaten.” (G.20)

“Hemşire demek yani kız kardeş biraz buradan sıkıntı yaşıyoruz. Aslında bu ismi değiştirseler, hani hemşir diyor halk arasında ama diplomada hemşire sonuçta... Ama hani Latince’den gelen bir şey olsa daha iyi olur... Hemşir olmaz, hemşir bir defa şey gelir yani. Ne biliyim böyle biraz halk ağzı olduğu için, biraz daha demode mi diyeyim, biraz daha basitçe geliyor. Ne biliyim kökeni güzel bir şeyden gelecek yani” (G.17)

Mesleği yakın çevreden saklama ve mesleğin kadınsı imajından rahatsız olma gibi, farklı unvan isteği konusunda verilen yanıtlar da çalışılan yerden bağımsız olarak doğum yeriyle ilgili görünmektedir. Kentsel alanda doğmuş olan erkek katılımcıların biri hariç hepsi farklı bir unvan kullanmayı gereksiz

bulmaktadır. Kırsal alanda doğanların ise büyük çoğunluğu farklı bir unvan istemektedir, içlerinde farklı bir unvanı gereksiz bulan üç hemşire vardır ve üçü de lisans mezunudur. Kadın katılımcıların içinde ise erkek hemşirelere farklı unvan verilmesi gerektiğini düşünen çok azdır. Türkiye’de hemşirelik öğrencileri üzerine yapılan çalışmalar da erkek hemşirelik öğrencilerinin farklı bir unvan kullanması gerektiğini düşündüklerini (Demiray, Bayraktar ve Khorshid, 2013) ancak kadın öğrencilerin bu görüşe erkek öğrenciler kadar katılmadığını (Gönç, 2016) göstermektedir. Aşağıdaki örnek ifadelerde görüldüğü gibi kadın hemşirelerin büyük çoğunluğu bu konuda mesleği ve yapılan işi vurgulamaktadır, ayrıca erkeklerin farklı unvan isteğinin, hemşireliği erilleştirme çabasıyla kaynaklandığının farkındadırlar:

“Hemşireyse hemşiredir yani. Başka bir unvan kullanmaya gerek yok ki. ... Farklı bir unvan kullanıldığı zaman farklı bir mesleğe girer yani. Olmaz ki.” (G.28)

“...halk içinde de mesela normalde erkek hemşirelik kavramını bilmeyenler erkekten hemşire olur muymuş tarzında tepki verdikleri için istiyorlar. Onlar da kendilerini böyle dışlanmış hissediyorlar ya da böyle kadınsı hissediyorlar. Hani onu erkeksileştirmek için zaten o hemşir ismini yapıştırmaya çalışıyorlar. Bence gereksiz bir çaba, onların diplomalarında sonuçta hemşirelik yazıyorsa onların unvanı hemşiredir. Hemşire olmak zorundalar.” (G.33)

Duygusal Emekten ve Beden İşinden Kaçınarak Eril Alan ve Pozisyonlar Yaratmak

İkinci tema, örneklemedeki erkek hemşirelerin erkeklerle kadınlar arasındaki fiziksel farklılıklar üzerinden, işin mekânsal paylaşımını da içerecek şekilde bir çalışma/uzmanlık alanı ayrımı yapmaları ve toplumsal cinsiyet kalıp yargılarına dayanarak da bir pozisyon ayrımı yapmalarına ilişkindir. Fiziksel farklılıklara dayalı olan çalışma alanı ayrımı erkeklerin fiziksel güçleri nedeniyle ameliyathane, yoğun bakım ve ortopedi gibi alanlarda çalışmalarının uygun görülmesine neden olmaktadır. Çeşitli çalışmalar (Charles ve Grusky, 2004; Lou vd., 2007; Evans, 2004) erkek hemşirelerin ameliyathane, yoğun bakım, ortopedi ya da anestezi gibi hem fiziksel gücün hem de teknolojik donanımı kullanmanın öne çıktığı alanlarda yoğunlaştığını belirtmekte ve bunun hastalarla fiziksel ve duygusal yakınlık kurmayı gerektiren beden işlerinden uzaklaşmanın bir yolu olduğunu vurgulamaktadırlar. Neredeyse görüşülen

bütün hemşireler erkek hemşireleri güç gerektiren alanlara, kadın hemşireleri ise kadın doğum servisleri başta olmak üzere servis ve hasta bakımı görevlerine, yani duygusal emek ve beden işi gerektiren alanlara uygun görmektedirler. Erkeklerin uygun olduğu varsayılan ameliyathane ve yoğun bakım alanlarında hastaların çoğunlukla bilinçsiz olması dikkat çekicidir. Hastaların bilinçsiz olması bir yandan bu alanlarda yapılacak beden işlerinin daha az rahatsızlık verici olmasını, diğer yandan duygusal vasıflara daha az ihtiyaç duyulmasını sağlamaktadır.

Alan ayrışmasını inşa ederken kas gücü ve fiziksel dayanıklılık hem kadın hem de erkek hemşireler tarafından gerekçe gösterilmektedir, ancak erkekler için fiziksel farklılıklardan kaynaklanan avantajlar, kadın hemşirelerin bazı alanlardan topyekûn dışlanmasına yol açacak kadar belirleyici olabilmektedir:

“Bence hemşirelikte bayanlar olmamalı. En azından yoğun bakımdakiler tamamen erkek olmalı... Dahiliye yoğun bakım gibi, göğüs yoğun bakım gibi, anestezi yoğun bakım gibi ağır hastaların olduğu ya da ortopedi gibi alanlarda bayan hemşire olmamalı. Ortopedide mesela bayan asistan [bile] yok. Testereyle kemiği kesiyor. Kaldıramıyor psikolojisi. Hani o ne dersin görsel olarak çok da iyi değildir. ... Öyle kolay kolay değil, on yedi on sekiz saat süren ameliyathane bunlar. Bir bayan on yedi on sekiz saat dayanamaz.” (G.8)

“Açıkkçası bizim meslek, doğruyu söylemek gerekirse kadınlar için uygun değil. Neden uygun değil, şöyle bir şey oluyor. Gerçekten güç gerektiren bir şey oluyor. Sürekli yürümek gerekiyor.... Mesela bir hasta bayıldığı zaman onu hemen bir pozisyona sokmamız gerekiyor. Onda da bir kas gücü gerekiyor.” (G.3)

“Genelde mesela cerrahide şurada burada genelde erkeklerin çalışması, çünkü yoğun bakım genelde erkek işidir. Acil erkek işidir, hareketli, genelde çok hareketli bir yer. Genelde şeydir, hasta yakınlarıyla çok tartışmaların olduğu yerdir genelde. Erkek çalışsa daha iyidir, bir de güç kuvvet gerektiren bir iştir ... doktor arıyor arkadaşlar hasta geliyor diyor, koşun yani gidin. Bayan n’apıyor sadece bekliyor yani. Biz gideriz hastayı kaldırırız, indiririz.” (G.12)

Erkeklerle ‘daha uygun’ görülen ameliyathane veya yoğun bakım gibi alanlar aynı zamanda ek ödemelerin daha yüksek olduğu alanlardır. Bu alanlar içinde de erkek hemşireler için ‘kirli’ beden işleri

sorunludur, ama aşağıda görüldüğü gibi erkekler bu durumu aktarırken bu tip işleri bir şekilde gerekçelendirme gereği duymakta, hastaların bilinçsiz olmasını, ücretin yüksekliğini ve işlerin başkalarına transfer edildiğini özellikle vurgulamaktadırlar:

“Yoğun bakımda genelde erkekler kendine yediremezler, ben nasıl bir insanın altını temizlerim diye. Oysa olayın çok farklı bir boyutu olduğunu, bu işin aslında profesyonel bir iş olduğunu, aldığım parayı hak etme konusu olduğunu. Zaten [hastaların] yüzde yetmişinin bilinci yüzde altmışın, yüzde kırkın altındadır, bu insanlarla sıkıntı yaşamıyoruz. Yoğun bakım farklı [ücret] alıyor diğer insanlardan. Sonuçta çalışanla aynı maaşı almıyorum. Aynı maaşı alsam da aynı performansı almıyorum... Yoğun bakımların katsayısı daha fazla.” (G.8)

“Aslında genelde erkekler yoğun bakımda çalışmayan insanlardır. Maçoluktan dolayı, ben nasıl birinin altını, yani mmm işte bokunu temizlemek için mi yaptım diye düşünürler. Ama işte burada çalışıyorsanız benim gibi, yüzde yirmi yirmi beş servislere göre daha fazla para alıyoruz biz.” (G.9)

“...Defakasyon, yani alt bakımı hastanın, o şekilde, en rahatsız olduğum konu odur ama yoğun bakımda gündüz zaten personel var, sabah bakımlarını sadece biz yapıyoruz. Nadir oluyor, çok nadir oluyor. Genel yoğun bakımda yapılıyor da koroner yoğun bakım olduğu için ayda iki tane bile yapmıyorum yani.” (G.14)

Ameliyathane ya da yoğun bakım gibi hastalarla duygusal yakınlık gerektirmeyen ve izole edilmiş alanlar, erkek hemşireler için cinsiyetçi şakalardan muaf olmaya yetecek derecede eril görülmekte ve Evans’ın (1997) kavramıyla *erkeklik adalarının* belirgin bir örneğini oluşturmaktadır:

“Öncedenmiş o hani erkekten hemşire olur mu kısmı. Bana öyle pek bir şey söyleyen olmadı. Zaten ben yoğun bakımda başladığım için öyle bir tepki veren olmadı.” (G.4)

“Toplumda şey oldu zaten hani hep bir hani espri alay muhabbetleri aa işte hemşire mi oldunuz hemşire bey, hemşire Cevat falan filan ama şöyle bir şey var bana hiç olmadı çünkü ben ameliyathanede başladım direkt” (G.6)

Kadın katılımcılar, aşağıdaki alıntılarda görüldüğü gibi çalışma alanlarındaki bu ayrışmanın temeline değiştirilemez nitelikteki biyolojik farklılıkları, erkeklerin kas gücünü yerleştirdikleri için olası bir ücret eşitsizliğini meşrulaştırmaktadırlar:

“Bugün ameliyathaneyi herkes istiyor, branşlaşma için değil, oranın puanlama sistemi yüksek olduğu için, dönerden daha fazla maaş alacağı için. Onların tabii katsayıları falan daha farklı. Onların daha yüksek tabii bizim gibi olmaları şey değil çünkü mesela bizim acillerde, yoğun bakımlarda hasta kaldırma şeyimiz çok zor. Yani yüz otuz kiloluk bir hasta geliyor bir tane personel var bir tane siz varsınız. Hasta yatağına alınacak yani kuvvet anlamda onlar bizden daha iyiler.” (G.22)

“...karşımızda yoğun bakım filan var, orada genelde erkekler daha çok çalışıyor. Oranın döneri falan fazla olduğu için ücreti daha fazla yani bu bölümlerin, en çok orayı tercih ediyorlar. Şimdi acil, ameliyathane, yoğun bakımlar ve sanıyorum psikiyatri servisleri farklı döner alıyorlar. En çok erkek hemşireler yoğun bakımda ve ameliyathanede çalışıyor, serviste çalışan çok az... Kas gücü gerekir çünkü orada, mesela resütasyonlarda falan, erkeklerin kas gücünden faydalanmak için.” (G.41)

Erkek hemşirelere ‘uygun’ görülen alanlardan biri de gece nöbetleridir. Görüşülen erkek hemşirelerin bir kısmı, kadınların gece nöbetlerine kalmalarının ‘kültürel sakıncaları’ nedeniyle bu nöbetlerin erkeklere daha uygun olduğu fikrindedir. Üstelik ameliyathanede ya da yoğun bakımda çalışmak gibi, erkeklerin kendilerine daha uygun gördükleri gece nöbetleri de, ek gelir elde edilecek alanlardan biridir:

“...gece nöbetlerinin olması sıkıntı bayanlar için. Evli bir bayan için sıkıntı. Bekar bayanlar için fazla sıkıntı olmuyor ama evli bir bayan için sıkıntı yaşıyorlar” (G.9)

“Erkekler daha gece nöbetindeler hani bu ileriki zamanda daha da öyle olacak, niye, çünkü kadının evde çocuğu oluyor. Bence de olması gereken bu. Bir kadının çocuğuna daha fazla zaman ayırması lazım, baba kadar değildir yani anne daha önemlidir. Erkeklere daha fazla hani bir haksızlık oluyor ama olması gereken bence böyle yani.” (G.19)

“Biz bekar kadınlardan daha fazla nöbet tutuyoruz. Biz de bu konuda şikayetçi değiliz. Çünkü bizim kültürümüz olarak öyle diyelim. Yarın bir gün belki eşimiz hemşire olursa o da o konuma geçer. Bizde ailesi izin vermeyen kişiler de var mesela. Hiç bir şekilde gece nöbetine kalmazlar, gündüz çalışırlar mesela. Yani biz bunlara şey yapmayız yani sonuçta ailesi istemiyordur.”
(G.20)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü şekliyle kadınların gece nöbetlerine kalmalarının kadın ve toplum açısından sorunlu olduğunu ifade eden erkek hemşirelerin tamamı Adana, Urfa, Kahramanmaraş ve Adıyaman illerinin kırsal alanlarında doğmuş olan erkeklerdir. Diğer taraftan Eskişehir, Ankara gibi daha batıdaki kentlerde doğmuş olan erkek hemşireler kadınların gece nöbetlerinde çalışmalarıyla ilgili bir sorun görmeseler de, aşağıdaki örneklerde görülebileceği gibi nöbetlerle ilgili düzenlemelerde kadının annelik rolünü vurgulamaktadırlar:

“Burada en bağımsız şey olarak küçük çocuğu olan bayanlar ve hamile bayanlar ayrı tutulur. O da küçük çocuğu işte bir buçuk iki yaşına kadar, o da kanunda var herhalde. Diğerlerine her şekilde nöbet yazılır ve tutulur da bir sıkıntı da olmaz. Diğerleri normal bizim gibi çalışır yani”
(G.2)

“... hani bir çocuğun yetişme şeyinde anneye daha muhtaç olduğunu düşünürsek mantıklı olabilir gece nöbetine kalmaması. ... kadın çocuğa bakmalıdır diye değil de, çocuğun ihtiyacı açısından. Çünkü ben eşim nöbetçiyken hastaneye çocuğu emzirmeye getiriyordum. Yani ben bakıyordum ama bir yere kadar bakabiliyorsunuz. O yüzden hani kadının evde olması daha mantıklı.” (G.6)

Hamile veya çocuklu kadınların nöbetlerini kendi istekleri doğrultusunda ayarlamaları ya da nöbet tutmamaları çalışma yaşamının kadın bakış açısını içermesi bakımından olumludur. Ancak işgücü piyasasında kadınların ücretlerinin erkeklerinkinden düşük olmasının nedenlerinden biri de kadınların ev içi rollerini ücretli çalıştıkları işlerden daha öncelikli görmesidir (England, 1993). Bu nokta dikkate alındığında erkek hemşire sayısı arttıkça annelik rolünün ve hamilelik sürecinin kadın hemşirelerin nöbet de dahil olmak üzere gelir getirici faaliyetlerden uzaklaşmasına yol açması beklenebilir.

Örneklemedeki erkek hemşirelerden bazıları, nöbetlerin erkeklere ‘devredilmesinin’ kadın hemşirelerin talebi olduğunu belirtmiştir:

“Çalıştığım yerde de görüyorum, daha önce staj yaptığım yerlerde de, orda da görüyordum. Oradaki deneyimli hemşireler de mesela bize söylüyordu, erkek hemşire sayısı arttıkça biz nöbetlerimizi onlara devrederiz, onların akşam eve gitmemesi bizim kadar sorun olmaz diye. Hem nöbette ücret farkı daha fazla erkekler de bunu istiyorlar zaten. Genelde böyle bir beklenti var. Stajdayken söylüyorlardı, parası erkeklere gitsin, erkekler nöbet yapsın diyerekten sürekli bir istekleri oluyordu” (G.18)

Örneklemedeki kadın hemşireler yukarıdaki ifadeyi kısmen destekleyecek şekilde nöbetler nedeniyle aileden ve çocuklardan ayrı kalmanın kendileri için büyük bir sorun olduğunu dile getirmişlerdir. Sağlık sektöründe nöbet benzeri düzensiz çalışma biçimleri sadece kadın hemşireleri etkilememektedir. Kadın doktorların da nöbeti olmayan çalışma düzenlerini tercih ettiğini belirten Urhan-Etiler (2011) bu durumun doktorların uzmanlık alanlarındaki cinsiyet temelli ayrışmanın nedenlerinden olduğunu belirtmekte ve mesleki sorumluluklarla ev içi sorumlulukları arasındaki bağlantının kadınları belirli mesleklerden dışlama yolu olabileceğine dikkat çekmektedir. England da (1993) özellikle kent çeperlerinde yaşayan kadınların ev işlerini birincil işler olarak görmeleri ve ev işlerine zaman ayırmak istemelerinin kadın emeğinin düşük ücretli olmasını süreklileştirdiğini vurgulamaktadır. Ataerkil bir toplum yapısı içinde kadınların ev içi rollerinden sıyrılmaları ya da mesleki rollerini ön plana almaları kolay değildir, ama çalışma yaşamı toplumsal cinsiyet eşitliği merkezinde yeniden düzenlenmediği sürece ev içi sorumluluklarını birincil kabul etmenin cam tavanı içselleştirilmeye yol açacağı ve profesyonel alanın erkeklerin alanı olduğu yönündeki ataerkil bakış açısını güçlendirebileceği dikkate alınmalıdır. Görüşülen kadın hemşirelerin neredeyse tamamı cinsiyete dayalı ev içi işbölümünü, mesleki işbölümünden daha fazla içselleştirmiş görünmektedirler:

“... bu bizim nöbet olayımız çok sıkıntılı. Çoluğunu çocuğunu bırakıyorsun bir kenara, iki yaşına kadar belki şey olmuyor, nöbete girmiyorsun ama iki yaşından sonra da çocuk on sekiz yaşına

girmiyor bir anda, yine bize ihtiyacı oluyor ama biz gecelerimizi burada geçiriyoruz. Hiç olmasa ayda dört gecemizi, beş gecemizi geçiriyoruz, bu da kötü bir şey” (G.27)

“Bu işin devamlılığını sağlamak için mecbur gece mesailerini olacak. Bunun gibi olmaz, nöbet usulü olmaz vardiya usulü olur. Ama geceleyin burada çalışacak biri, erkeklerin gece mesailerinde çalışmaları, nasıl fikir? ... Çünkü yirmi dört saatlik nöbetleri gerçekten hani bizim açımızdan evet üç gün izni oluyor ama gerçekten çok yıpratıcı oluyor. ... Hani bir gün boyunca ev, bark, yurt, yuva, çoluk çocuk hiçbir şey yok. ... Ev hanımımızın evde işleriniz devam ediyor, yorgun gidiyorsunuz o işleri yapıyorsunuz. İşte geceleri burada geçiriyorsunuz, ailenizden ödün veriyorsunuz” (G.24)

Çalışma alanlarındaki farklılaşmanın yanı sıra yöneticilik pozisyonlarına ilişkin bir ayrışma da söz konusudur. Hemşirelik öğrencileri üzerine yapılan çalışmalarda da erkek öğrencilerin yönetici olarak çalışmak istedikleri (Baykal vd., 2010; Koç, 2010b) ve erkeklerin yönetici olması gerektiği yönündeki ifadeler kadın öğrencilerden çok daha yüksek düzeyde katıldıkları (Gönç, 2016) gözlenmiştir. Bu bulguları destekleyecek şekilde görüşülen hemşirelerin tamamına yakını erkek hemşirelerin yönetici pozisyonlarına kadın hemşirelerden daha uygun olduğu düşünmekte ve gelecekte hemşirelik mesleğindeki yöneticilik pozisyonlarının erkeklerin elinde olacağını öngörmektedir.

“Zaten mesleğe başladığımızda erkek hemşireler, zaten arkadaşlarımızla hep konuştuğumuzda düşünceleri hep şuydu işte yönetici hemşire olmak, daha rahat etmek falan. Başhemşire olmak işte düşünceleri var, ilerde de zaten artacaktır. ... Bu işi erkekler yapar gibi değil de yani yönetici olarak masa başı iş daha rahat ederim diyerekten serviste hastalarla şey yapacağına o yüzden tercih ediyorlar.” (G.18)

“Erkekler birazcık daha fazla yükseleyim, mesleğimi yapmayayım bu anlamda sürekli çalışıyorlar, okuyorlar. Kamu yönetimi ya da işletme okuyorlar. Ya da sendikaları devreye sokuyorlar. Birazcık daha aktifler.” (G.23)

Yöneticilikle ilgili olarak hemşireler özellikle ‘sahada çalışan kadın’ ve ‘yöneticilik yapan erkek’ tarafından kullanılacak becerilerin niteliksel olarak farklı, hatta zıt olduğunu vurgulamaktadır:

“Erkekler biraz daha otoriter hani o konuda... Çünkü iş gereği stresli oluyor bazen, illaki biraz daha otoriter olabilirsin, o erkeklik yansıyor yani. İlla ki yansıyor. Bunun da hem dezavantajı var hem avantajı vardır hani. Erkekler biraz daha şey olur yani, yönetici olarak daha iyi yapar ama hemşire olarak daha kötü yapar.”(G.19)

“Erkek hemşireleri tam sahada kabullendirememişler, onları yönetici konumunda çalıştırmak, sahada işte bayanlar çalışsın gibi. İşte mesela şey olabilir bir taraftan işte yönetici erkek olmak zorunda otorite şeyinden, ikincisi yine aynı şekilde hemşire bayan olur işte hastalara bayanlar daha iyi bakar işte insanlar daha rahat eder, e ne yapacağız onları da bu sahada çalıştıramayacağız o zaman yönetici pozisyonunda onları çalıştıralım gibi.” (G.6).

“Yöneticilikte fitri olarak erkek biraz daha yöneticilik kabiliyeti vardır. Bizim ülkemizde de öyle olacağını düşünüyorum yani. Hatta gün gelir daha çok hemşirelerin erkek olduğu da görülür yani. Şöyle diyelim erkekler hem daha iyi yönetici olur hem de daha iyi iş yapar hem de daha az vakitte yapar. Kadınlar araştırmacı hemşire olarak daha iyi olabilir ama yönetici olarak erkekler iyidir.” (G.21)

Erkeklerin daha iyi yöneticiler olacağı düşüncesinin altında yatan birinci neden, aşağıdaki alıntılarda görülebileceği gibi, erkeklerin daha akılcı ve profesyonel, kadınların ise duygusal olduğuna dair toplumsal cinsiyet kalıp yargısıdır. Bu tip yargıları belirten erkek hemşireler farklı kentlerde çalışmaktadır ve eğitim düzeyleri de farklılık göstermektedir, ancak hemen hepsi kırsal alanda doğmuştur:

“Bayanlar kendilerini geliştirmiyor... Ben bir bayanın Cumhurbaşkanı ve başbakan olmasını kesinlikle istemem. Çünkü duygularıyla hareket eder, bugün iyi gideriz, yarın kötü gideriz yani... Normalde erkekler hastanede serviste çalışacağına daha fazla kariyere şey yapmak isterler.” (G.20)

“Kadınlarla başta duygusal farklılıklar var. Yani kadınlar en ufak bir şeyde mesela bir sağlık personeli, bir hasta yakını bir şey dese hemen kırılabilir. Ya da hasta yakını sinirli olabiliyor, o zaman ne dediğini bilmiyor. Hemşireye bağırıp çağırabiliyor. Ben normal karşılayabiliyorum

ama çoğu bayan hemşire ya da hepsi bunu çok şey karşılıyor. Yani işi bayağı uzatıyor. Erkekler bu işi, işten kaçmak olarak algılamayın da, işi daha kolay yoldan, daha pratik, aynı yere daha yakın yoldan gidiyor” (G.13)

“... Mesela kadınlar yaratıcılık konusunda daha yaratıcılar. Ama sorarsanız bana ben erkeklerin daha çok zeki olduğunu düşünüyorum. Daha zeki demeyelim bu hakaret olur belki, özür dilerim. Daha pratik zeka, daha pratik olduklarını düşünüyorum. Bir olaya daha pratik davranıyorlar. Bayanlara göre daha hızlı olurlar, daha pratik yani” (G.8)

Lippel ve Demers’e (1996) göre kadınların hem ev içinde hem de mesleki alanda sorumlulukları olduğu için işyerindeki davranışlarının evde gerçekleşmiş olabilecek herhangi bir durumdan kaynaklandığı kolaylıkla kabul edilmektedir. Kadın katılımcıların önemli bir kısmının düşünceleri bu tespiti onaylar, biyolojik farklılıkları toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine dönüştüren ataerki mekanizmaları destekler ve erkek hemşirelerin görüşlerini pekiştirir niteliktedir:

“Erkekler yönetim konusunda biraz daha iyiler bence, şahsi kararım. Kadınların evde sorunu olabiliyor ya da mens olabiliyor duygusal olabiliyor ve bunları işe yansıtıyor yani, erkeklerde bu tip şeyler olmuyor” (G.39)

“Bayanlar daha duygusal ve taraf tutması kolay, yönetici erkek olabilir, daha iyi olur.” (G.37)

“Diğer sorumlularla sorun yaşadık hep, kadınlarla ilgili sorunlar kişiselleştirmeye alakalı sorunlardı. Bunu bütün bunu bayan hemşirelere de mal etmek de doğru değil belki, yani illa erkekler de yönetecek diye de bir şey yok. Ama sanki bana daha dengeliler gibi geliyor yani kadınlara göre, daha az kişiselleştirirler gibi geliyor.” (G.38)

Erkeklerin daha iyi yönetici olacağı yargısı için gerekçe gösterilen ikinci neden, nöbetler konusunda olduğu gibi kadınların ev içi rolleridir. Kadınların ev içi işlere ayırdıkları zaman ve emek nedeniyle yöneticilik için gerekli istek ve kişisel kaynaklara sahip olmadığı düşüncesidir ve her iki cinsiyet tarafından da vurgulanmakla beraber kadınların bu nedene daha sıklıkla gönderme yaptıkları gözlenmiştir:

“Bayanlarda duygusal yön fazla olduğu için akli evde kalan, çocuğunda kalan bir şey var... Akli başka yerde olduğu için, çocuğunda olduğu için, duygusal yönden ötürü biz onlardan daha iyi yapabiliyoruz.”(G.20)

“Sonuçta bizim de hani kuvvetimizin yetmediği ya da aktif düşünemediğimiz için, çünkü biz olaylara birazcık daha duygusal bakarız. Sorun çözme yeteneği erkeklerde birazcık daha fazladır. O yüzden birazcık daha duygu yükleriz biz. O yüzden ne bileyim kişiler arası iletişimde ya da hastalarla olan iletişimde erkeklerin daha kolay iş çözümlendiği ortaya çıkmış.” (G.23)

“Yani zaten Türkiye’de kadınların bir dünya işi var. Bu biraz da fedakârlık; bayanlar zaten istemiyor bunu. Erkekler daha müsait oldukları için şartlar olarak; mesela evli ve çocukluyum ben. Bana ekstra üç lira da verseler ben yöneticilik yapamam. Ya zaten benim bir sürü işim var, problemim var, yani ne ona ayıracak vaktim var ne de kafam müsait. Kafan boş olmak lazım hani iyi bir yönetici olmak için. Hani o özveri ister, ekstra mesai ister işte ekstra hani saat başı belki telefonun çalacak. Sadece sekiz saat gel-git değil ki. Zor bir iş yani. Daha uygun bence erkeklere.” (G.28)

“Hep çoğunlukla erkek yöneticilerimiz, belki erkeklerin talebinden kaynaklanıyor olabilir. Bayanlar olarak biz uğraşmak mı istemiyoruz, ya da bizim üstümüzde o kadar çok yük var ki, bir yük daha mı katmak istemiyoruz? Hani ben sorumluluk da [sorumlu hemşirelik] yaptım yıllarca. Gerçekten de eve de çok şeyini yansıtıyorsun. Gecen gündüzün olmuyor ...” (G.36)

Erkeklerin akılcı, kadınların ise duygusal olduğu yönündeki toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, kadınların ev içi işlere ayırmak zorunda kaldıkları zamanla birleşerek erkek hemşirelerin daha iyi yöneticiler olacağı ve erkek hemşirelerin yöneticiliğe yönelmesi gerektiği düşüncesine yol açmakta, erkeklerin meslek içinde daha yüksek prestij ve ücretli pozisyonlara erişmelerini kolaylaştırmakta ve kadınların yönetici olmalarını zorlaştırmaktadır. Bu bulgu erkek hemşirelerin kadın meslektaşlarından daha hızlı yükseldiklerini ve yüksek statülü pozisyonlarda çalıştıklarını gösteren (Hader, 2005; Muench vd., 2015) bulguları destekler niteliktedir. Erkeklerin daha iyi yöneticilik yapacağına ilişkin görüşleri erkeklerin savunması kendilerine avantajlı alanlar yaratma sürecinin bir parçasıdır ve çalışma

yaşamında cinsiyete dayalı erişim ve muamele ayrımcılığı (Taylor, 2010) yaratma potansiyeli taşımaktadır. Yöneticiliğe ve idari alanlara yönelmek, erkeklerin hemşirelik içinde dokunmaya, duygulara ve bakıma yönelik olan ve hegemonik maskülinite tarafından reddedilen alanlardan uzaklaşma ve kendilerine erkeklik adaları oluşturma çabalarının bir sonucudur (Evans, 1997). Bu erilleştirme stratejisi, kadın hemşirelerin önemli bir kısmı tarafından desteklenmektedir. Kadınların bu stratejiyi açık ya da örtülü olarak desteklemeleri ataerkil ideolojinin kadınlara yönelik önyargılarını benimsediklerini göstermekte, erişim ve muamele ayrımcılığını ve cam tavanı içselleştirdiklerini işaret etmektedir.

Kadınların iyi yöneticiler olmasına engel olduğu varsayılan ‘duygusallık’, erkek hemşirelerin gözünde hastaların üzücü durumlarıyla baş etmek gibi mesleki durumlarda da bir dezavantajdır. Duygusallıktan uzaklık, yöneticilik için önemli bir vasıf olarak ön plana çıkmakta ve erkek hemşirelerin kendilerini kadın meslektaşlarından farklılaştırdıkları en önemli nitelik olarak görülmektedir. Erkek hemşirelerin sistematik olarak kadın meslektaşlarından daha az duygusal olduklarını vurgulamaları, erkek hemşirelerin duygularını kontrol etmek için kendini sansürleme veya hastayla arasına mesafe koyma gibi stratejiler geliştirdiklerini gösteren çalışmaların (Herakova, 2012; Cottingham, 2015) bulgularıyla paraleldir. Erkek hemşirelerin neredeyse tamamında kadınların ‘fazla’ duygusal davrandığına dair bir önyargı vardır ve bunu ifade ederken kendilerinin ‘daha az duygusal’ olduklarını vurgulamaktadırlar:

“Erkekler biraz daha soğukkanlı... Yani ciddi bir kanama var dışarıya doğru... Baktım müdahale ettim, hiçbir şey yapmamış, donmuş kalmış. Bayanlar soğukkanlı olma konusunda biraz daha şey. Fıtrat meselesidir. İsteseniz de istemeseniz de siz benim kadar güçlü olamazsınız. Siz gözyaşlarınıza hâkim olamazsınız ama ben olabilirim. Erkeğin fitratında bu vardır bayanın fitratında bu yoktur” (G.8)

“belli bir zaman sonra hiçbir şey kalmıyor yani. Bazı geliyor 3-5 tane eks veriyorduk dahiliye yoğun bakımda. 3-5 tane ne demek yani. Biz o konuda ne diyeyim vicdansızlık mı diyeyim yani ister istemez geliyor o konuda. Bu erkeklikle bağlantılı da biraz. Hani ben üzülüyordum da hani o kadar da üzülüyordum hani... Ama erkekler tabi ki biz duygularımızı kullanıyoruz.

Ama bizim için duygu aslında o kadar önemli değil. Tamam bizde de duygusallık vardır ama bizim belli zamanlarımız vardır duygusallık için, öyle her şey için değil.” (G.20)

“...sonuçta bir insanın vefat etmesi herkes için üzücü bir durum. Ama bazen bunu yansıtmamak lazım çünkü tamamen işimize odaklanmamız lazım ... bayanlar bunu dışarı vuruyor. Kadınlar çok belli ediyor çünkü onlar duygusal ve kırılgan” (G.15)

“...artık bu meslekte çok fazla eks göre göre, yani çok fazla duygulanmıyorsun. Ama şöyle bir şey var yani hastayı kaybetmekten ziyade yaptığın işin boşa gittiğini düşünüyorsun. Yani o kadar uğraştım yaptım, bu kadar uğraştık hasta yine de dönmedi diyorsun.” (G.17)

Ataerkinin erkeklere de zarar vereceğini vurgulayan (Goldberg, 1996; Farrell, 2001) çalışmalar dikkate alındığında hegemonik erkeklik normları çerçevesinde duygusallıktan uzak durmaya çalışmanın erkeklere yüklenmiş olan ağır bir yük olduğu ve erkek hemşirelerin hastalarla ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği söylenebilir. Bu araştırmanın bulguları çerçevesinde özellikle kırsal alanda doğmuş olan erkek hemşirelerin duygusallığı kadınsı bir özellik olarak gördükleri, duygusal olmaktan ya da algılanmaktan özellikle çekindikleri gözlenmiştir.

Meslekler Arası Bağımlılığı ve Hiyerarşiyi Sorgulama

Doktorluk ve hemşirelik arasındaki otorite ilişkileri, hem özel hem de kamusal alanda kadınların erkeklere itaat etmelerini bekleyen ataerkil yapı tarafından pekiştirilmektedir. Şimşek-Rathke (2011:68) “hemşirelerin ideal kadın kalıbına uymak için doktora itaat ederek kendinden beklenenleri yapacak ve gerisine karışmayacak şekilde yetiştirilmesinin” sağlık işgücünde erkeklerin ayrıcalıklı ve dokunulmaz pozisyonlarını pekiştirdiğini belirtir. Örneklemdaki kadın hemşireler içinde yatılı meslek okullarında eğitim görmüş olanlar, bu eğitim sürecinde doktorlara itaat etmeleri yönünde katı bir şekilde disipline edildiklerini belirtmişlerdir. Erkek hemşireler ise hem itaatın daha düşük düzeyde ve vurgulandığı üniversite düzeyinde meslek eğitimi almıştır, hem de hemşirelikteki aile sembolizmi nedeniyle meslek içindeki otorite konuları konusunda çelişki içindedirler.

Görüşülen hemşirelerin neredeyse tümü, erkeklerin mesleğe girmesinin doktorlarla hemşireler arasındaki ilişkiyi hemşirelerin lehine değiştireceğini düşünmektedir. Kadın hemşireler erkek

hemşirelerin otoriter tutumlarının hemşire imajını değiştireceğini ve hem hastaların hem de doktorların hemşirelere daha ölçülü davranacağını düşünmektedir. Bunun yanında erkek hemşireler kadın hemşirelere göre doktorlarla aralarındaki tabiiyet ilişkisini daha sorunlu algılamakta, erkek hemşirelerin kadın meslektaşları kadar toleranslı olmadığını vurgulamışlardır. Erkek hemşireler kadın hemşireleri doktorlara karşı ‘fazla yumuşak başlı’ olmakla eleştirmekte ve erkek doktorlarla ilişkilerini meslek üzerinden olduğu kadar erkeklik üzerinden de inşa etmektedirler:

“Doktorları hiçbir şekilde kendimizden üstün görmüyoruz. Ve biz de onların hiçbir şekilde yardımcıları falan da değiliz yani, iş mesai arkadaşıyız. Bu kadar yani, bitti gitti. Ben kimsenin önünde yani kalkmak zorunda değilim, önümü iliklemek istemiyorum... Saygı gösterilir yani ama işte sen patronsun ben çirak değilim yani kesinlikle... Bayanlarda bir doktora yaranma gibi bir şey var. Çünkü gelen doktoru bize daha ön planda gösterirler. Sürekli hemşirelerde kendini bir ezik görme şeyi başlamış yani bir şey psikolojisi başlamış. Ve ben bu erkek hemşirelerin gelmesinden bu psikolojinin yavaş yavaş kalktığını görüyorum yani.” (G.20)

“...cerrah sürekli alay edici bir tarzda konuşabiliyor bazen. Bayan hemşireler daha onu tolere edebiliyor ama erkek gururuna yakıştıramıyor, cevap verebiliyor... Bayanlar hani şikâyet etmiyorlar ama erkek hemşireler sürekli bunu diyorlar. Ya düşünsenize sonuçta o da erkek sen de erkeksin, bir egon var onun da bir egosu var, nasıl bana bunu der yani.” (G.18)

“...erkeklerin biraz daha doktorlarla ilişkisi şey oluyor, hani biz normalde doktorlarla jandarmapolis ilişkisi gibi, öyle söyleyeyim. Hani mesai arkadaşıyız ama özel hastanelerde bu abartılmış, doktor hani senin üstündür, mertebesi var. Eğer doktor sana yukardan bir gözle baktığım zaman şey yapabiliyoruz yani erkeklik onurun da var yani... Ben bunu kaldıramam, bu bana ters yani, bu benim zoruma gider... bayanlar biraz daha alttan alabiliyor ama erkekler öyle değil yani. O yüzden ben şahsen yani doktorlar fazla muhatap olmam. Olur da bir şey söyler, bir şey söylerse dellendirim yani.” (G.17)

“Burada doktorlarla ilişkilerimiz çok iyi değil. Çünkü burada öyle bir şey olmuş ki zamanla gelen, doktorlar öyle bir yükseltilmiş ki sanki biz onların altında, biz onlara bağlı bir şeymişiz

gibi olmuş artık. Yani doktorlar ne derse tamam, doktorlar ne şey yaparsa o doğrudur anlamına gelmiş. Ama bence bu olmamalı... Mesela şöyle söyleyeyim, hastanın ateşi çıkmış, doktora ulaşamıyor, elimizde bir ateş düşürücü ilaç var. Erkek bunu yapar mesela ama bayanlar bunu yapmıyor. Yani çoğu, yapanlar da var ama göze alamıyor. Ama doktoru arasa doktor da aynı şeyi diyecek öyle. Ben inisiyatif kullanabiliyorum. Çoğu arkadaşım da bunu yapıyor. Bayanların çoğu yapmıyor. Yapamıyor yani doktora şey yapıyor.” (G.13)

Meslekler arası otorite ilişkilerine dair sorunlar kadın hemşireler tarafından da dile getirilmekte ve erkek hemşirelerin erkeklik üzerinden doktor otoritesine yönelik itirazları mesleğin güçlenmesine yönelik bir araç olarak görmektedirler. Gordon (2006:43) kadın doktorların kadın hemşirelerle aynı soyunma odasını paylaşmak istemediği ve operasyonlar sırasında kendilerini uyaran hemşireleri duymazlıktan geldiği örneklerini verir ve kadın doktorların hemşirelere karşı erkek doktorlar kadar acımasız olabildiklerini vurgular. Kadın doktorların bu tavırları profesyonel mesleklerin ataerkil ideolojisi tarafından erkeksi davranmaya zorlanmalarının ve hemşirelerle kadın ortak paydasında birleşmemelerinin bir sonucu olarak görülebilir. Kadın hemşireler, aşağıdaki alıntıda görülebileceği gibi, meslekler arası ilişkilerde toplumsal cinsiyet üzerinden bir işbirliği sağlayamadıkları için erkek hemşirelerin eril güçlerinden mesleki bir çıkar elde edebilecekleri kanısına varmış görünmektedirler:

“...hemşire deyince daha bir kötü kadın diyormuşsun gibi öyle bir algı vardı bir dönem işte. Basit kadın hani öyle bir algı vardı. Hani ben mesleğe başladığım ilk yıllarda söylemiyordum hemşireyim diye. Çünkü hani basitmişsin kolaymışsın böyle bir saçma sapan bir şey vardı hani şimdi o yok artık. O kalktı, bitti. Daha profesyonel. Çünkü artık erkekler de artık bu işin içine girdi ne biliyim kalite standartları değişti, doktorların tavrı değişti, karşısındaki erkek olunca yani, eskisi kadar şey değiller, biraz daha farklı. Bu yüzden hemşirelik mesleği biraz daha iyileştirildi. Eskiye oranla daha iyi durumda. ... [Yönetimden istenenlerin elde edilmesi] daha kolay oluyor, erkek hemşirenin isteği sanki daha kabul görüyor. Yine de bir erkek şeyini hissediyorsunuz o talep ettiğinde, siz üç kere söylüyorsanız o bir kere söylediğinde olabiliyor” (G.24)

Hâlbuki erkek doktorlar ve erkek hemşireler arasındaki asıl çatışma iktidarın mesleki ve ataerkil kaynakları arasındadır ve bu tip bir çatışmada hangi taraf kazançlı çıkarsa çıksın bunun kadın hemşirelerin otoritesini güçlendirmeyeceği açıktır. Bir kadın hemşirenin vurguladığı gibi, hemşireler üzerindeki otorite profesyonellikten olduğu kadar ataerkillikten de kaynaklanmaktadır:

“Kadın bir doktor kadına çok yapmıyor. ... Erkek bir sürü iş yaptırmaya çalışıyor, senin işin olmayan işleri de yaptırmaya çalışıyor, çünkü erkek. Evinde de karısına yaptıırıyordu. İşte ne bileyim, iş yerinde de birilerine yaptırmak istiyordu. Kadına iş yaptırmayı her zaman ister. Bu şekilde olur yani onu söyleyeyim” (G.31)

Erkek hemşirelerin mesleki rolleri ile erkeklik kimlikleri arasındaki çatışma başka çalışmalarda da (Brown, 2009; Diekman ve Goodfriend, 2006; Dikmen Özarıslan, 2015) ortaya konmuştur. Bu çatışmanın temelinde hemşirelik mesleğinde tıbbi işlerle bakım işlerini ayırmak için kullanılan aile simbolizminde erkeğin doktorla ve babayla, kadının da hemşireyle ve anneye özdeşleştirilmesinin (Street, 1992) bulunduğu söylenebilir. Erkek hemşireler doktor otoritesine itiraz ederken aslında bu aile simbolizmi içindeki konumlarına itiraz etmekte ve ataerkil ideolojinin kendilerine erkeklik üzerinden verdiği gücü meslek içine taşımaya çalışmaktadırlar. Bu çaba hem kadın hem de erkek hemşireler tarafından uzun vadede hemşireliğin mesleki statüsünü yükseltecek bir araç olarak görülmektedir. Ne var ki erkek hemşirelerin doktor otoritesine yönelik itirazları ve kadın hemşirelerden bu konuda gördükleri destek açısından çok benzer bulguları ortaya koyan bir çalışma (Porter, 1992) erkek hemşirelerin, başlangıçta kadın meslektaşları tarafından onaylanan agresif tutumlarının zamanla kadın meslektaşlarına da yöneldiğini ve erkek hemşirelerin kadın hemşireler üzerinde bir otorite inşa ettiğini göstermektedir. Görüşülen erkek hemşirelerin, itiraz ettikleri doktor otoritesinin müsebbibi olarak kadın hemşireleri görmeleri, Porter’ın (1992) gözlemediğine benzer muhtemel bir otoritenin zemini olarak işleyebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, erkek hemşirelerin meslekte kadınsı buldukları yönlerin neler olduğunu ve bu yönleri erilleştirmek için ne gibi stratejiler kullandıklarını ve bu stratejilerin kadın hemşireler tarafından desteklenip desteklenmediğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bulgular erkek hemşirelerin mesleği eril biçimde yeniden tanımladıklarını, duygusal emekten ve beden işinden kaçınarak hastalarla duygusal yakınlık gerektirmeyen ve kas gücünün ön planda olduğu alanlarda yoğunlaştıklarını, yöneticilik üzerinden kariyere odaklanarak meslekten uzaklaşmak istediklerini ve doktorlarla hemşireler arasındaki tabiiyet ilişkisini kadınlardan daha sorunlu gördüklerini göstermektedir. Özellikle kırsal alanda doğmuş olan erkek hemşirelerin kadınları meslek içinde belirli alanlarla sınırlamaya çalışırken kendilerini ataerkil önyargılarla meşrulaştırmaya çalıştıkları söylenebilir. Örnekteki kadın hemşireler, erkek hemşirelerin mesleği erilleştirme stratejilerinin büyük bir kısmını desteklemektedirler. Kadınların çalışma yaşamlarında sıklıkla karşılaştıkları cam tavanın içselleştirildiğini gösteren bu destek üç zeminde temellenmektedir. Bunlardan birincisi kadın hemşirelerin erkeklerin daha rasyonel olduğuna dair ataerkil önyargıları paylaşmaları, ikincisi ev içi işleri ve özellikle annelik rolünü birincil sorumluluklar olarak gördükleri için gelir getirebilecek alanlardan feragat etmeleri ve üçüncüsü de erkek hemşirelerin ataerkil toplumsal yapıdan kaynaklanan toplumsal cinsiyete dayalı otoritelerini, mesleğin statüsünün iyileşmesi için bir araç olarak görmeleridir.

Bulgular Bradley’nin (1993) tipolojisi çerçevesinde değerlendirildiğinde, hemşireliğin erilleştirmesinin mesleğin genel kadınsı niteliğini değiştirmediği, sadece erkekler için eril bir versiyon inşa ettiği söylenebilir. Bradley (1993) hemşirelik mesleğine erkeklerin girişinin sızma ile istila arasında bir yerde konumlandığını, meslek hâlâ kadın mesleği olarak görüldüğü için sızma aşamasında daha çok uyduğunu savunmuştur. Bradley’nin (1993) çalışmasının üzerinden yirmi yıldan fazla zaman geçtiği halde erkek hemşirelerin oranı Amerika’da %6,4 (American Nurses Association, 2011), Kanada’da %6,6 (Canadian Nurses Association, 2012), Avustralya’da %10,2 (Nursing and Midwifery Board of Australia, 2013) civarında kalmış, diğer bir deyişle hemşirelik erkek mesleğine dönüşmemiştir. Meslekte beden işi ve duygusal emek gerektiren işlerin cinsiyete dayalı bir işbölümüne dayanarak ayrışması istila aşamasının özelliğidir, eğer hemşirelik bu işler çerçevesinde iki ayrı mesleki alana bölünmezse erkeklerin kadınları

meslekten tümüyle dışlamak ve mesleği bir erkek mesleğine dönüştürmek gibi bir amaçları olmadığı söylenebilir. Diğer taraftan erkek hemşirelerin bir kısmı kadınların özellikle erkeklerin yoğunlaştığı ve daha fazla teknik vasıf gerektirdiği düşünülen alanlardan dışlanması gerektiğini düşünmektedir. Kadınlar meslekte meydana gelen ayrışmayı bir bütün olarak hemşirelik mesleği içinde oluşmakta olan ve işleri kolaylaştırıcı bir işbölümü gibi okurken erkekler için bu ayrım kadınsı görülen görevlerden sıyrılmış, hiyerarşik sorunları çözülmüş ve eril biçimde yeniden kurgulanmış yeni bir meslek tanımına işaret etmektedir. Bu durum mesleğin adının ve kullanılan unvanın değişmesi durumunda ortaya çıkacak olan yeni bir erkek mesleğinin ya da meslek içinde erkeklerin alanlarına dair sınırların çizilmekte olduğunun sinyalleri olarak okunabilir. Kadın yoğun mesleklerde çalışan kadınların, mesleki alanların cinsiyete dayalı olarak ayrışmasını mesleğin statüsünü artıracak bir gelişme olarak değerlendirip destekledikleri, ancak zamanla meslek içindeki avantajlı pozisyonları erkeklere bırakmak zorunda kaldıklarını gösteren çalışmalar (Arndt ve Bigelow, 2005; Lindsay, 2007) konunun toplumsal cinsiyet açısından ciddiyetini göstermektedir. Bu nedenlerle, hemşirelik mesleğine erkeklerin girişinde sızma aşamasının geride kaldığı ve mevcut durumun istila aşamasına Bradley’in (1993) savunduğundan daha yakın olduğu söylenebilir. Hemşirelik için devralma aşaması uzak görünmektedir, çünkü ataerki bir yandan erkeksi vasıfları nedeniyle erkek hemşireleri ödüllendirip daha yüksek ücret ve prestij sunan eril alanlara yönlendirirken diğer taraftan toplum genelinin hegemonik erkeklik algısına uymadıkları için başarılarını gizlemekte ve erkekler için hemşirelik kariyerinin öne çıkmasını engellemekte, böylece bir ‘*ataerki paradoks*’ (Kellett vd., 2014) yaratmaktadır.

Kadın hemşireleri, mesleklerindeki dönüşümün kendileri açısından olumsuz yönlerini fark etmekte geciktikleri konusunda uyarıcı çalışmaların (Porter, 1992; Arndt ve Bigelow, 2005) endişeleri, Türkiye’de erkeklerin hemşirelik yapmaya başladığı ilk yıllarda paylaşılmış ve kadın hemşireler mesleklerinde ortaya çıkabilecek bir ataerki işbölümüne karşı dikkatli olmaları gerektiği (Herdman ve Badir, 2008:162; Tarihçi-Delice, 2006:120) konusunda uyarılmıştır. Türkiye’de işgücüne katılan kadınların büyük çoğunluğu profesyonel mesleklerde değil, düşük statülü ve ücretli enformel işlerde çalıştıkları için kadınların yoğun olduğu profesyonel meslekler dar bağlamda kadın istihdamı açısından, geniş bağlamda kadının statüsü ve cinsiyet eşitliği açısından son derece önemlidir. İşgücü piyasalarının

genelinde olduğu gibi sağlık sektöründe de cam duvarlar ve cam tavan nedeniyle (Urhan ve Etiler, 2011) kadınların çalışma yaşamlarının olumsuz etkilendiği bilinmektedir. Erkeklerin ise cam tavan yerine cam asansörle (Williams, 1992) karşılaştıkları görülmektedir. Meslekte yükselen ve mesleği erilleştirmeye çalışan erkekler mesleğin statüsünü kadın hemşirelerin de çıkarını içerecek şekilde yükseltmekten çok statü ve ücret açısından erkeklerin kazançlı çıkacağı yeni bir cinsiyetçi işbölümü yaratacak gibi görünmektedirler.

Erkeklerin hemşirelik mesleğine girişin hemşirelikle cinsiyet arasındaki ayrımın silikleşmesi ve mesleğin cinsiyetsizleşmesi için bir araç olabilecekken cinsiyete dayalı bir işbölümüne neden olursa bu durum kadın hemşirelerin şimdiye dek elde ettikleri mesleki kazanımların kısmen kaybedilmesi tehlikesini doğuracaktır. Türkiye’deki ataerkil yapı aynı meslek içindeki erkeklerin kadınlar üzerinde otorite kurmasını kolaylaştırmakta, cinsiyetlerin belirli kişilik özellikleriyle ilişkilendirilmesini ve kadınlara özgü görülen özelliklere düşük değer atfedilmesini pekiştirmekte, hatta kadınların ev içi rolleri üzerinden işgücü piyasasının dışında konumlandırılmalarını kolaylaştırmaktadır. Meslek içi cinsiyetçi bir işbölümü bu açıdan kadın hemşirelerin düşük statülü ve ücretli alanlarda çalışmalarına, meslek içinde daha fazla erkek tahakkümüne maruz kalmalarına ve mesleğin belirli alanlarından tamamen dışlanarak işgücü piyasasının dışında kalmalarına neden olabilir. Kadın hemşirelerin bu yönde bir değişimden mümkün olduğunca az etkilenmesi için kurumsal ve mesleki politikalar oluşturulmalıdır. Bu konudaki önerilerden ilki, hemşirelerin uzmanlık eğitimi almaları ve uzmanlık alanlarında çalışmalarının sağlanmasıdır. Erkek ve kadınların farklı alanlarda cinsiyetçi olmayan oranlarda uzmanlaşabilmeleri için uzmanlık eğitimlerinde kota uygulanabilir. Uzmanlaşma, hemşirelerin çalışma alanlarının geleneksel ve cinsiyetçi bir şekilde ayrışmasını önleyebilir. İkinci olarak, erkeklerin cam asansörü karşısında kadınlar desteklenmeli, yöneticilik pozisyonlarına erişim söz konusu olduğunda fırsatlarda değil, sonuçlarda eşitlik yaratacak kurum içi politikalar izlenmelidir.

Kuruluşundan beri kadınların yoğun olarak çalıştığı bir mesleğe erkeklerin girmesi kaçınılmaz olarak mesleği dönüştürecektir. Bu kadar önemli bir dönüşümü izleyecek ve bu sürecin niyetlenilmemiş sonuçlarını denetim altında tutacak kurumsal ve mesleki politikalar üretilmediği takdirde toplum yapısındaki mevcut cinsiyet eşitsizlikleri meslek içine yansıtacak ve cinsiyete dayalı eşitsizlikleri

derinleştirecektir. Bu dönüşümün kadın hemşireler açısından olumsuz sonuçlar vermeyecek şekilde gerçekleşmesi için meslek içindeki gelişmeler dikkatle izlenmeli ve kadın yoğun mesleklere ilişkin politikalar bu mesleklere giren erkekleri de kapsayacak şekilde yenilenmelidir.

SUMMARY

Being a male member of a women concentrated occupation seems to cause a number of problems for men. Although nursing is attracting men as a steady area of employment, doing bodywork, using emotional labor and being subordinate to physicians are problematic components of nursing for men. Facing with these problems, men who enter nursing try to find ways to move away from the feminine-perceived areas of nursing and to masculinize their occupation. The number of male nurses in western countries are rising since 1970s, yet in Turkey men are allowed to work as nurses since 2007. This study, drawing on the data of a critical phenomenological field research conducted in Turkey, tries to examine the male nurses’ strategies towards masculinization nursing. It also aims to evaluate the present state in terms of women concentrated occupations in which men enter, and to sociologically examine the transformative effects of the masculinization strategies on nursing occupation. The field research has been conducted between March-June 2015. In-depth interviews were completed with 42 working nurses.

As to the findings, the first masculinization strategy that male nurses use is to make masculine re-definitions of the occupation. These definitions emphasize scientific and technic dimensions of the occupation and generally lack patient related aspects. The second masculinization strategy is to concentrate at areas like operating room or intense care and to focus on career rather than occupation. Male nurses in operating rooms or intense care services see body work unproblematic because the patients are unconscious, in addition these areas offer more income to nurses. For nurses, managerial positions are masculine fields and offer the opportunity to move away from bodywork and emotional labor. Male nurses prefer working as nurse supervisors or managers rather than service nurses. The third masculinization strategy is to make masculine objections to physicians’ authority over nurses. By this way, male nurses reject the traditional family symbolism in the occupation in which physicians are fathers and nurses are mothers/wives. The findings also show that most of the female nurses directly or implicitly support these masculinization strategies.

The masculinization strategies that male nurses use don’t seem to transform the nursing occupation, but construct a new masculine version of nursing in which men are more favored. As to the findings, the present state fits to an invasion stage in which men enter to a women concentrated occupation, not

exclude women but try to change the name and tasks of the occupation. Male nurses draw lines of a new masculine nursing that contains monetarily valuable areas and positions and leave body work and emotional labor to female nurses. This is transfer of patriarchal values to workplace may be dangerous for female nurses. The entry of men into nursing may be a key for dissolving the traditional connection of nursing to women and progress towards gender equity, yet it has the potential to create a new patriarchal division of labor in nursing. Female nurses should be careful about the transformative potential of this gender transformation in their occupations.

KAYNAKÇA

- Acar, F. (1998). Türkiye Üniversitelerinde Kadın Öğretim Üyeleri. A.B. Hacımırzaoğlu (Ed.), *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde (s.313-321). İstanbul: Tarih Vakfı.
- American Nurses Association. (2011). *Registered Nurses in the US: Nursing by the Numbers*. <http://nursingworld.org/Content/NNWArchive/NationalNursesWeek/MediaKit/NursingbytheNumbers.pdf> Erişim: 15.08.2015.
- Arndt, M. & Bigelow, B. (2005). Professionalizing and Masculinizing a Female Occupation: The Reconceptualization of Hospital Administration in the Early 1900s. *Administrative Science Quarterly*, 50(2), 233–261.
- Battice, J. (2010). Editorial: The Changing Face of Nursing in a Developing Country. *Journal of Clinical Nursing*, 19(13-14), 1765-1766.
- Baykal, Ü., Timuçin, A. & Özel, S. (2010). Bir Hemşirelik Yüksekokulunda Öğrenim Gören İlk Erkek Öğrencilerin Hemşirelik Mesleğine ve Eğitimine İlişkin Görüşleri. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 7(3), 48-55.
- Bayrakçeken Tüzel, G. (2004). *Being and Becoming Professional: Work and Liberation Through Women’s Narratives in Turkey* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berman, A., Snyder, S., Kozier, B. & Erb, G. (2008). *Fundamentals of Nursing: Concepts, Process, and Practice*. New Jersey: Pearson Education.
- Blom, I. (1990). Changing Gender Identities in an Industrializing Society: The case of Norway. *Gender and History*, 2(2), 131-147.
- Bolton, S. C. (2005). Women’s Work, Dirty Work: The Gynaecology Nurse as ‘Other’. *Gender, Work and Organization*, 12(2), 169-186.
- Bradley, H. (1989). *Men’s Work, Women’s Work*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bradley, H. (1993). Across the Great Divide: The Entry of Men into ‘Women’s Jobs’. C. L. Williams (Ed.) *Doing ‘Women’s Work’: Men in Nontraditional Occupations* içinde (s.10-28). Thousand.Oaks: Sage.
- Brown, B. (2009). Men in Nursing: Re-Evaluating Masculinities, Re-Evaluating Gender. *Contemporary Nurse*, 33(2), 120-129.

- Buscatto, M. & Fusulier, B. (2015). Masculinities Challenged in Light of Feminine Occupations. *Recherches Sociologiques et Anthropologiques*, 44(2), 1-19.
- Canadian Nurses Association. (2012). *Workforce Profile of Registered Nurses in Canada*. https://www.cna-aiic.ca/~media/cna/page-content/pdf-en/2010_rn_snapshot_e.pdf, Erişim: 15.08.2015.
- Charles, M. & Grusky, D. B. (2004). *Occupational Ghettos*. California: Stanford University Press.
- Clark, A. (1982). *Working Life of Women in the Seventeenth Century*. London: Routledge.
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Sydney: Allen and Unwin.
- Cottingham, M. D. (2015). Learning to ‘Deal’ and ‘De-escalate’: How Men in Nursing Manage Self and Patient Emotions. *Sociological Inquiry*, 85(1), 75–99.
- Creswell, J. W. (2015). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çınar, D. & Olgun, N. (2013). Klinik Uygulamalarda Erkek Hemşire Algısı. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 10(3), 3-6.
- Çınar, N., Şahin, S., Sözeri, C., Cevahir, R. & Akburak, Ö. (2011). Erkek Öğrencilerin Hemşirelik Mesleğini Tercih Nedenleri ve Öğrencilere Göre Hastaların Tepkisi ve Sağlık Çalışanlarının Yaklaşımı. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 6(17), 15-25.
- Çıtak Tunç, G., Akansel, N. & Özdemir, A. (2010). Hemşirelik ve Sağlık Memurluğu Öğrencilerinin Meslek Seçimlerini Etkileyen Faktörler. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 3(1), 24- 31.
- Demiray, A., Bayraktar, D. & Khorshid, L. (2013). Erkek Hemşirelik Öğrencilerinin Hemşireliği Seçme Nedenleri ve Bu Mesleği Seçme Nedeniyle Yaşadıkları Sorunlar. *International Journal of Human Sciences*, 10(1), 1440-1445.
- Demiray, A., Olgun, S., Kaçar, F. & Eşer, İ. (2013). Erkek Hemşirelerde Bakım Alan Hastaların Erkek Hemşirelere İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 29(3), 32-42.
- Denekens, J. P. (2002). The Impact of Feminization on General Practice. *Acta Clinical Belgica*, 57(1), 5-10.

- Diekman, A. B. & Goodfriend, W. (2006). Rolling with the Changes: A Role Congruity Perspective on Gender Norms. *Psychology of Women Quarterly*, 30(4), 369–383.
- Dikmen Özarlan, A. (2015). Hegemonik Erkeklik Bağlamında Erkek Hemşireler. *Alternatif Politika*, 7(1), 118-142.
- Ecevit, Y. (1998). Türkiye’de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi. A.B. Hacimirzaoğlu (Ed.), *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde (s.267-284). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Ehrenreich, B. & English, D. (1992). *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*. İstanbul: Kavram.
- Ekinci, M., Dikici, İ. C., Derya, M., Andsoy, I.I., Dinç, S. & Şahin, A.O. (2014). Mühendislik Bölümünde Öğrenim Gören Erkek Öğrencilerin Erkek Hemşirelere Karşı Bakış Açılırları. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(1), 632-645.
- England, K.V.L. (1993). Suburban Pink Collar Ghettos: The Spatial Entrapment of Women? *Annals of the Association of American Geographers*, 83(2), 225-242.
- Evans, J. A. (1997). Men in Nursing: Issues of Gender Segregation and Hidden Advantage. *Journal of Advanced Nursing*, 26(2), 226-231.
- Evans, J.A. (2004). Men Nurses: A Historical and Feminist Perspective. *Journal of Advanced Nursing*, 47(3), 321–328.
- Farrell, W. (2001). *The Myth of Male Power: Why Men Are Disposable Sex*. New York: Berkeley.
- FGCC (Federal Glass Ceiling Commission) (1995). *Solid Investments: Making Full Use of the Nation’s Human Capital*. Washington D.C.: U.S. Department of Labor.
- Fisher, M. J. (2009). ‘Being a Chamelon’: Labour Processes of Male Nurses Performing Bodywork. *Journal of Advanced Nursing*, 65(12), 2668-2677.
- Goldberg, H. (1996). *Erkek Olmanın Tehlikeleri* (Çev. Selçuk Budak). Ankara: Öteki.
- Gordon, S. (2006). *Nursing against the Odds: How Health Care Cost Cutting, Media Stereotypes, and Medical Hubris Undermine Nurses and Patient Care*. New York: ILC Press.
- Gönç, T. (2016). Hemşireliğin Geleceği Mesleğin Cinsiyetsizleşmesini Vadediyor Mu? Erkek ve Kadın Hemşirelik Öğrencilerinin Meslek ve Toplumsal Cinsiyeti İlişkilendirme Eğilimlerinin Sosyolojik Analizi. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(1).
- Hader, R. (2005). Salary Survey 2005. *Nursing Management*, 36(7), 18–27.

- Hakim, C. (1979). *Occupational Segregation: A Comparative Study of the Degree and Pattern of the Differentiation between Men and Women's Work in Britain, the United States and Other Countries*. London: Department of Employment Research Paper No. 9.
- Heilman, M. E.; Wallen, A. S.; Fuchs, D. & Tamkins, M. M. (2004). Penalties for Success: Reactions to Women Who Succeed at Male Gender-Typed Tasks. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), 416-427.
- Herakova, L. L. (2012). Nursing Masculinity: Male Nurses’ Experiences through a Co-Cultural Lens. *The Howard Journal of Communications*, 23(4), 332–350.
- Herdman, E. & Badir, A. (2008). Gender Equality or Patriarchal Dividend: Structural Change in Turkish Nursing. *Nursing and Health Sciences*, 10(2), 159-163.
- Hochschild, A.R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hollup, O. (2013). The Impact of Gender, Culture, and Sexuality on Mauritian Nursing: Nursing as a Non-Gendered Occupational Identity or Masculine Field? *International Journal of Nursing Studies*, 51(5), 752-760.
- Howe, L. K. (1978). *Pink Collar Workers: Inside the World of Women’s Work*. New York: Avon.
- Kahraman, A. B., Ozansoy-Tunçdemir, N. & Özcan, A. (2015). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Hemşirelik Bölümünde Öğrenim Gören Erkek Öğrencilerin Mesleğe Yönelik Algıları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 108-144.
- Kaya, N., Turan, N. & Öztürk, A. (2011). Türkiye’de Erkek Hemşire İmgesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 16-30.
- Kellett, P., Gregory, D. M. & Evans, J.A. (2014). Patriarchal Paradox: Gender Performance and Men's Nursing Careers. *Gender in Management: An International Journal*, 29(2), 77-90.
- Kocaer Ü., Öztop, T., Usta, N., Gökçek, D., Bahçecik, N., Öztürk, H. & Paslı, E. (2004). Hemşirelik Mesleğinde Erkek Üyelerin Yeri. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 7(2), 23-29.
- Koç, Z., Bal, C. & Sağlam, Z. (2010a). Kız Hemşirelik Öğrencilerinin Erkek Hemşirelik Öğrencilerine Bakışı. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, Sempozyum Özel Sayısı*, 330-334.

- Koç, Z., Bal, C. & Sağlam, Z. (2010b). Erkek Öğrenci Hemşirelerin Hemşirelik Mesleğini Algılama Durumlarının Belirlenmesi. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, Sempozyum Özel Sayısı*, 318-323.
- Koç, Z., Bal, C. & Sağlam, Z. (2010c). Hastanede Yatarak Tedavi Görmekte Olan Hastaların, Erkeklerin Hemşirelik Mesleğine Katılımları İle İlgili Görüşlerinin Belirlenmesi. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi, Sempozyum Özel Sayısı*, 324-329.
- Kulakaç, Ö., Arslan Özkan, İ., Sucu, G., & O’Lynn, C. (2009). Nursing: The Lesser of Two Evils. *Nursing Education Today*, 29(6), 676-680.
- Liminana-Gras, R.M.; Sanchez-Lopez, M. P., Saavedra-San Roman, A. I. & Corbalan-Berna, F. J. (2013). Health and Gender in Female-Dominated Occupations: The Case of Male Nurses. *The Journal of Men’s Studies*, 21(2), 135-148.
- Lindsay, S. (2007). Gendering Work: The Masculinization of Nurse Anesthesia. *The Canadian Journal of Sociology*, 32(4), 429-448.
- Lippel, K. & Demers, D. L. (1996). Invisibilite, Facteur D'exclusion: Les Femmes Victimes de Lesions Professionnelles. *Canadian Journal of Law and Society*, 11, 87-134.
- Lou, J.H., Yu, H.Y., Hsu, H.Y. & Dai, H.D. (2007). A Study of Role Stress, Organizational Commitment and Intention of Turnover for Male Nurses in Southern Taiwan. *Journal of Nursing Research*, 15(1), 43–53.
- Lupton, B. (2006). Explaining Men’s Entry into Female-Concentrated Occupation: Issues of Masculinity and Social Class. *Gender, Work and Organization*, 13(2), 103-128.
- MacDougall, G. (1997). Caring: A Masculine Perspective. *Journal of Advanced Nursing*, 25(4), 809–813.
- Mackintosh, C. (1997). A Historical Study of Men in Nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 26(2), 232-236.
- Mastracci, S. H. (2004). *Breaking Out of the Pink-Collar Ghetto: Policy Solutions for Non-college Women*. New York: Routledge.
- Meadus, R. J. & Twomey, J. C. (2007). Men in Nursing: Making the Right Choice. *Canadian Nurse*, 103(2), 13-16.
- Mohammed, J. (2012). On the Lookout for Men. *Nursing Standard*, 26(30), 64.

- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Methods*. Thousand Oaks: CA, Sage.
- Muench, U., Sindelar, J., Busch, S. H. & Buerhaus, P. I. (2015). Salary Differences between Male and Female Registered Nurses in the United States. *The Journal of the American Medical Association*, 313(12), 1265-1267.
- Nursing and Midwifery Board of Australia (2013). *Nurse and Midwife Registrant Data: March 2013*, www.nursingmidwiferyboard.gov.au, Erişim: 15.08.2015.
- Özdemir, A., Akansel, N. & Çıtak Tunç, G. (2008). Gender and Career: Female and Male Nursing Students’ Perceptions of Male Nursing Role in Turkey. *Health Science Journal*, 2(3), 153-161.
- Özpancar, N., Aydın, N. & Akansel, N. (2008). Hemşirelik 1. Sınıf Öğrencilerinin Hemşirelik Mesleği ile İlgili Görüşlerinin Belirlenmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 12(3), 9-17.
- Porter, S. (1992). Women in a Women's Job: The Gendered Experience of Nurses. *Sociology of Health and Illness*, 14(4), 510-528.
- Pringle, R. (1998). *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*. Sydney: Allen and Unwin.
- Roulston, K. & Mills, M. (2000). Male Teachers in Feminized Teaching Areas: Marching to the Beat of the Men's Movement Drum? *Oxford Review of Education*, 26(2), 221-237.
- Sarıtaş, S., Karadağ, M. & Yıldırım, D. (2009). School for Health Sciences University Students’ Opinions about Male Nurses. *Journal of Professional Nursing*, 25(5), 279-284.
- SGHM Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2015). *Sağlık İşgücü Hedefleri ve Sağlık Eğitimi E-Bülten*, <http://www.shgm.saglik.gov.tr/dosya/1-98500/h/sigdb-bulten1-28072015-1.pdf>, Erişim: 06.09.2015.
- Shortall, S. (2000). In and Out of the Milking Parlour: A Cross-National Comparison of Gender, the Dairy Industry and the State. *Women's Studies International Forum*, 23(2), 247-257.
- Street, A. F. (1992). *Inside Nursing: A Critical Ethnography of Clinical Nursing Practice*. New York: SUNY Press.
- Synder, K. A. & Green, A. I. (2008). Revisiting the Glass Escalator: The Case of Gender Segregation in a Female Dominated Occupation. *Social Problems*, 55(2), 271-299.
- Şimşek-Rathke, L. (2011). *Dünden Kalanlar: Türkiye’de Hemşirelik ve GATA TSK Sağlık Meslek Lisesi Örneği*. İstanbul: İletişim.

- T.C. Resmi Gazete (2007). *Hemşirelik Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. Kanun No:5634. T.C. Resmi Gazete, 26510, 2 Mayıs 2007.
- Tarihçi Delice, S. (2006). *Hemşirelik Mesleği ve Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Hemşirelik Mesleğine Etkilerinin Betimlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hemşirelik Ana Bilim Dalı.
- Taylor, C. J. (2010). Occupational Sex Composition and the Gendered Availability of Workplace Support. *Gender and Society*, 24(3), 189-212.
- Twigg, J. (2006). *The Body in Health and Social Care*. New York: Palgrave Macmillan.
- Urhan, B. & Etiler, N. (2011). Sağlık Sektöründe Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 191-215.
- Van Dongen, E. & Elena, R. (2001). The Art of Touching: The Culture of ‘Body Work’ in Nursing. *Anthropology and Medicine*, 8(1-2), 149-162.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Blackwell.
- Williams, C. L. (1992). The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the ‘Female’ Professions. *Social Problems*, 39(3), 253-267.
- Williams, C. L. (Ed.) (1993). *Doing ‘Women’s Work’: Men in Nontraditional Occupations*. Thousand Oaks: Sage.
- Yılmaz, M. & Karadağ, G. (2011). Erkek Öğrenci Hemşireler Hemşirelik Mesleğini Nasıl Algılıyor? *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 4(1), 21-28.

EMERGENCE OF SELF-EMPLOYED IMMIGRANT BUSINESS: CASE OF TURKISH COMMUNITY IN COLCHESTER¹

Erdem GÜRSOY²

ABSTRACT

The following research proposes an explanation of how self-employed immigrant entrepreneurship occurs and resists in labor market of a host country. The focus of this research refers specifically to the self-employed Turkish immigrants within Colchester. This work seeks to answer what is the motivation of the Turkish people that have come to Colchester and have chosen to create a self-employed business. Specifically, the research emphasizes the significance of their reliance on network relations on making decisions regarding immigration, start-up businesses, and how to deal with encounters of resistance in the market. The research is built on the assumption that these network relations are essential. In other words, this study asserts that the decision-making of immigration, building up self-employed business and resistance in the market is based on network relations consisting of immigrants and their acquaintances. Conduct of the research is applied on seven respondents with semi-structured interviews in July of 2013.

Keywords: Self-employment, Turkish migrant entrepreneurship, Social capital, Mixed embeddedness

¹ This paper has been written as a masters dissertation in the University of Essex.

² Bağımsız araştırmacı.

KÜÇÜK İŞLETME SAHİBİ GÖÇMENLER: COLCHESTER'DA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMEN GRUBU ÖRNEĞİ

ÖZ

Bu çalışma uluslararası göçmenlerin varış ülkesine karar verme süreçlerini, göç edilen ülkede kendi işletmelerini kurmalarını ve bu işletmelerin pazarda varlığını sürdürmesini sağlayan faktörleri açıklamaya çalışmıştır. Araştırma İngiltere'nin Colchester kasabasında yaşayan Türk göçmen grubu üzerinde gerçekleştirilmiştir. Niceliksel olarak küçük bir grup insanın Londra'ya yakın bir kasabada toplanması bu araştırmanın çıkış noktasını ifade eder. Türk göçmenlerin Colchester gibi küçük bir yerleşim birimini tercih sebebi, burada yer alan küçük pazara entegre olma çabası ve ekonomik sürdürülebilirlik araştırmanın temel odak noktalarını oluşturur. Bu odak noktaları üç-aşamalı araştırma kapsamında ele alınmış ve sistemli bir şekilde irdelenmiştir. Göçmenlerin network ilişkilerinin bu üç aşamadaki rolü saptanmaya çalışılmıştır. Nitel olarak tasarlanıp uygulanan bu çalışmada göçmenlerle mülakatlar yapılmış ve konuyla ilgili bazı önemli bulgular elde edilmiştir. Göçmenlerin göç motivasyonlarında, serbest meslek sahibi olmasında ve kurulan bu işletmelerin başarısında akrabaların ve kültürel bağların belirgin şekilde önem ifade ettiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Meslek, Türk Göçmen Girişimciler, Sosyal Sermaye, Mixed Embeddedness

1.INTRODUCTION

This dissertation explores role of networks for the emergence of self-employed Turkish immigrant entrepreneurship in the UK, in particular the town of Colchester, England. It may not be apparent a small Turkish community would choose to locate themselves in this town. Undoubtedly, there are not many employment options in this small settlement. If so, why have these immigrants come and settled in Colchester rather than London? What attracts these people come to such a small town like Colchester? These are the starting questions of this research project. There is no doubt that these questions have given birth to further questions based on literature review.

When the spotlight is directed on Turkish immigration in Europe, a long history and myriad of migrants will be seen in the picture. Undoubtedly, the United Kingdom is not as attractive for Turkish nationals as much as other countries such as Germany or the Netherlands. As Düvell puts; “In terms of major destination countries it is primarily Germany and Netherlands that sit on top of the list, with Sweden and Austria coming next” (Düvell, 2010). There are numerous reasons behind this fact. The most important significance is that the United Kingdom should be taken into account differently than any other EU countries in terms of migration phenomenon. Turkish migration is unique and considerably different than other EU countries due to colonial past of the United Kingdom (Düvell, 2010:1). Crudely, it can be inferred that for instance Netherlands and Germany are similar in many ways for Turkish migrants.

The United Kingdom has a different position toward Turkish migration in Europe historically. First migration flow started from Cyprus in 1940s when Cyprus was a colony of the British Empire (Düvell, 2010). There are four periods for Turkish migration in Düvell’s account. The first period is between the mid 1940s and 1970s. While the second period covers 1980s, the third one covers the 90s. Finally, the last period refers to undocumented Turkish and Kurdish immigrants who came as tourists or students and stayed permanently (Düvell 2010:1). Furthermore, Düvell points out that there has been an increasing number of migrants due to family reunification. Such long periods of migrations caused an inevitable diversity among Turkish community in the United Kingdom. King and his fellows detail three categories for Turkish community. “The three groups - Turkish Cypriots, mainland Turks, and Kurds

from Turkey - arrived at different albeit overlapping times and for different sets of reasons” (King and Thomson, *et. al.*, 2008:7). However there are classifications which are based on time or ethnic origin, it is hard to categorize this community clearly. The difficulty comes from the complexity of group characteristics. In this sense, it is not possible to determine certain number of each ethnic origin. Düvell points out that there is a problem with country of birth question. The question is not detailed enough. For instance a Cypriot-born person can be Greek or Turkish. Whether they are Turkish or Greek, they report Cyprus as a country of birth. On the other hand, there are many ethnic Kurds who were born in both Turkey and Britain (Düvell, 2010:4). The question does not make a distinction for these type of groups, therefore it is very difficult to acquire the exact numbers within each ethnic group. In this respect, there can be large discrepancies between reported census data figures.

Düvell points out that the Turkish immigrant population is heavily concentrated in London (2010:5). Besides London, there are several other places that tend to be destinations for them. Düvell's other significant finding is that Turkish newcomers tended to settle next to previous established Turkish community members. In Düvell's account this is strongly related with *network effects* (Düvell, 2010:5). Edemir and Vasta also put that first months of arrival are crucial for newcomers in terms of community support in order to adopt to host country (Edemir and Vasta, 2007:18). Along with the major destination places, there are some community members who prefer to settle away from mainstream community. From Düvell's point of view, this is strongly related with avoiding dominating trends and networks. He also explains this fact as an upward social mobility. He also lists the other destination places for Turkish immigrants: “Turkish immigrant communities are also found in Liverpool, Leeds, Manchester, Colchester, and Brighton whilst there are small pockets of Turks in Oxford, Leicester and various other cities though little is known about phenomenon” (Düvell, 2010:5). It has been pointed that entrepreneurship is one of the characteristics of Turkish community in the United Kingdom (2010:6). Their entrepreneurship is based on the European Community Association Agreement (ECAA)³. According to the agreement, Turkish nationals have right to establish business in the UK. Their

³ <http://www.ukba.homeoffice.gov.uk/visas-immigration/working/turkish/>

economic engagement is also crucial. “These communities are marked by numerous restaurants, retail and wholesale businesses and in particular with textile production until it collapsed the early 2000s” (Düvell, 2010:6). According to Düvell’s account, which is based on Labour Force Survey, 41.1% of Turkish born migrants work in London for elementary businesses (2010:6).

So far Turkish community’s characteristics in the United Kingdom, are pictured above. These properties are not entirely appropriate and match our target sample, but some partly apply. On the one hand, some of the characteristics justify our target sample, on the other hand, some characteristics do not. As mentioned above, there are four time periods for arrival of Turkish community at the United Kingdom (Düvell, 2010). It should be pointed that, our sample refers to second and onward time periods of Turkish migrants. Meanwhile our group refers to Turkish nationals who are from mainland Turkey. Some of the interviewees are Kurdish, but they are not taken into account as refugees due to the lack of self-reporting. Secondly, in Düvell’s sense network effects are clearly visible in our sample (Düvell, 2010:5). The sample population of participants migrated to the United Kingdom with a trust of their network relations. Moreover one interviewee reported that his father first came to live next to Cypriot Turks and worked with them in London (See Hasan). Thirdly, our sample refers to smaller communities rather than big integrations municipalities, for instance, the Turkish community in the North of London. In Düvell’s sense, our group partly refers to people who avoid effects of mainstream Turkish community, in particular dominating trends and networks. This makes their intra-group relations even more important, It is definitely hard to imply that our target groups is self-sufficient, due to its lacking several characteristics. It can be also said that the community is quite open to other nations in particular British. Lastly, in terms of business lines, our sample overlaps the Turkish community in London. The sample consists of Turkish migrants who are self-employed with elementary businesses which cover takeaway, restaurants and hair salon businesses.

Based on 2011 census, there are 173, 074 residents in Colchester⁴. Moreover 65.1% of the population is between the ages of 20-69 years old. In this sense, the working age population considerably validates the choice of living in Colchester. This shows that Colchester, as an alternative place, has employment, education opportunities for migrants as well. The 2001 census migration conducted in Essex corroborates this assumption. According to the census, 14.62% of the population consists of the migrants in Colchester⁵. This percentage is higher than the rest of Essex, other Eastern regions and England overall. Additionally, 7.82 % population moved to Colchester from outside of the United Kingdom. This percentage is higher than not only the district of Essex but also regional and national averages (See Census 2001). These percentages are crucial for understanding a town like Colchester. There are five main types of ethnic categories living in Colchester. These are White (92.0%), Mixed (1.8%), Asian or Asian British (3.7%), Black or Black British (1.5%), and Other (1%) (Census 2011). Our research sample is located in White ethnic group of Colchester. As mentioned above, Colchester has a strong work force (20-69 age group) which is about 65.1% of the population. There are three categories of economic activity in Colchester town. The first one is full-time workers (50.589%) which is followed by part-time (18.471%). Third one is self-employed workers that are 12.154% of people who are active in the economy (Census, 2011). There are many nations who are represented in the self-employed workers group, such as Indian, Chinese, Bangladeshi and such. Turkish entrepreneurs are also included in this category. It should be pointed that all of the categories, including the economically inactives, may cover Turkish immigrant group in Colchester For instance, the university employees, bus drivers, and other wage paid workers may have Turkish immigrants within their group. As indicated clearly before, the self-employed Turkish immigrants are the research concern of this dissertation. In this sense, the other Turkish immigrants who are part or full-time workers are excluded.

- The dissertation aims to answer following questions about self-employed Turkish migrants in Colchester:

⁴ <http://www.colchester.gov.UK/CHttpHandler.ashx?id=9616&p=0>

⁵ <http://www.colchester.gov.uk/CHttpHandler.ashx?id=4725&p=0>

- How decision making of migration process evolved, in particular what is role of networks for the process?
- Why do the entrepreneurs concentrate on specific business lines, and how do their start-up business process evolve?
- How do the entrepreneurs survive in the labor market in particular what role is played by networks and social capital for survival of business?

These are main motives of the study which led to establishing a three-step investigation process of this project. In general, the research is focused on a three dimensional analysis of self-employed Turkish migrants in Colchester town consisting of the motives of migration, start-up business, and turnover business. The exploration does not only focus on networks but also the environmental factors which push migrants to be self-employed. In this sense, ‘mixed embeddedness’ theory will be used supported by several approaches introduced by the literature. In other words, the research questions are answered by both internal and external reasons of emergence of self-employed immigrant entrepreneurship.

Under the light of information indicated above, it is assumed that networks play pivotal roles for emergence of self-employed Turkish migrant entrepreneurship in Colchester. Besides networks, there are other essential co-factors which drive the migrant to be self-employed. Crudely, these factors refer to the high entry barriers for the migrant entrepreneurs. These factors are also taken into account in the research.

There are some keywords which should be defined clearly for understanding this investigation well. One of the main concepts is self-employment. In this dissertation, self-employment refers to small businesses which are owned by migrants in particular the small businesses which are running by Turkish migrants in Colchester. Big enterprises are excluded due to number of franchises and their structural differences.

Another important concept is *mixed embeddedness* which is developed by Rath and Kloosterman, in order to explore immigrant entrepreneurship: “Immigrant entrepreneurs and their social embeddedness

should be understood within the concrete context of markets and, hence, opportunity structures. This, in a nutshell, is what our mixed embeddedness is all about” (Kloosterman and Rath, 2001:198). This term presents a multilevel approach for emergence of self-employed migrant businesses. In this work, *mixed embeddedness* is used within the creators intended context.

Social capital has a significant position in this study. Undoubtedly, there is a strong relationship between social networks and social capital. Therefore it has an important role for explore of self-employed migrant entrepreneurship. As Coleman indicates;

“Social capital is defined by its function. It is not a single entity but a variety of different entities, with two elements in common; they all consists of some aspect of social structures, and they facilitate certain actions of actors-whether persons or corporate actors-within the structure” (Coleman, 1988:98).

Before begin the literature review, it will be beneficial to provide brief information about chapter structure of the dissertation. The following section is literature review which provides related theories and approaches to the research subject. The methodology section indicates detailed information about specific research methodology theory and details the data collection process. The fourth chapter is where data analysis is conducted in addition to relevant subtopics. This section includes assessment of collected data informed by a framework of established by the literature. Furthermore the themes which are supported by the raw data, are used to signify the major subjects in this section. Last section consists of a conclusion which draws a general picture of the research results and makes further questions to contribute to future research.

2.LITERATURE REVIEW

2.1.Introduction

Immigration is one of the most popular research interest areas in social sciences. This phenomenon is becoming more and more important because of the increased immigration flow around the world. Undoubtedly, there are numerous dimensions of this migration flow on social life. For example, self-employed immigrant entrepreneurship is one of the affected arenas. Particularly in the US, there are plenty of studies about this research agenda. As Engelen puts, American tradition has been dominant in terms of approaches and assumptions of immigration and ethnic communities (Engelen, 2001:203). Recently, an increasing interest about self-employment has begun to emerge in the EU as well (Light, 2005:650-78). There is not a remarkable difference between the UK and other European countries in terms of number of research projects. Dustmann and Fabbri implies that the works on the self-employed immigrants are inadequate in general, furthermore it is even less for the UK (2005:428). This shows that the studies of ethnic entrepreneurship are a new research agenda in the UK. Lack of research projects on self-employed immigrant entrepreneurship in Britain, make this subject more mysterious and less founded for sociologists. Therefore there is a need for research concentrated on this matter and in particular the case of Turkish immigrant minority in England. Moreover the spotlight will be directed on a small specific immigrant community located in a town where in the South-East region. It should be pointed that there cannot be a single approach or assumption for ethnic entrepreneurship in general. As Dustmann and Fabbri put, all immigrant groups have their own characteristics in terms of small ethnic business. They found that self-employment is quite attractive for immigrants, moreover, their sectoral concentrations may differ according to their country of origin. They also emphasize comparative advantages of immigrant ethnic groups in certain sectors (Dustmann and Fabbri, 2005:461).

From this point of view it should be said that the scope of this study is restricted to the Turkish immigrant minorities community. In other words, the aim of the research is to explore self-employed entrepreneurship among Turkish immigrants in England, particularly in Colchester town in the three areas which will be explored by migration, start-up business and turnover business.

2.2 Theoretical Background

A strong relationship has always existed between economy and social action. Many social scientists believed that the invisible role of economy for determining social action. This belief informs that social actions are determined by short or long term benefits of actors. “Individuals are assumed to act in pursuit of their maximum personal utility, defined as the accumulation of scarce means”(Portes, 1995:3) He also points out this economic embeddedness particularly is justified by social networks (Portes, 1995:8). This statement is crucial for the research interest of this study. Immigration, as a social action, is affected by an economy, which is in turn embedded in social structures and networks. Therefore when immigration is considered as a social or economic action, social network is an inevitable element for investigation of self-employed immigrant entrepreneurship. Although social networks are important in order to understand migration, early debates did not concentrate much on this matter. Social theorists had an economically based explanation for the immigration phenomenon. Immigration is considered a result of demand and supply of labor differences between developed, developing and undeveloped countries (Portes, 1995:19). It is expected that this unbalance and related immigration flow would be less over time. Conversely, both of them have increased. For instance in the UK, Dustmann and Fabbri (2005) found that one-third of all working-age immigrants have arrived in last 10 years (459). This progress has inherently caused an emergence of new approaches in the social theory. Sociologists of immigration have noted plenty of studies which falsified the mainstream economic thinking (Portes, 1995:20). After this awareness, a second wave occurred in the debates. The wave is based on explanation on the community level rather than global level. In other words, the second wave took a position toward immigration with micro-perspective. This wave also refers to contemporary debates of in present day immigration theories. This evolutionary change is classified by Portes. According to his classification, while economy based approaches refer to macrostructural theories, community differenced explanations refer to microstructural approaches (Portes, 1995:20). In other words, macrostructural level refers to nations while microstructural level refers to international community differences. Moreover Portes defines migration as a network-creating process, moreover he emphasizes increasing networks between home and host country (1995:22). The networks are crucial not only for migration but also economic

activities. Flap and his fellows indicate role of social networks as a resource for explanation of starting and survival of small ethnic businesses (Flap, Kumcu and Bulder, 2000:145). Overall, it should be pointed that, this study originated in microstructural level, furthermore, the spotlight will be directed on three aspects of Turkish immigrant community in Colchester town. It should be said that, the aspects are interwoven, therefore they should be taken into account as essentially correlated. These aspects are explained detailed below.

2.3 Three-step Investigation

Emergence of self-employed Turkish business refers to the research concern of this project. As indicated before, networks are crucial as migration motive and set up business (Portes, 1995, Flap, *et. al.* 2000). In this respect, emergence of self-employment is strongly related with migration motives due to networks. Therefore, self-employed migrant entrepreneurship should be taken into account with migration motives. In this respect, while the first step refers to migration motives, following steps are establishment of migrant small business.

i) Motive for migration

This step refers to reasons of migration movement of individuals. Networks of individuals play vital role for decision making of migration. In other words, having relatives in another place is a decent reason for considering migration. Portes and Bach (1985) found that 56.1% of Mexican immigrants have legal residence or United States citizenship by using an immigration law which offers legal status to people who have families in the US (130). This indicates the cooperation of institutions and networks as a major factor in deciding to immigrate. Mexicans use their networks with an awareness of the laws that may assist them. This importance is further supported by a network based migration factor known as ‘chain immigration’, a term coined by John and Leatrice Macdonald.

“Chain immigration can be defined as that movement in which prospective migrants learn of opportunities, are provided with transportation, and have initial accommodation and employment arranged by means of primary social relationships with previous migrants” (Macdonald and Macdonald, 1964:82).

These developments and policies show strong evidence for the role of networks and institutions for decision making of migration. Using this reasoning, the study will try to find out what particular networks motivate Turkish people to migrate to the United Kingdom.

As mentioned before, this first stage will be explored in the study. It is assumed that having acquaintances in the UK has important impacts on decision making of migration. Basu's findings are in accordance with this assumption pertaining to UK minority groups. These findings show that 47.4% of people reported that their relatives were residing in the UK and they are self-employed (Basu, 1998:320). In this respect, it can be said that having self-employed relatives in the UK can be a motive not only for migration but to start-up small ethnic business as well.

ii) Start-up Businesses

The second step explains how self-employed immigrant entrepreneurs get into British labor market. This step is more complex than it seems on the surface. There are various explanations for this concern founded in the literature. There are two factors, 'push' and 'pull', which lead immigrants into pursuing self-employment. While push factors refer to discrimination and inability to integrate into the economy, these pull factors express cultural tastes and networks.

Some fellow theorists explain self-employed entrepreneurship with market conditions and discriminatory policies, as push factors. Van Tubergen (2005) found that, unemployment and discriminatory policies are substantially effective for emergence of self-employment. Particularly, higher unemployment rates among natives make self-employment more reasonable. He claims that self-employment is an alternative strategy for integrating to labor market of host country (726). Dustmann and Fabbri explored the existence of push factors in the UK. They pointed out that there are heavy concentrations on specific sectors for certain minority groups due to the discrimination in the labor market (Dustmann and Fabbri 2005:456). There is no doubt that this provides an idea on why Turkish immigrants concentrated on certain types of businesses, but pull factors should be taken into account.

Anuradha Basu (1998) has found that pull factors are more efficient for Asian entrepreneurs in the UK.

She found two significant factors for emergence of self-employment among immigrants in the Britain:

immigrants' desire for well being in the sense of finance and being independent are these factors. Moreover, she regards these as 'pull' factors (319). By contrast with Van Tubergen, Basu claims there is no unemployment effect for emergence of small ethnic businesses in the UK. From Basu's perspective, these evidences do not deny reality of push factors, but they show that pull factors are more effective in terms of UK labor market. Therefore, besides push factors, there must be a strong concentration on pull factors in this research.

Inside of these pull factors are networks that are crucial in terms of interpretation of self-employment. "The literature focuses on the use of social ties for raising capital, gaining information relevant to starting and running a business, and creating a compliant labor force through relations of trust and reciprocity" (Anthias and Cederberg 2009:902). In general, it can be pointed that there are internal factors and environmental factors which refer to market conditions and discriminatory policies. In this sense, the start-up self-employed business will be explored with both sides, internal and environmental sides, in this research project.

iii) Turnover Business

The third step refers to stability of self-employed business in the UK labor market. It has been found that the relative size of the market and the tendency towards self-employment can be interpreted as a negative relationship. As Van Tubergen (2005) says; "this study provides insight in the role of social capital, suggesting that co-ethnics can both help and hinder each other in starting and maintaining a business. The results show a negative relationship between the relative size of an ethnic community and the likelihood of self-employment" (727). From this point of view, self-employment is can be conceived as more competitive and difficult. This refers to one of the main research questions for locating the reason for settling in Colchester. It then follows that Colchester is a smaller market than London which means there is less competition and more likelihood of self-employment. "This finding indicates that competition between co-ethnics for small market is stronger in more sizeable group, which makes self-employment in larger groups more difficult" (Van Tubergen 2005:727). Self-employed entrepreneurs prefer small markets, like Colchester, because of less competition and more stability in the market. This

also means that less capital is required for start up businesses in small size markets. In addition to relative size, role of networks should be discovered for maintainability of business as well.

2.4 Mixed Embeddedness Theory

As indicated above, self-employed immigrant entrepreneurship is a new research agenda both in the Europe and the UK. It is not possible to say that theories which developed in the US can precisely fit on European experience. There are tremendous differences between the two destinations. These differences are mainly about structural traits of states, in particular immigration policies and regulations (Light, 2005:660). Therefore, European countries experience immigration and ethnic business differently. Kloosterman and Rath and are two important scholars for self-employed immigrant entrepreneurship of Europe. Mixed embeddedness, as a theoretical approach, which is developed by Kloosterman and Rath (2001). This theory explains self-employed immigrant entrepreneurship with internal and environmental perspectives. It is imperative to acknowledge that self-employment must be taken into account not only with internal factors but also external factors. For the UK case, Barrett and his fellows implied importance of interaction between internal and external forces for establishment of ethnic entrepreneurship. They claim that, besides group characteristics there are environmental effects for start-up small ethnic business (Barrett et al. 2002:11). The mixed embeddedness thesis is based on an perspective that focuses on networks toward opportunity structure.

“We also look at the embeddedness of the immigrant entrepreneurs in social networks, but we do this by explicitly relating this to the opportunity structure in which these entrepreneurs have to find possibilities to start a business and subsequently maintain or expand that business. We have dubbed this approach mixed embeddedness” (Kloosterman and Rath, 2001:190).

In this respect, the theory is quite consistent with our three-steps investigation within the context of start-up and turnover business. Furthermore this investigation, on both networks and institutional level, will solidify the research providing a clear and accurate understanding of Turkish immigrant entrepreneurship in Colchester.

Rath and Kloosterman attribute vital importance to opportunity structure for understanding self-employment. They point out that, unless there is the presence on an *opportunity structure*, there is no way to understand immigrant entrepreneurship (Kloosterman and Rath, 2001:190). They also indicate that two key aspects of opportunity structure which are extremely important to find their theoretical perspective. The first aspect is *accessibility* of market for newcomers. This aspect refers to have easy access to start-up business. The second aspect refers to sustainability and *growth potential* of the market (Kloosterman and Rath, 2001:193-4).

As the scholars illustrated above, accessibility and sustainability of the businesses are two important aspects of opportunity structure. Within this context, *accessibility* refers to start-up business which is featured in step two. Sustainability refers to turnover business-which is reviewed step three. Rath and Kloosterman also explain four key points which are integral parts of self employment. Firstly, there should be a demand for business. Secondly, market conditions should be feasible for the opening of a self-employed shop. In other words, the market should be accessible in economic terms. Thirdly, the market should also be accessible at the institutional level as well. Eventually the opportunities should be occupied in a tangible way (See Kloosterman and Rath, 2001). These are essential cornerstones of self-employed entrepreneurship in terms of the mixed embeddedness approach. In this respect, these key-points are quite essential for our research topic pertaining to start-up and sustainability of business. These key points provide an idea about how Turkish immigrant self-employed businesses have started and continued to exist in the UK labor market. Generally, Rath and Kloosterman picture an overall self-employed immigrant entrepreneurship within both institutional level and network level.

According to Rath and Kloosterman the opportunity structure is defined as recognition of the products deficiency of certain types of businesses and the institutional situations in markets. “This opportunity structure was seen to consist of market conditions (‘ethnic consumer products’ and ‘non-ethnic/ open markets’) and of access to ownership (‘business vacancies’, ‘competition for vacancies’, and ‘government policies’)” (Kloosterman and Rath, 2001:191). Human capital and opportunity structure are interwoven elements, therefore while exploring opportunity structure human capital should be taken into account as well. In this respect, individuals’ previous experiences are also important in the sense of

human capital. “The type of business chosen is influenced by previous experience and a perception of the business being relatively easy to enter and operate, gained from family and community members in the same line of business” (Basu, 1998:324). Skills and previous experiences are important for decision making of self-employed entrepreneurship. A research in the UK showed that propensity of self-employment is lower for next generation of immigrant groups. According to Clark and Drinkwater this finding is strongly related with human capital (Clark and Drinkwater, 2009:164). Clark and Drinkwater’s findings show that second or third generation of immigrants are integrated to UK’s education system better than their ancestors. From this context, the lack of human capital has important role for first generation of immigrants. Language skills, certificates, business skills, and familiarity of the British culture are part of human capital. Our research sample is focuses on first generation Turkish immigrants, therefore their lack of qualifications can have a meaningful impact on the emergence of self-employed small businesses.

“The newcomers tend to differ in the bundle of resources (human, financial, social and cultural capital) at their disposal when compared to their indigenous counterparts. They are, therefore, on the whole dependent on other segments of the opportunity structure. For them it is mainly segments that usually require only small outlays of capital and relatively low levels of education where they can set up shop” (Kloosterman and Rath, 2001:191).

From their point of view, self-employment offers lower barriers to immigrants for getting into market. In this respect, entrepreneurs’ qualifications are important for their position toward British labor market. Kloosterman and his colleagues point out that immigrants have a disadvantaged position in the labor market due to their lack of financial and human capital. This situation drives immigrants to be self-employed. Small ethnic business requires less financial and human capital, therefore it is reasonable for many immigrants (Kloosterman, Van Der Leun, Rath 1998:259).

The purpose of this research project is to understand how networks function for Turkish immigrants’ arrival, start-up business, and sustain the business. When they first arrive, inherently immigrant ethnic minorities are not able to cover all of requirements of *opportunity structure*, therefore they try to change

or mould them according to their qualifications (Kloosterman and Rath, 2001:192). A research project was conducted about ethnic entrepreneurship, in which Dustmann and Fabbri (2005) found that in the UK, immigrants are not able to transfer their skills to host country directly, therefore they need to modify themselves and acquire new skills which are more eligible for host economy (425). The moulding process is important for our research in terms of exploring Turkish experience. The three level approach is used for explanation of the molding process in mixed embeddedness. The three-level approach also covers the *national, urban/regional and neighborhood levels* (Kloosterman and Rath, 2001).

The first level is the national level which refers to nation state and its effects on economic life. Every country has their own regulations and policies for immigrants and their own positions toward institutions. These elements are parts of opportunity structures, therefore immigrant ethnic entrepreneurs have to meet requirements of opportunity structures in order to involve economy. These requirements can be certificates, language skills, immigrant status and such. Acquiring these qualifications is not easy and cheap, therefore immigrants tend to be self-employed which requires less qualifications and more earnings than wage employment.

“the creation of openings at the lower rungs of the entrepreneurial status-ladder for less fastidious newcomers from Third-World countries through upward mobility of the longer-established business people is, of course, the entrepreneurial counterpart of the residential process of invasion and succession known as the *vacancy chain*” (Kloosterman and Rath, 2001:195).

In this respect, immigrants are filling a gap in labor markets of host countries. This seems like they are stuck somewhere in the market and upward mobility movement is not a likelihood for these people. Similarly ‘Blocked Mobility Thesis’ claims the same argument. “Many immigrants suffer from unfamiliarity with the social, economic and legal structures of the host society, difficulties with languages, non- recognition credentials and discrimination” (Beaujot, Maxim and Zhao, 1994:82). Based on this, even education is not a viable solution for entry barriers, therefore analysis at the *national level* is crucial in terms of understanding environmental or institutional dimension of self employment.

It should be said that education is important for emergence of self-employment under the institutional impacts. These leads us to assume that Turkish entrepreneurs will be less educated and cover only main requirements for involvement with the British market.

The following level is the regional or urban level which relates to the regional economic properties of a place. Rath and Kloosterman emphasise the importance of certain character properties of specific places. There can be specialized districts that are based on economic production.

“Urban regions, in other words, are more connected and at the same time more specialised in certain activities. This implies that by becoming part of the global mosaic, advanced urban regions are also becoming rather more distinct socio-economic *milieux* (‘new industrial districts’) with a specific orientation towards certain economic activities and, hence, also individual growth trajectories” (Kloosterman and Rath, 2001:196).

As mentioned above, success of small businesses are more likely in small districts due to less competition between small businesses (Van Tubergen, 2005). Besides less competition, small businesses have more growth potential in small and less competitive markets. These aspects are strongly related with interest area of the research, particularly both in the emergence and sustainability of the business. On the other hand, it is not likelihood that Turkish immigrants are concentrated because of a specific industrial activity in Colchester. There has no been evidence of such a characteristic, for especially industrialised area for Colchester. From this point of view, it can be assumed that Turkish entrepreneurship has emerged in Colchester because of low barriers of economy and more growth potential rather than specific industrial activity. In this respect, this level of analysis is not applicable on our sample.

The third level is mostly related with clustered immigrant ethnic neighborhood in a geographical area, therefore, it is named neighborhood level by Kloosterman and Rath (2001). Basically this level refers to closed, self-sufficient immigrant ethnic communities. The Turkish immigrants, who have settled in north London, are a good example as a self-sufficient group (See King, Thomson, Mai and Keles, 2008). Their economic production is mostly based on ethnic products. “Concentrations of specific groups of

immigrants may constitute 'natural' or even 'captive' markets for immigrant entrepreneurs offering their co-ethnics products that are not provided by indigenous suppliers" (Kloosterman and Rath, 2001:197). Similarly an interactionist approach, from literature, explains that these communities exist via demand and supply relations (See Waldinger, Aldrich and Ward, 1990:21). Dustmann and Fabbri have found this level in the UK for self-employed ethnic minorities. They stress that immigrants have the advantage toward their co-ethnics in terms of catering and other services (2005:452). One of the most known characteristic of these groups is their intense internal group relations, therefore network relations are strongly important for these communities. Their entrepreneurship and growth potential are entirely reliant on networks.

“Moreover, neighbourhoods imply proximity and in this sense they constitute the obvious concrete locus for many social networks and hence for the nurturing of the social capital that is so important in many immigrant businesses. It is particularly at this level that the way actors are positioned in social networks(their social embeddedness), and the way markets they are active in are structured, come together and epitomise our concept of *mixed embeddedness*” (Kloosterman and Rath, 2001:197).

There is also another dimension of this level which is the very low wage employment for co-ethnics. Immigrant entrepreneurs employ co-ethnics with cheap labor force. In this respect the *stepladders* thesis overlaps with this level (See Raijman and Tienda, 2000:685).According to *stepladders* approach, newcomers are low paid workers in their acquaintances who provide them business and market experiences (2000). There is yet another level of approach. “Light used the term *protected market* to describe the special, culturally based tastes of ethnic minorities that can only be served by co-ethnic businesses (Aldrich and Cater, et al.,1985:997). In this respect, networks and cooperation with other co-ethnics are significant factors for acquiring required skills and social capital. This last level is also related with our research topic particularly for starting and improving business. Event hough, it can be assumed that beside general products and services, these self-employed businesses can meet ethnic demands as well. However it is difficult to say there is a *self-sufficient* group. In this respect it is hard to report that,

this level is entirely visible on the research sample. In general, these levels for molding *opportunity structures* are essential to analysis in this research project.

A great deal is being written and said about relationship between networks and market. For instance as Coleman (1988) says; social ties, particularly, family, community and religious affiliation, are important for transactions in the market (99). From this point of view networks are extremely important elements. Role of networks should be explored in depth in order to understand self employed immigrant entrepreneurship. “social networks affect three aspects of entrepreneurship: business foundings, business success, and business turnover, for Asian and White shopkeepers in England. Social ties are important for all three processes, and their importance applies to both Asians and Whites” (Zimmer and Aldrich, 1987:442). Social networks are strongly related with migration experience, launch a self employed shop, and get success. As Basu puts;

“the main reasons why they chose their particular line of (initial) business were previous experience of working in that type of business as employees, the fact that other family members or acquaintances were already in that line of business or because they felt-based on hearsay and the experience of their family and friends-that this was ‘an easy kind of business to enter’ in terms of the initial capital outlay and skill requirements or ‘an easy kind of business to run’” (Basu, 1998:320).

These findings tremendously related with research interest of this project, particularly role of networks for start-up and run business. These findings are corrected by Yoram Ben-Porath who has developed an approach which is called *F-connection*. According to this thesis; families, friends, and firms are organised in an exchange system (See Ben-Porath, 1980). As it seems in the literature, networks are strongly affect markets, therefore they should be explored deeply. Overtime, social capital perpetuated as an important element of network relations in the literature. In this respect, social capital should be taken into account in detail. In particular, economic achievements of self-employed Turkish immigrant entrepreneurs. Flap and his fellows stress claim that, people use their networks for using others’ resources in order to reach their goals (Flap, Kumcu and Bulder, 2000:147). In this sense, social capital

provides many of requirements for entry business. Along with skills and connections, social capital provides financial capital as well. As Basu implies that however many immigrants are willing to have loan from banks or institutions, they are not able to do it because of entry barriers. This leads entrepreneurs to seek out their acquaintances for required financial capital (Basu, 1998:324). According to this finding, financial institutions are inconvenient for immigrant entrepreneurship in the UK. In this respect the networks and social capital become more important among immigrant entrepreneurs in the British labor market. Portes and Sensenbrenner juxtaposed several sources of the social capital. These are value introjection, reciprocity transactions, bounded solidarity, and enforceable trust (See Portes and Sensenbrenner, 1993, 1323-5). Bounded solidarity and enforceable trust are the most significant for our case, therefore these two require further definition and discussion.

Bounded solidarity refers to group oriented behaviors toward a common issue. As Portes and Sensenbrenner put it; “*bounded solidarity*, focuses on those situational circumstances that can lead to emergence of principled group-oriented behavior quite apart from any early *value introjection*” (Portes and Sensenbrenner, 1993:1324). In this respect, *bounded solidarity* can emerge toward difficulties that faced in the UK. This source is directly correlated with the molding of *opportunity structures* as well. Clearly, Turkish immigrants can set up business with trust of their co-ethnics. For handling difficult circumstances, entrepreneur receive further support from other co-ethnics. At this point *bounded solidarity* affects both start-up and turnover business.

Enforceable trust, as a source of social capital, refers to external and internal group relations of the immigrant ethnic community. Group relations are the strongest determinate for enforceable trust. Group benefits are in the foreground. Members of communities act for group benefits, thereby, their personal utilities (See Portes and Sensenbrenner, 1993:1325). Portes also points out, “When immigrants can draw on a variety of valued resources - from social approval to business opportunities-from their association with outsiders, the power of their own community becomes weaker” (Portes, 2010:44). This source is crucial in order to keep alive community and its values. From this point of view, Turkish immigrants’ conservative characteristics in terms of Turkish culture, in particular for business, should be investigated. Their cultural life is extremely important for function of social capital.

2.5 General Review and Assumptions

As indicated at the beginning of chapter, this study focuses on three dimensions of the self-employed Turkish entrepreneurship in Colchester. Network relations are strongly important for understanding the emergence and continued turnover of self-employed Turkish businesses in Colchester. Besides networks, there are more factors such as the lack of backing from financial institutions. In this respect, mixed embeddedness is the most applicable theory for this project. The theory provides a wide information about how self-employed immigrant entrepreneurship emerges and functions by itself. It follows that it can be possible to discover the particularities of the Turkish experience in Colchester. Unfortunately, the concepts of mixed embeddedness does not cover sufficiently the first step of my analysis, the motive for migration. Therefore there are other more relevant approaches such as the chain immigration concept, Portes' network creating process (1995, MacDonald and MacDonald, 1964). In this study so far, the research has arisen from a microstructural origin. Role of networks as internal factors and role institutions as environmental factors will be investigated with three steps are motive for migration, start-up business and maintainability of business. Because of this, some assumptions must be made to pose the research question.

It can be assumed that networks are more dominant in terms of the motive of migration. It is well known fact that developed countries tend to discourage immigration, therefore there is a greater importance of networks to establish one's self abroad.

In the review of literature, there has been no presence found of a palpable policy or support for self-employed immigrant entrepreneurship in the UK. It should be also pointed that, there is not such a policy that prevents or discourages immigrants to get into self-employment. In this respect, networks are more efficient for set up business as well. As mentioned before, the informal resources, information and capital, significantly assist immigrants to participate in the market. In short, it can be assumed that this presence of said networks is necessary for the success of establishing a start-up business for Turkish ethnic entrepreneurs.

Lastly, the maintainability and the growth potential of self-employed immigrant businesses should be investigated through examination of social networks as well. As Basu (1998) informs, governmental support is next to nothing, therefore entrepreneurs need to survive by themselves via their own resources. This is only possible with networks. In this sense, it can be assumed that maintainability and growth potential of the self-employed business is strongly bounded up with social networks.

Overall, the reliance of these networks is a considerably important factor for all of the three steps. In other words, the networks are the main source for the motives of migration, start-up business and turnover business.

3.METHODOLOGY

In order to frame my reasoning behind my research, I think it is important to understand how I came to be interested in this topic. When I first visited downtown Colchester, I noticed a few small businesses which were run by Turkish people. I would not have been able to predict this presence. Although I was sure that there were some immigrants, the amount of Turkish migrants were unexpected. First I thought these few small shops must exist for other temporary Turkish migrants, for example to support students in the university. It did not take long to see the reality of a living and thriving Turkish community in Colchester. From what I could I discern about Colchester this was remarkable. Due to the characteristics of Colchester town, being a small town that is neither a large tourist attraction nor an industrial mecca, how does it attract migrants? When I went to Turkish hairdresser as a customer, I found out that many families had been in the town for long time. At this point, a significant question has emerged. Why do these people choose Colchester as a migration destination? And furthermore how do they survive in this small place as immigrants? These questions are at the foundation of this research project.

The study is an inductive study. Moreover, as a consequence of group characteristics, qualitative research is chosen. Qualitative research method is more feasible for case studies and small number of people rather than survey methods. Using this research approach, I was able to investigate the research object not only with multiple levels but in a more detailed way.

3.1. Participant Selection and Access

As indicated before, self-employed Turkish community is the research subject of this study. Due to small numbers in the target group, research analysis had little variation. In other words, the number of participants in my sample population gave little opportunity to draw comparisons in terms of age, gender, or social class. All participants are Turkish nationals and are self-employed small business owner in Colchester. It should be pointed that big enterprises are out of this sample. There are around fifteen stores in central Colchester. These businesses are mainly divided into two main business lines that: in the food sector or hair salons. The migrant group began to migrate to the UK starting in the 1970s. The entire sample of migrants are Turkey-born, therefore Turkish nationals. Furthermore, they are not homogeneous ethnically. While some of them are Kurdish, others are Turks. The common ground is they all are from mainland Turkey. Members of the community have different origins in mainland Turkey, such as Gumushane, Adana, Erzurum, and Istanbul.

Access to self-employed Turkish migrants was easier than I expected. I had many advantages of being co-national with my target group. They were all welcome to my research interest. In this sense, it was not difficult to reach participants. Snowball sampling method is used for accessing the target group. It is a small population, therefore it is possible to reach members via using their circles. "In snowball sampling, the researcher collects data on the few members of the target population he or she can locate, then asks those individuals to provide the information needed to locate other members of that population whom they happen to know" (Babbie, 2007:185). This method is another way of understanding intra-group communication. Not surprisingly, they all know each other. Every participant interviewee was happy to participate to the research. It should be also pointed that, they all are participated without enforcement. They all have signed a consent form which provides an evidence of their approval for being a participant of this research. The interviews were quite enjoyable for both me and interviewees. During the interviews, my participants offered to me Turkish tea, which is a custom for social gatherings in Turkey. This gesture signified to me how much the cultural traditions were conserved in the community.

3.2. Research Method

I was quite unfamiliar to the topic, so a wide range of literature review was required before the interviews. After this stage, I was able to prepare a questionnaire for semi-structured interviews. During the interviews, questions kept the borders of conversation which meant that irrelevant data was minimized. The questionnaire consisted of forty-six open ended questions which are then divided into three main categories. The first section is called *General* because of its context. There are twenty-two questions in this section that are oriented to learn of the family stories and origins of migration of respondents. This section aimed to find out respondents' family background and their life stories. The following section is named as *Start-up business*. There are eighteen questions which are oriented to find out how did entrepreneurs accessed to market and started their self-employed businesses. The final section, which is named as *Running business*, consisted of sixteen questions. The questions were oriented to how these branches have been able to be sustained in the labor market? In other words, what elements do they use in order to maintain stability in the labor market? Overall, the questionnaire focused on three important elements: migration stories, launching business, and turnover business. The questionnaire refers to the instrument of the three steps investigation.

Under the spotlight of this questionnaire, I, as the researcher, expected to acquire following key-findings. Firstly, how did the migration process evolve, particularly the main motive of migration. Secondly, it will be explored how the migrants gained access to the market and how did they launch their business? Lastly, I was able to discover how did the migrants survive in the labor market? These findings were analysed with the theories and the assumptions that were previously discussed.

The fieldwork was conducted within seven semi-structured interviews in July of 2013. Usually interviews took between 30-45 minutes to conduct. The interview language was the native language of migrants which is Turkish. This provided a way for me to acquire more accurate and sincere answers. It should be pointed out that the all of the interviews were conducted in their own stores in order to have a naturalistic atmosphere during the interview. This gave me a chance to additionally observe relations between entrepreneurs and other co-nationals who happened to enter the store.

3.3. Problems in the Field

As indicated above, fieldwork was considerably, successful and enjoyable. Obviously, there were some issues during interviews. These problems are described below:

Conducting interviews in the business places caused two problems which were time management and customer interference. It was quite hard to decide on interview time. We picked the time periods which were not peak hours. If there were customers, it was not possible to conduct efficient interviews due to the numerous interruptions. Even by scheduling outside of the peak hours, there were interruptions by phone calls and customers. Despite this we were able to decide on suitable times for entrepreneurs. We had to postpone interview appointments for several business owners due to unexpected situations. In general, conducting interviews with business owners offered a different fieldwork experience and challenges that were able to be handled.

Secondly, a problem has emerged with a question which is about identity. The Kurdish respondents perceived the question with ethnic meaning which refers to Kurdish ethnic minority in Turkey. There have been chronicle problems between the Kurdish minority and the Turkish state for years, therefore they might be sensitive for their ethnicity. In this sense, I did an oral explanation that the word is not related to ethnicity. In this questionnaire *Turks* refers to Turkish nationals. The question twenty-two is oriented to find out do they help each other as a fellow migrant from same country.

Lastly, there was a question about income per a month in the list. Apart from two participants, they did not want to respond that. Therefore this question is excluded in the data analysis process.

4. DATA ANALYSIS

4.1 Participants' Family Backgrounds and Life Stories

There are approximately fifteen self-employed Turkish small businesses in the town. The research sample represents half of the target group. All of the interviews are implemented in their shops. There is only one female participant in the sample and moreover she is the only one who has university bachelor's degree. Three participants are above 40 years old, rest of them range between 20-40 years old. In general, the education level of participants is primary or secondary school. It can be said that

self-employed Turkish immigrants are concentrated on specific sectors that are mostly kebab takeaway business, hair salons and restaurants. Therefore, four of the participants are running takeaways or restaurants and rest of them are running hair salons. All of the businesses have locations in the downtown area.

Hasan is a 48 year old Turkish man who is from North-East of Turkey. His father came to London in 1979, for work with a Turkish Cypriot who is owner of a kebab takeaway. After seven years, Hasan moved closer to his father. Hasan refers to his father as a main motivation for coming to the United Kingdom. After his arrival, Hasan started to work in the same business with his father for six years. His father owned a takeaway where Hasan worked and carried on the business with his wife's brother. Unlike himself, Hasan wants his kids to work in white-collar jobs. He carried on business with his partner for a while, and then they have decided to move Colchester where market conditions are comparatively more suitable. Currently, he is operating a kebab takeaway with his wife's brother in Colchester. He is not as welcomed to partnerships with other co-nationals. Moreover Hasan reports that, he has already some issues with his current partner.

Dilara is 24 years old woman who is running a family restaurant in Colchester. She came to Colchester due to a desire to reunite her family. Her father moved close to her mother's uncle who was doing kebab business in the town. He started to work in their kebab business. After a while he relocated his family closer to himself. Eventually, he owned his own restaurant one and a half years ago. Meanwhile, Dilara completed her education with an IT (Information Technologies) Bachelor's degree. In the present day, Dilara is responsible for business operations. Besides the restaurant, she has a second job that she did not want to disclose. She comes to the restaurant everyday without exception. She reports that she did not have many Turkish people in her social circle before the restaurant. Conversely, in the present day there is increasing number of Turkish in her social circles due to the restaurant.

Hamdi is a 33 year old ethnic entrepreneur in Colchester. He has been running a unisex hair salon for three years. Hamdi's first destination was Brighton where he has self-employed Turkish friends. When he arrived at Brighton, he did not know much about the hair salon business. He trained next to his friends

for this business about three months. After a period, he owned a branch of same business in Colchester. His wife and his seventeen year old son came with him. He emphasizes that he does not know how to be hairdresser but how to be a manager. He is quite satisfied with his income and business potential. Even so, he has future plans in Turkey where he already has some running businesses.

Murat is a 45 year old Turkey-born Kurdish man. He is from Southern Turkey. He came to the United Kingdom in 1991, to attend language school. His first destination was Peterborough where his brother was living there with some Turkish people. Meanwhile the brother was working in a Turkish owned fish & chips takeaway in Peterborough. After a while Murat learned the business from his brother, and later on they decided to run a fish & chips store in Colchester. Their partnership was not able to be sustained for long periods and eventually they had to separate the business.

Ali is the fifth participant of the research. His birth place is Istanbul, he moved closer to his father in 2003. After his arrival he worked with his father in a Kebab takeaway for a while. Later on he worked in a Turkish owned hair salon for about four years. His school career did not go very well. Therefore he decided to get farther in hairdresser sector with his training in Istanbul. Eventually he owned his own shop which is in the front of his sister's restaurant. He helps her occasionally, especially in business peak hours. They are from same family but their business is separated which is quite interesting. The proximity of shops show how they support each other.

The following participant Fikret, is a 49 year old Turkish man. His story starts in London in 1991. He reports he moved close to his relatives in London. His cousins have been living in the United Kingdom for years and they have been running a takeaway. Fikret started to work with them after his arrival because he was not able to find work in his own industry. Even though he was doing auto repair business in Turkey, he could not transfer it to the United Kingdom due to the market conditions and regulations such as certificates, language skills and such. He was not qualified enough for the British labor market so he learned the kebab business. As Kloosterman and his fellows say, the disadvantaged position of immigrants leads them to other businesses which are accessible easily (Kloosterman, Van Der Leun and Rath, 1998:259). When his cousins decided to move Colchester, he found a different job in London.

Unfortunately he could not subsist with that job and finally he returned to live closer to his relatives again. Currently, he is operating a takeaway on behalf of a Turkish entrepreneur. He says he found this job thanks to his relatives.

The last participant is Yavuz who is a 34 years old Turkish hairdresser. His migration story began with marriage. He got married to a Turkish Cypriot woman from London. Later on, he relocated to live in London during his marriage. Meanwhile he worked in a Turkish hairdresser in Turkish district. Unlike Fikret, he was able to transfer his skills to host economy easily. It can be said that, existing barriers are not same for all work sectors, therefore Yavuz used his career advantage. Furthermore, he relies on vacancy of hairdresser business in Europe. After 4 years he divorced and decided to move Colchester with a friend who is launching a hairdresser. Even though he planned to work with his friend on purpose, it did not work. During the course of one year, he changed his work places several times. For instance he worked occasionally, in a Turkish friend's hairdresser which is located in Southend-on-sea. Their friendship began in London. Eventually, he became business partners with his childhood friend from Turkey in Colchester. They have been took over and have been running what was initially Yavuz's first work place in Colchester for two years. He informs that, there is not any problem with his partner and furthermore they may have second branch in Colchester.

Before conducting analysis of the research data, these participants' backgrounds require an overall assessment. There are many common aspects of the participants. First of all, all of the participants are Turkey-born. Moreover their migration adventure is strongly related with their acquaintances. All of them have ties both with the United Kingdom or Colchester before their settlement. Even though London is the first destination place for some of them, they still needed their acquaintances in order to access to Colchester. Secondly, their business life is considerably connected with their kith and kin. They all started to work with their relatives and they separated their business after certain maturity stages. Thirdly, due to their success of business, many of them intended to have other branches. In this sense, there exists a great growth potential for these entrepreneurs. After this initial evaluation, the following sections explain and evaluate the data in more detail.

4.2.MOTIVE FOR MIGRATION

4.2.1.Bring Acquaintances from Turkey

One of the major purposes of this study is exploring the role of networks for migration process. Basically it is assumed that people who have acquaintances in another country are predisposed to migrate rather than others. In this sense, having relatives or friends is an important motive to immigrate to the United Kingdom, in particular Colchester. If having connections with host country is considered as a major motive, there could be minor motives that are strongly related with acquaintances. Family reunification is one of them. Hasan reports that *“Turkish immigrants were bringing their families, therefore my dad brought us...”* Similar to Hasan, Dilara states: *“We came here, because my father was living here. Before him my uncle was here...”* Better life conditions and welfare are another minor motive for migration. Dilara shared, *“I came here because of family and better living conditions...”* Murat agrees with her, *“I came here for better living conditions. My first destination was Peterborough where my brother was living and working part-time...”* It should be said that the desire for better living conditions and well-being are alone not enough for migration. They need connections to make these desires happen, and therefore they have to use their acquaintances as resources. This function of the network is the key point of immigration phenomenon in the contemporary theory (Portes, 1995, Portes and Bach, 1985, Basu, 1998, MacDonald and Macdonald, 1964). Immigrants can confront institutional disadvantages via their networks. There is no law that allows people to any country due to their life goals but there are those that work towards their families, friends and such. One of participant migrated to the United Kingdom because of marriage. Yavuz informs; *“After marriage, I came to London where my Turkish Cypriot wife was born and grow up. After I worked with a Turkish barber for 2 years, I came to Colchester with a friend of mine who was opening a hairdresser in Colchester...”* He moved to London because of marriage, which enlarged his social circle in the United Kingdom. Eventually thanks to his circles he is an entrepreneur in Colchester.

Economic reasons are also motive for migration. As Hamdi reports *“I came next to my friends in Brighton for marketing...”* Like Hamdi, Fikret also says; *“Firstly, I came to London where my relatives live, and I worked with them...”* Moving closer to acquaintances and using them as a resource for

surviving is a common pattern for the entire participant sample. Let us take a look at motive for migration in general, considering Portes' definition for immigration; it can be said that, there is a network creating process for Turkish immigrants in the United Kingdom (Portes, 1995:22).

4.3.START-UP BUSINESS

As discussed in the research agenda ethnic entrepreneurship is considerably attractive for immigrant minorities in the United Kingdom. There are various factors behind this reality. In a somewhat simplistic division, these factors are classified as push and pull factors by scholars. In this section, networks are considered as pull factors, while institutional and environmental factors are considered as push. Institutions refer to push factors due to discriminatory regulations or laws against immigrant entrepreneurs. For instance, the required language, business qualifications, and low wage-paid works push immigrants to be self-employed with a profession that requires qualifications on minimum level (Kloosterman, Leun, and Rath, 1999:258). On the other side, pull factors are strongly interwoven with relatives who provide these minimum level requirements to migrants. In terms of push and pull factors, there is a remarkable difference in the case of the United Kingdom. Basu (1998) has found that, pull factors are more efficient on ethnic business in Britain (Basu:319). Based on Basu's findings for the United Kingdom case, in addition to review of the push factors, the pull factors will be investigated with more detail.

4.3.1.Cooperation for Start-up Business

As Portes (1995) puts; "Social networks are among the most important types of structures in which economic transactions embedded. These sets recurrent associations between groups of people linked by occupational, familial, cultural, or affective ties"(8). In this sense, when ethnic entrepreneurship is investigated as an economic activity, networks should be taken into account detailed. Immigrants' engagement with the labor market is based on their acquaintances. After their arrival, they start to work with their relatives or friends. This makes newcomers familiar with host-country's labor market and regulations. As Dilara claims; "*When my father first arrived Colchester, he worked with my uncle for a while...*" They need their relatives in order to have engagement with the host country and ultimately the labor market. Acquaintances provide employment opportunities as well as educate them for properties

of United Kingdom labor market. For instance Fikret says; *“I have many relatives in Colchester, I have found this job thanks to them...”* Newcomers also acquire required market qualifications such as language skills, professions and such. Even though they are skillful for some sort of profession, they still need to be modified for host country’s labor market (Kloosterman and Rath, 2001 and Basu, 1998). Hamdi justifies this case very well; *“After training of the business with my friends in Brighton, I came to Colchester by following their advice...”* His friends provide him not only business skills but also feasible location for his business. In this sense, entrepreneurs take risks on minimum level compared to those without such networks. Similar to Hamdi, Ali also says; *“We came next to my father and worked in my uncle’s takeaway. Later on, I worked in a Turkish barber for years, and finally owned my hairdresser shop...”* As indicated above, Ali trained for hairdresser business in Istanbul. Even so, he was not able to move his profession directly. In this sense, *opportunity structure* did come out. He knew how to be hairdresser but he does not know how to be in Colchester. In other words, he had no idea how market works in Colchester, therefore his first step was in his uncle’s takeaway which was followed by a Turkish hairdresser about four years. During this period, Ali modified himself according to market conditions in Colchester. Meanwhile he gained required social and financial capital for launching business.

The data shows that, cooperation and networks are considerably important in term of molding skills toward *opportunity structures*.

4.3.2. Low Entry Barriers for Specific Professions

It has been shown that the entire number of participants did not have any difficulties for launching business, due to their training period with acquaintances and accessible characteristics of some business lines. Ali did not face obstacles during start-up business process. He puts; *“I did not have any difficulties, when I was starting the business. I prefer this job, because it is less tiring than any other ones...”* Hasan also reports, *“When I was starting the business, I did not face any difficulty at all...”* Murat is another self-employed Turkish immigrant who learned business skills from his brother and furthermore he did not face any obstacle for entry business, thanks to his proficiency. He comments, *“I have started this business thanks to my brother, I have not faced any difficulty for launching business...”* Similar to

Hamdi, he is trained by his brother and he is advised for development of this business type as well. Probably Murat turned into takeaway due to this access. Fikret is not as lucky due to his profession. He was not able to transfer his job directly to the United Kingdom labor market. Moreover, he needed to turn to another sector which required less to enter and be established in Colchester. He says: “*I was doing auto repair business in Turkey. I could not do the same job here, because I did not have a certificate. Therefore, I have learned kebab business from my relatives...*” In this sense, environmental factors come out as entry barriers explicitly. Fikret’s profession is not accessible easily, so that he changed his profession according to United Kingdom’s market. Moreover, he had only one option and that was learning kebab business from his relatives. At that point, he has only other co-nationals and his relatives for learning a job which is easy accessible. This case directly refers to Kloosterman and Rath’s (2001) national level for molding opportunity structures (195). Portes and Sensenbrenner (1993), from the US tradition, also put;

“With skills learned in the home country devalued in the receiving labor market and with a generally poor command of the receiving country’s language, immigrants’ economic destinies depend on the structures in which they become incorporated and, in particular, on the character of their own communities”(1322).

Dilara can be considered another entrepreneur who faced high entry barriers for her profession. She describes, “*My father decided for what business we are going to do. We did not have any difficulties while launching the restaurant...*” The interesting point is here, Dilara’s father, instead of her, decides the business type. Their choice is restaurant business rather than Dilara’s profession which is IT sector. If it was waged-employed, Dilara would have more opportunities but for self-employment she, as an immigrant, has to be funneled into certain professions. Therefore, Dilara’s father decided on business type due to the fact that he has more labor market experience and knowledge about the Turkish migrant self-employment in Colchester. In other words, they avoided business type that has higher entry barriers and more risks for immigrants.

As it appears on both Fikret and Dilara, Turkish immigrants do not have a chance to have wide range of options in the labor market. They have to be funneled into certain sectors which are eligible for Turkish immigrants. This point confirms an approach, which is concentrated migrants on specific sectors (Dustmann and Fabbri, 2005:461, Kloosterman and Rath, 2001:191). In general, it can be pointed that there are very few barriers for certain types of businesses, such as hair salons, takeaways, and restaurants. On the other hand, there are high barriers for some other types of businesses such as an auto repair business or a self-owned IT business. Therefore, certain professions of self-employment is considerably attractive for Turkish immigrants due to easy and cheap access. They acquire many resources for free. As Kloosterman and his colleagues (1998) say;

“The entrepreneur may, moreover, tap resources such as social capital. Through their networks of relatives, co-nationals or co-ethnics they have privileged and flexible access to information and capital, with relatively low monetary costs. The use of social capital within the current opportunity structure gives these businessmen a competitive advantage, both within the formal and informal economies”(261).

Overall, entrepreneurs turn to certain types of businesses, due to institutional or formal obligations. They access these certain types via their acquaintances who in turn provide training, social and financial capital, informal networks and so forth. The next section illustrates exactly how do these launched businesses continue to survive in the market.

4.4.INTRA-GROUP TRUST AND ITS IMPACTS ON TURNOVER BUSINESS

As discussed in the literature chapter, Kloosterman and Rath suggest two important points of *opportunity structure, accessibility and maintainability* (2001:194). The previous section pictured how entrepreneurs have access to labor market via their networks, furthermore how they mold opportunity structures, explicitly on national level. This section explores a second key point of opportunity structures, which is maintainability of ethnic small business (2001). It has been made clear that immigrants’ acquaintances provide free informal resources to ethnic entrepreneurs during their economic engagement to labor market. Undoubtedly, this informal support continues after set-up

business as well. Besides acquaintances, other co-nationals involve to this support process. In this sense, a group solidarity emerges among Turkish entrepreneurs. Inherently, the intra-group relations originated from Turkish culture, due to it is a common ground for all of them. In this sense, social capital comes out explicitly, in particular with two sources which are *bounded solidarity* and *enforceable trust* (Portes and Sensenbrenner, 1993:1324). The participants' need to keep cultural practices should be taken into account due to reproduction of values and thereby affecting social capital. In addition to that, as Van Tubergen (2005) explains less competition in small size markets. In this respect, there is a group solidarity which is strongly related with business survival. In short, the community culture nourishes business success via social capital. It should be also indicated that, there is no unlimited or endless intra-group solidarity, due to dynamic structure of market conditions. This corroborates Portes' account in the sense of individuals' utility based actions (See Portes, 1995:3). If Van Tubergen (2005) is remembered once again, small size markets have more growth potential. In this sense, there is a rapid growth in the market of Colchester. The rapid growth, which refers to likelihood of competition in the future, can be a reason of limited trust among entrepreneurs. Unfortunately, there is not empirical evidence for supporting this comment. As well as it is known that the group solidarity exists, the reason of limited trust unknown. Overall, the collected data offered three main research themes, which are indicated below.

4.4.1. Limited Cooperation with Other Co-nationals

Many entrepreneurs agreed on absence of competition in the market. As Hasan says; “There is no competition with other Turkish branches. I do not prefer to have partnership with others...” Similar to Hasan, Dilara states, “There is no competition with other Turkish branches, we help each other, but I do not want partnership with them...” In contrast to competition, they help and support each other. Ali puts; “I present Turkey in my business. We help other self-employed Turkish people...” Fikret also says; “In my opinion, Turkish branches should help each other when it is required. Therefore we help each other...” In this sense, help refers to business instruments or labor support rather than financial aid. Their cooperation is limited by instrumental aid. In addition to that they are not intended to have partnership with other co-nationals. In this case the borders of the group solidarity comes to light. As

Yavuz informs; “Turkish branches help each other, for instance, I go for help, I give stuff, but I do not want partnership...” Certainly, none of them have positive look on partnership. Their cooperation is limited by moral support and nothing further. Even their primary networks' support can be limited. Murat says; “I had partnership with my brother and we have divided our businesses. I do not want Turkish partner. I prefer my own business...” Similarly Hasan says; “Here, we have problems with my partner who is my wife’s brother. Turkish people never match, therefore you should do your own business...” Conversely, Yavuz has good relations with his partner; “There is no problem with my partner, we are considering to open a second branch...” They are quite new in their partnership and this can be a reason for their satisfaction. However, it is not certain what the future brings to their partnership. Furthermore they plan to have another branch, even though their hairdresser is new in the market. This case corrects Van Tubergen’s (2005) point in terms of growth potential once again.

In general, there is an intra-group solidarity and generalized trust among self-employed Turkish entrepreneurs. However, borders of the solidarity are explicit. This is also related with bounded solidarity and enforceable trust (Portes and Sensenbrenner, 1993:1324). They support each other as countrymen abroad for special circumstances. They also support each other for benefits of the community. Furthermore, this case also overlaps Flap and his fellows, in terms of using their acquaintances as a resource for reaching their goals (Flap, Kumcu and Bulder, 2000:147). In short, they need their countrymen’ support for survival in the labor market also.

4.4.2. Intra-group Relations of Turkish Community

Intra-group communication is one of the most important way of protecting culture and feeding networks, thereby social capital. As mentioned above, there are certain borders of group solidarity and trust. All of the interviewees confirm that there are borders of the intra-group solidarity by saying that they are not as sincere as much as they appear to be. For instance Hasan says; “*I do not gather with other Turks, I prefer religious meetings...*” similarly Murat puts; “*I do not socialize much with other Turks, because we do not match enough...*” Some of them point out weak ties of the community. For instance Dilara says; “*There is a disconnection and competition between Turks. Everyone is interested with their business. There is a strong sense of solidarity in-family affairs...*” Yavuz agrees; “*There is a competition*

between Turks in Colchester...” This shows that some of group members are not satisfied with intensity of interaction. On the other hand, participants report that there is intra-group communication at some point. Dilara says; *“Turks gather sometimes...”* They also believe that, the interaction will be increased over time, thanks to the creation of an association. As Dilara says once; *“I support Turkish association which has founded lately...”* Hamdi supports Dilara; *“Interactions will be increased by the association...”* The data shows that, there is an intra-group communication which is only at an adequate level. In other words, they need to have intra-group communication at some point in order to survive in the host country. They can do this with by gathering and sharing the common values.

As Kloosterman explains, “Coffee houses, local shops and other services run by immigrants may provide the taste and smell of their country of origin, where immigrants can exchange news and gossip in their own language” (Kloosterman and Leun, 1999:665). This statement exactly explains the function of *Anatolian Community Center* in Colchester.-It is a community center which is established by self-employed Turkish migrants recently. The community center discussed detailed in further section.-The participants also pointed that, there is a Turkish owned coffee house where Turkish immigrants gather and chat. These sort of places are instrumental to the reproducing and preservation of shared culture.

4.4.3. Turkish Culture as Resource of Social capital

There is another common pattern for the sample population of entrepreneurs. They are not completely willing to be supportive but they have to be at some point. In other words, they have to be supportive for each other for their short or long-term benefits. Their businesses’ success is strongly related with networks, and thereby social capital (See Zimmer and Aldrich 1987:442). There is a group solidarity, which is based on their country of origin, among the entrepreneurs. In this sense, Portes and Sensenbrenner’s (1993) juxtaposition emerges explicitly (1323-5). One outcome of reproduction of culture is social capital.

“Social capital arising out of situational confrontations is strongest when the resulting bounded solidarity is not limited to the actual events but brings about the construction of an alternative

definition of the situation based on reenactment of past practices and a common cultural memory”(1331-2).

All of the participants are sensitive for their culture of origin. Hasan implies; *“I would like to keep alive Turkish Culture...”* and Dilara justifies; *“I would like to keep alive Turkish culture and transpose it to my kids...”* They want their offspring to have same *introjected values* for their survival. They believe that, this is the way to survive in another country, due to their resources for economic life since their arrival. Although it is not directly related to the research project, it should be mentioned that it is not only economic resources, but also cultural resources which refers to cultural dimension of immigrant ethnic minorities.

There is a recent development which supports their cultural sensitivity or conservatism. Last June, a Turkish association which is called *Anatolian Community Centre* was founded by Turkish entrepreneurs. In this sense, they reproduce their home culture in the sense of country level, unlike Düvell’s account for community centers which are based on religious or political organization (Düvell, 2010:5). In other words, the association is not concentrated on a specific community such as Kurds, Turks, Muslims and so forth. It directly refers to people who are from mainland of Turkey where Anatolia is. Eventually their statements justify this case. As Hamdi informs; *“I would like to sustain Turkish culture. We will educate our children in our association which has opened lately...”* Similar to Hamdi, Ali puts; *“Absolutely, I want next generations to know Turkish culture...”* Marriage is another aspect of reproduction of culture. Specifically there is a marriage preference in that the community members want to marry a person who is from the same cultural background. Murat says; *“I prefer to get married with someone who is close to eastern culture...”* similarly Fikret says; *“I principally prefer my kids to learn Turkish culture and get married with a Turkish...”* Yavuz is only exception among participants. Even though his wife is a foreigner, he is extremely sensitive in terms of conserve the culture. He says for the culture; *“We should keep alive. I have been teaching my religion to Romanian wife, moreover I will teach to my kids in same way...”*

The research data showed that, culture has vital importance among the immigrants. Especially, being as resources for social capital which is tremendously important for survival of migrant small business.

4.5.A GENERAL OVERVIEW

It is indicated that the study focuses on three aspects of self-employed Turkish immigrant entrepreneurship in Colchester. It is also mentioned that these aspects will be taken into account in terms of network relations with institutional level. After seven semi-structured interviews with Turkish entrepreneurs some outcomes are founded.

First of all, our data showed that migrant acquaintances are considerably important for the decision making of migration. In other words, having connections with the United Kingdom makes people more disposed to migrate. This is a common pattern for the entire participant sample. Undoubtedly, there are different reasons for coming to the United Kingdom besides the common ground. The participants listed reasons such as family reunification, better life conditions, and economic reasons as their motives of migration. They are not able to just migrate because of these reasons due to legal barriers. They make the desires happen via their connections in the United Kingdom. In addition to that, there were two major reasons found for choosing Colchester as a settlement. First of all, as Tubergen pointed, there is less competition in small size markets (Van Tubergen, 2005). This is a decent reason for building up business in Colchester. Moreover, this reason is alone not enough for establishment. Therefore, second co-factor comes to light. The factor is migrants' acquaintances who provide them required sources for set up business (Flap, Kumcu and Bulder, 2000:145).

Secondly, they need connections not only for migration but also for further reasons. Their acquaintances provide them support for free, which makes it easier to adapt to United Kingdom. They learn or modify required skills for British labor market, thanks to their friends or relatives. Language and business skills are some of them. Furthermore, they acquire social and financial capital for launching their own small business. Due to institutional differences they are not able to transfer their skills directly to host-country. In this sense they are disadvantaged. Even though they desire to be self-employed they cannot, because

of the opportunity structure. The market conditions only allow entrepreneurs to concentrate on specific work sector gaps in the labor market.

As mentioned in the literature review, there are two major factors for emergence of ethnic small business. These factors are known by scholars as *push* and *pull*. In the sense of mixed embeddedness, these motives are cooperating for emergence of self-employed immigrant businesses. Based on Basu's (1998) point of view, our research concern summarized pull factors dominantly with including push factors. The data showed that, newcomers need their acquaintances for start-up business. Capital is the key point for this requirement. As Basu showed, United Kingdom banks are not helpful enough for starting capital of immigrant businesses (Basu, 1998:324). The findings show that not one entrepreneur in the sample received financial support from banks. This is why immigrants head to their social networks for the capital. They also can be more secure in their situation for any contingencies in the market. If they are unsuccessful in the business, unlike banks, they can postpone their payback. Besides the financial capital, immigrants acquire all skills required for competing in the market, from their acquaintances for free. "Money comes from friends and relatives; skills have been acquired through the help of fellow ethnic businessman" (Pécoud, 2001:162). They learn what is applicable and what is not for the Colchester. The work sector gaps are discovered by entrepreneurs, thanks to their kith and kin. They mold their skills, if required, according to fill these work sector gaps. As indicated, some of participants have learned their business skills from their co-nationals. The modification of skills refer to molding structures on national level with the sense of Kloosterman and Rath (2001), Furthermore, other levels are not visible in this community analysis. They are neither concentrated for any special economic activity nor for a self-sufficient group. Overall, the data featured the importance of networks for launching small ethnic business in Colchester.

Lastly the research data confirmed Tubergen's case in the sense of less competition among ethnic entrepreneurs in small markets (Van Tubergen, 2005:727). The participant sample meet on common ground in that there is an absence of competition between businesses. Furthermore the data showed social capital arose from the values of country of origin (Coleman, 1988). The permanence of the businesses are bounded up with these introjected values. In the sense of Portes and Sensenbrenner,

bounded solidarity and *enforceable trust* are detected explicitly in our research sample (1993). Entrepreneurs are considerably supportive for their co-nationals. But somehow their support is mostly intangible except in instrumental aid. Their relationship is based on interests. They trust other co-nationals for unexpected circumstances, such as economical problems. This is strongly related with *bounded solidarity* (See Portes and Sensenbrenner, 1993 pp.1324). Most of them intended to ask their co-nationals for help. Participants also agreed on the non-preference of having partnership with their co-nationals. They are aware of their growth potential, therefore they do not want to share their capital. Explicitly, two of the participants informed that they are planning to have second branch.

Under the light of information indicated above, it can be said that the entrepreneurs' social and economic embeddedness is considerable important for emergence of self-employed Turkish entrepreneurship. In this sense *mixed embeddedness* is corroborated by the research sample. In particular, role of networks toward *the opportunity structure*.

5. CONCLUSION

Emergence of self-employed Turkish entrepreneurship is investigated in this research. This study set out to show how networks function in the sense of migration, and migrant entrepreneurship. The Turkish community experience is investigated and these core findings appointed. These findings suggest that in general, connections are considerably important in terms of migration motives. Furthermore, the importance of the role of networks continue after arrival of newcomers. Unexceptionally, the entire participant sample used their ties for both migration and their entrepreneurship. What is more, they needed to use other co-nationals for business success. Besides the in-group relations intensity at some points, their relationship is based on interests. The evidence from this study suggests that self-employed Turkish migrant groups need to their co-nationals in order to survive in the United Kingdom. Their economic engagement is strongly related with their relatives, friends, or other members of Turkish community. These findings can likely apply to other small Turkish communities that are settled in small towns, like Colchester, in the United Kingdom. Unfortunately, these findings are not able to applicable to other European countries, due to United Kingdom's special position among other destination countries. This work contributes to existing knowledge of Turkish migrant entrepreneurship by provided

by the small Turkish community experience in Colchester. There are several research studies on the Turkish community in London, but not on small communities like in Colchester. In this sense, this project offers a micro scale perspective to small size Turkish communities in the United Kingdom.

As indicated above, three steps investigation applied in this research. It can be said that, motive for migration mostly agrees with micro structural level approaches in the literature. In the context of other steps, *mixed embeddedness* is visible but not entirely. Turkish entrepreneurs explicitly use their acquaintances in order to have access to the market. Furthermore, they are funnelled to several specific business lines which are restaurants, takeaways, and hair salons. This refers to opportunity structures in the sense of Kloosterman and Rath (2001). As scholars say, migrants need to mold their skills according to the host economy. At this point, the importance of migrants' acquaintances comes up. Their relatives or friends are important resource for entry of small business. It should be also indicated that British banks or institutions are not supportive enough in terms of encouraging establishment of migrants business. The entire participant sample headed into informal resources. Once again, this shows the significance of networks and social capital. They all need other co-nationals for their business's continued success. In this sense, there is cooperation inside community but only within certain limitations. In other words, their cooperation and solidarity is limited by their utilities. On the one hand they support each other and they keep alive spirit of community; on the other hand, they inherently do not have unlimited trust. They use their national resources on required level for their business survival.

At the conclusion of this project, there lies an opportunity for more research. This study creates opportunities for further research questions. Firstly, it has been found that the community is not divided into political, religious, ethnic groups, probably due to the size of the Turkish community. If they become a bigger group, is there a likelihood, based on the social networks, for fractions to occur within the community? Secondly, how are gender roles affected by this network system?

ÖZET

İngiltere’de yaşayan Türk göçmenlerin serbest meslek sahibi olma ve işlerine sürdürülebilirlik kazandırma noktasında network ilişkilerinin işlevsel durumunun çalışıldığı bu çalışmada önemli bulgular elde edilmiştir. Bu bulguları kısaca belirtmeden önce genel bir değerlendirme yapılacak olursa, akrabalık ve kültürel ilişkilerin gerek göçün gerçekleşmesinde ve varış noktasının kararında, gerekse iş hayatına başlangıç ve iş hayatında kalıcılık sağlanmasında belirleyici role sahip olduğu saptanmıştır. Akrabalık ve aile ilişkilerinin yanı sıra aynı ülkeden gelen insanlar olarak da Türk göçmenlerin kendi arasında bir dayanışma mekanizması söz konusudur. Bu bulgu literatürde belirtilmiş olan sosyal destek ilkesine doğrulayıcı biçimde atıfta bulunmaktadır.

Özellikle belirli iş kollarında faaliyet gösteren Türk girişimcilerin bu kollarda yoğunlaşmasında çeşitli faktörler saptanmıştır. Bu kollara yoğunlaşılmasında kurumsal, toplumsal desteklerin durumu oldukça etkindir. Bu desteklerin yanında girişimcilerin yeteneklerinin göçten önce öğrenmiş olmaları da başka bir önemli noktadır. Ancak sahip oldukları bu yeteneklerin göç edilen ülkede uygulanması noktasında yine yakınlarının desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum network hususunun önemini bir kez daha vurgulamakta ve çalışmanın önemini ifade etmektedir. Kurumsal desteklerin çok fazla söz sahibi olmadığı bu oluşumda grup içi (Türk göçmenler) dayanışmanın veya sosyal sermayenin büyük önem kazandığı belirtilmelidir.

REFERENCES

- Aldrich, H., Cater, J., Jones, T., Mc Evoy, D. & Velleman, P. (1985). Ethnic Residential Concentration and The Protected Market Hypothesis. *Social Forces*, 63(4), 996-1009.
- Anthias, F. and Cederberg, M. (2009). Using Ethnic Bonds in Self-Employment and The Issue of Social Capital. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (6), 901--917.
- Babbie, E. (2007). *The Practice of Social Research*, Belmont: Thomson Wadsworth
- Barrett, G., Jones, T., McEvoy, D., & McGoldrick, C. (2002). The Economic Embeddedness of Immigrant Enterprise in Britain. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 8(1/2), 11-31.
- Basu, A. (1998). An Exploration of Entrepreneurial Activity among Asian Small Businesses in Britain. *Small Business Economics*, 10 (4), 313-326.
- Beaujot, R., Maxim, P. S. & Zhao, J. Z. (1994). Self-Employment among Immigrants: A Test of The Blocked Mobility Hypothesis. *Canadian Studies in Population*, 21(2), 81-96.
- Ben-Porath, Y. (1980). The F-connection: Families, Friends, and Firms and The Organization of Exchange. *Population and Development Review*, 1-30.
- Clark, K. & Drinkwater, S. (2009). Immigrant Self-Employment Adjustment: Ethnic Groups in The UK. *International Journal of Manpower*, 30(1/2), 163-175.
- Coleman, J.S. (1988). Social Capital in The Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 95-120.
- Dustmann, C. & Fabbri, F. (2005). Immigrants in the British Labour Market. *Fiscal Studies*, 26(4), 423-470.
- Düvell, F. (2010). Turkish Migration to The UK. *Centre on Migration, Policy and Society (COMPAS)*, p. 1-8. Oxford.
- Edemir, A., Vasta, E. (2007). Differentiating Irregularity and Solidarity: Turkish Immigrants at work in London. Working paper 07-42. Oxford: COMPAS.
- Engelen, E. (2001). 'Breaking in 'and' Breaking Out': A Weberian Approach to Entrepreneurial Opportunities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(2), 203-223.

- Flap, H., Kumcu, A. and Bulder, B. (2000). The Social Capital of Ethnic Entrepreneurs and Their Business Success. Jan Rath (Ed.). In *Immigrant Business: The Economic, Political and Social Environment* (p. 142-161). MacMillan Press Ltd:London,
- King, R., Thomson, M., Mai, N. and Keles, Y. (2008). 'Turks' in London: Shades of Invisibility and The Shifting Relevance of Policy in The Migration Process. *Brighton: University of Sussex, Sussex Centre for Migration Research Working Paper*, (51).
- Kloosterman, R. and Rath, J. (2001). Immigrant Entrepreneurs in Advanced Economies: Mixed Embeddedness Further Explored. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (2), 189-201.
- Kloosterman, R. C. & Van Der Leun, J. P. (1999). Just for Starters: Commercial Gentrification by Immigrant Entrepreneurs in Amsterdam and Rotterdam Neighbourhoods. *Housing Studies*, 14(5), 659-677.
- Kloosterman, R., Van Der Leun, J., & Rath, J. (1998). Across the Border: Immigrants' Economic Opportunities, Social Capital and Informal Business Activities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24(2), 249-268.
- Kloosterman, R., Van Der Leun, J. & Rath, J. (1999). Mixed Embeddedness:(in) Formal Economic Activities and Immigrant Businesses in The Netherlands. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23(2), 252-266.
- Light, I.(2005). The Ethnic Economy. Neil J. Smelser and Richard Swedberg (Ed.). In *The Handbook of Economic Sociology* (p. 650-78). Princeton:Princeton University Press.
- Macdonald, J. and Macdonald, L. (1964). Chain Migration Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 42 (1), 82-97.
- Pécoud, A. (2001). The Cultural Dimension of Entrepreneurship in Berlin's Turkish Economy. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 17(2), 153-168.
- Portes, A. (1995) Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A Conceptual Overview, Alejandro Portes (Ed.). In *The Economic Sociology of Immigration* (p. 1-42). New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A. (2010). *Economic Sociology: A Systematic Inquiry*, Princeton University Press.
- Portes, A. and Bach, R. (1985). *Latin Journey*. Berkeley: University of California Press.
- Portes, A. & Sensenbrenner, J. (1993). Embeddedness and Immigration: Notes on The Social Determinants of Economic Action. *American Journal of Sociology*, 1320-1350.

Raijman, R. & Tienda, M. (2000). Immigrants' Pathways to Business Ownership: A Comparative Ethnic Perspective. *International Migration Review*, 682-706.

Van Tubergen, F. (2005). Self-Employment of Immigrants: A Cross-National Study of 17 Western Societies. *Social Forces*, 84 (2), 709-732.

Waldinger, R., Aldrich, H. and Ward, R. (1990). *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, Sage Publications Inc: California

Zimmer, C. & Aldrich, H. (1987). Resource Mobilization through Ethnic Networks: Kinship and Friendship Ties of Shopkeepers in England. *Sociological Perspectives*, 422-445.

WEB

Colchester Borough Council 2011 Census Factsheet:
<http://www.colchester.gov.uk/CHttpHandler.ashx?id=9616&p=0> (Last access: 02.02.2014)

Migration in Essex, 2001: <http://www.colchester.gov.uk/CHttpHandler.ashx?id=4725&p=0> (Last access: 02.02.2014)

European Community Association Agreement:

<http://www.ukba.homeoffice.gov.uk/visas-immigration/working/turkish/> (Last access: 02.02.2014)

SURİYE KÜRTLERİ: TÜRKİYE KÜRTLERİ'NİN DEVAMI

A. Vahap ULUÇ¹

ÖZ

Bu çalışma, Suriye Kürtleri'ni toplumsal özellikleri açısından Türkiye Kürtleri ile karşılaştırmayı konu edinen bir çalışmadır. Bu çalışma, Suriye Kürtleri ile sınır boyunca Suriye Kürtleri'ne komşu yaşayan Türkiye Kürtleri ile sınırlıdır. Suriye Kürtleri, yaklaşık yüz yıllık zaman dilimi içinde soy, aşiret ve etnik yapı özellikleri açısından ortak özelliklere sahip Türkiye Kürtleri'nden toplumsal nitelikleri bakımından ve etnik kimlik bilinci konusunda ne tür farklılıklar yaşadılar? sorusunun cevabı bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, veriler literatür taraması ile birlikte görüşme ve gözlem tekniği ile toplanmıştır. Suriye Kürtleri ve Türkiye Kürtleri farklı iki siyasal sistemin politikaları tarafından dönüştürölmek istenmiştir. Bunun sonucunda, her iki topluluk kültürel ve etnik özellikleri açısından bazı farklılıklar yaşamış olmakla birlikte, kültüre ve etnik kimliğe ilişkin ortak özelliklerini korumaya devam etmektedirler. Suriye Kürtleri, daha geleneksel yapılarına rağmen, Türkiye Kürtleri'ne göre daha güçlü bir kimlik bilincine sahiptirler.

Anahtar Kelimeler: Suriye Kürtleri, Türkiye Kürtleri, Kültür, Kimlik

¹ Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü

SYRIAN KURDS: AS AN EXTENSION OF THE KURDS IN TURKEY**ABSTRACT**

This study aims at comparing the Kurds in Syria to those who live in Turkey in terms of their social characteristics. The study is limited to the Kurds in Syria and the Kurds in Turkey who live along the Syrian border. The objective of this study is to find an answer to the following question “How did the Kurds in Syria differ from the Kurds in Turkey in respect of social characteristics and sense of ethnic identity throughout a century when they had had similar characteristics in terms of bloodline, tribal line and ethnic structure?”

The data for this study were gathered through literature scanning as well as interviews and observation techniques. Both the Kurds in Syria and the Kurds who live in Turkey have been subjected to transformation policies by two different political systems. Although as a result of these policies both of them have experienced some cultural and ethnic transformations, both of them have maintained their common characteristics in terms of culture and ethnic identity. Despite their more traditionalist structures, the Kurds in Syria have a stronger sense of ethnic identity than the Kurds who live in Turkey.

Keywords: Kurds in Syria, Kurds who live in Turkey, Culture, Identity

GİRİŞ

Suriye ve Türkiye’de yaşayan Kürtler’in üzerinde yaşadığı coğrafya, birbirinin devamı özelliğini göstermektedir. Coğrafi özellikler, yer şekilleri, iklim ve bitki örtüsü bütünüyle birbirinin aynısıdır. Türkiye ve Suriye sınırınının 1921’de çizilmesi ve daha sonraki süreçte yaşanan gelişmeler sonucu, mayınların döşenmesi gibi, Suriye ve Türkiye Kürtleri önemli düzeyde bir kopuşu yaşayarak, farklı iki siyasal sistemin sınırları içinde farklı politik ve ekonomik gelişmelerin konusu oldular. Bununla birlikte, hem Suriye hem Türkiye’de Kürtler, akrabalık ve aşiret kimliği ile beraber etnik kimliklerini ve bunda içkin kültürlerini korudular, buldukları ülkenin sınırları içinde etnik kimliklerine siyasal bir biçim verdiler.

İlk dönemlerde, “Arap Baharı” adı verilen ve önce Tunus’ta daha sonra domino etkisi yaratarak sırasıyla Libya, Mısır ve Suriye’ye yayılan 2011’de baş gösteren halk isyanı ve iç savaş ile beraber, bölgedeki mevcut siyasi statüko çöktü. On yıllardır baskı altında tutulmuş etnik ve dini/mezhepsel gruplar bir anda önemli aktörler haline geldiler. Bu aktörlerden bir tanesi iç savaş öncesine kadar birçok kişinin hakkında fazla bir şey bilmediği Suriye Kürtleri’dir. Suriye’de Baas rejimine karşı mücadele eden Suriye muhalefetinin radikal İslami gruplara yönelmesi ve Irak Şam İslam Devleti’ne (İŞİD) karşı mücadele eden seküler en güçlü hareketlerden birinin Kürt grupların olması, özellikle batı ve Amerika kamuoyunda Kürtler’e karşı ciddi bir sempatinin oluşması sonucunu doğurmuştur. Günümüzde, Suriye’de Kürt gruplar Amerika ve batının gizli müttefikleri durumundadır. Bu gelişmeler, haklı olarak, araştırmacıların ilgisini Suriye Kürtleri’ne yöneltmektedir. Son birkaç yıldır, Suriye Kürtleri ile ilgili düşünce kuruluşları - Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) gibi - önemli çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak, yapılan çalışmalar daha çok Suriye Kürtleri’nin siyasi tarihine ve demografik dağılımına ilişkindir. Suriye’deki Baas rejiminin içe kapanık ve baskıcı uygulamalarından dolayı, Suriye Kürtleri’nin sosyolojisine dair fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, Suriye Kürtleri toplumsal ve kimlik özellikleri açısından - Türkiye Kürtleri ile karşılaştırmalı bir şekilde - incelenmiştir.

Bu çalışma, Suriye Kürtleri ve sınır boyunca yaşayan Türkiye Kürtleri ile sınırlı olup, çalışmada söz konusu iki toplulukla ilgili iki sorunun cevabı aranmaktadır:

- 1.Siyasi sınırlarla Türkiye Kürtleri'nden koparılmış Suriye Kürtleri, yaklaşık bir asırlık süreçte sosyolojik açıdan Türkiye Kürtleri'nden hangi düzeyde farklılaştılar?
2. Politik bağlamda etnik kimlik bilinci konusunda Suriye Kürtleri, Türkiye Kürtleri'nden ne tür farklılıklara sahiptirler? Bu farkları etkileyen dinamikler nelerdir?

Bu çalışma, Suriye ve Türkiye sınırı boyunca yaşayan insanlarla yapılmış görüşme ve gözlemlere dayanan ve literatür ile desteklenmiş bir çalışma özelliği taşımaktadır. Çalışmanın yürütücüsünün sınır bölgesinde yaşıyor olması ve doktora çalışmasının sınır bölgesinde yerleşik - bir kolu Suriye tarafında yer alan - bir Kürt aşiretinin siyasal katılımını konu edinen bir saha çalışması olması, çalışmaya derin bir katılımcı gözlem niteliği kazandırdığı düşünülmektedir.

Suriye'de iç savaşın başlamasından hemen önce Kürtler'in en yoğun yaşadığı ve coğrafi olarak en geniş Kürt bölgesi olan Cezire, üç defa ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretlerin ilki 12-21 Ekim 2008 tarihleri arasında gerçekleşmiş olup, bu ziyarette hem Haseke şehrinde hem köylerde insanlarla görüşmeler yapılmıştır. İkinci ziyaret 4-7 Nisan 2009, üçüncüsü de 2-8 Mart 2011 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bunun dışında, Suriye'den Türkiye'ye akraba ziyareti ve taziyeler münasebetiyle gelen insanlarla birçok defa oturulup sohbet edilmiş, Suriye Kürtleri'nin sosyal, ekonomik ve siyasal konumları hakkında bilgiler alınmıştır. Kanaat önderleri ile yapılan görüşmelerde sınırın tarihsel süreci hakkında bilgiler toplanmıştır.

TRT 6 (Kurdî) için 2010 - 2011 yılları arasında hazırlanmış, Türkiye ve Suriye'de yaşayan insanların sınırla ilişkili olarak yaşadıkları hikayeleri konu edinen "Sınır Hikayeleri" isimli belgesel program kapsamında Şanlıurfa ve Mardin sınırı boyunca 39 aile ile görüşmeler yapılmıştır. Yine ORSAM'ın Türkiye ve Suriye Kürtleri arasındaki akrabalık ve aşiret ilişkilerini konu edinen bir çalışması çerçevesinde 6-9 Nisan 2013 tarihleri arasında sınırın Türkiye tarafında Şanlıurfa'nın Suruç ilçesinden başlamak üzere Akçakale, Ceylanpınar, Kızıltepe, Nusaybin ve Cizre ilçeleri güzergahı boyunca şehir ve köylerde yaşayan bir çok kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler nitel özellik taşıyan mülakat tutanakları ve gözlem kayıtları tekniğine dayanmaktadır. TRT 6 (Kurdî) için yapılan görüşmeler kamera kaydı şeklinde gerçekleşen röportajlardır. ORSAM için sınırın Türkiye tarafında ve

Suriye Kürt bölgesine yaptığımız ziyaretler esnasında gerçekleştirdiğimiz görüşmeler ise amaca uygun hazırlanmış sorulara verilen cevapları içeren notlara dayanan mülakatlar şeklinde gerçekleştirilmiştir. Yaptığımız görüşmelere ilişkin bilgilerin bir kısmı görüşme sonrası, küçük notlar şeklinde kayıt altına alınmış; bir kısmı da - Suriye'deki rejimin insanlar ile yaptığımız görüşmeleri hoş karşılamayacağını düşündüğümüz için - Türkiye'ye döndükten sonra notlara dönüştürülmüştür.

İLİŞKİLERİN KOPUŞ SÜRECİ

Suriye, Osmanlı Devleti'nden koptuktan sonra yaklaşık bir yıl kadar İngiliz yanlısı Hicaz ve Iraklı bir elit grup tarafından yönetildi. Hemen ardından 1921 yılı sonlarına doğru Suriye'de bir Fransız manda yönetimi oluştu. Fransız Devleti ve yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye-Suriye sınırı belirlendi. Ancak sınır, herhangi bir etnik, mezhepsel ve coğrafi özellik ya da bitki örtüsü temel alınarak değil, büyük ölçüde, tarihi Bağdat Demiryolu hattı esas alınarak çizildi ([https://tr.wikipedia.org/wiki/Ankara_Anla%C5%9Fmas%C4%B1_\(1921\)\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ankara_Anla%C5%9Fmas%C4%B1_(1921)))).

Fransız manda yönetimi döneminde Suriye Kürt bölgesi sosyal, ekonomik ve idari yönden bazı farklılıklar içermektedir. Afrin, Halep'e bağlı olup, kent merkezleri ile ilişki halinde olan yerleşik bir nüfusa sahiptir. Göreceli refah seviyesi yüksek Afrin bölgesi, Halep ve İskenderun hinterlandı içinde yer almaktadır. Yoğunluklu olarak aşiretlerin (Kikan, Begara, Millan, Omera, Heverka, Şerabi, Şammara, Hemika, Surgiçi, vd.) yaşadığı Cezire ya da Binxet (hattın altı) denilen bölgede ciddi bir ağırlığı bulunmaktadır. Hem kentleşme düzeyi hem refah düzeyinin düşük olduğu bu bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik hinterlandını Mardin ve Musul oluşturmaktadır (Kürt Tarihi Dergisi, 2012: 29).

Kürtler'in yaşadığı ve anavatanları pozisyonundaki coğrafyayı tam ortadan bölmüyor idiyse de 40-50 km derinlikte bir Kürt nüfusunu sınırın güneyinde bırakan demiryolu hattının etrafında yerleşik aşiret²

² Kürtler'in sosyolojik yapısı, bütünüyle olmasa da büyük ölçüde soy ve aşiret ilişkilerine dayanmaktadır. İlden ile oranları değişmekle birlikte, bir bütün açısından bakıldığında Kürt nüfusunun yarısı belli bir aşiret mensubiyeti taşımaktadır (Sencer, 1993: 335). Barınma, can güvenliği ve temel ekonomik gereksinimlerin karşılanması amacıyla bir araya gelmiş, belli bir toprak parçası üzerinde hakimiyet tesis etmiş, üretim ilişkileri toprağa dayanan toplumsal ve siyasal bir örgütlenme olan aşiret, bir askeri birliğin hiyerarşik katmanlarına benzer örgütlenme özelliği göstermektedir (Bruinessen, 2003: 82, 136; Uluç, 2007: 90-96). Aşiret örgütlenmesi küçükten büyüğe doğru şu birimlerden oluşmaktadır: Aile, sülale, kabile ve aşiret. Gerçek kan bağına

ve kabileler, yeni çizilen sınırla - bir kısmı Türkiye, bir kısmı da Suriye tarafında (Rojava denilen bölge) kalacakları şekilde - ikiye bölündü. Suruç yöresindeki Berazi, Şeddadi, Didan, Asi, Şeyhi ve Pijan; Akçakale yöresindeki (çoğu Arap aşiretleridir) Beniııcıl, Benimihemed, Benized ve Ibada; Ceylanpınar yöresindeki Haracni, Nıemi, Begara ve Ciburi; Kızıltepe yöresindeki Kikan (Necara, Sim'ela, Remaka, Aziza vd) Nusaybin ve Cizre yöresindeki Heverka, Dekşuri, Dekorî, Hemika Surgiçi, Omeri ve daha birçok aşiret-kabile topluluğu bölünmeyi yaşadı³.

Suriye'deki sayıları tartışmalı olmakla beraber, Kürtler yaklaşık 2 milyonluk nüfusları ile 22 milyon civarı olduğu tahmin edilen ülke nüfusunun % 8-10'una denk düşmektedir. Türkiye ve Suriye sınırının uzunluğunu oluşturan 911 km'lik şerit boyunca yaşayan Suriye Kürtleri, demografik açıdan birbirinden kopuk üç bölgede yoğunlaşmaktadır: Cezire, Kobani ve Afrin. Cezire bölgesi; Mardin merkez, Cizre, Nusaybin, Kızıltepe ve Ceylanpınar'a izdüşümü olan bir bölge olup, bu bölgede sınırdan yaklaşık 80-90 km içerde kalan Haseke ile ona bağlı sınır boyunca dizilmiş Derika Hemko'dan başlamak üzere Tırbesıpiye, Kamışlı, Amud, Derbesiye ve Serekaniye (Rasulayn) yer almaktadır. Kobani (Ayn al Arab) Urfa'ya bağlı Suruç ilçesinin izdüşümüdür. Afrin ise Halep ve Kürt Dağı tarafına düşmektedir (Bozbuğa, 2015). Cezire bölgesi, hem coğrafi olarak en geniş hem Kürt nüfusun en çok yoğunlaştığı bölgedir. Suriye Kürt bölgesinde, Kürtler dışında Araplar, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler ve Türkmenler; karşısındaki Türkiye tarafında ise yoğun Kürt nüfusu dışında Araplar, Türkmenler ve Süryaniler yaşamaktadır.

Suriye Kürtleri ile Türkiye Kürtleri arasındaki sosyal ve kültürel ilişkiler, bir şekilde, 1960 yılının başına kadar sürmüştür⁴. Yeni çizilen sınır, akraba ve aşiret üyelerinin bir kısmını Türk bir kısmını Fransız

dayanan aile ve sülale biriminden, "kan bağına dayanmayan bir grup arasındaki beraberlik ve bağlılık duygusu" (Erkan; Bozgöz, 2003: 20) anlamına gelen bir "akrabalığa" denk gelen aşirete doğru akrabalık bağlarının önemi azalır. Günümüzde, özellikle Türkiye Kürtleri bağlamında, sermayenin ticarileşmesi, sanayileşme, kentleşme, eğitim ve kitle iletişim araçlarının etkisi ile bu yapı çözülmektedir. Ancak, aşiretsel yapıyı çözecek ticarete ve sanayiye dayanan üretim ilişkileri zayıf kaldığı ölçüde, çözülme süreci de yavaş seyreden bir sürecin konusu olmaktadır.

³ "Amude'nin etrafındaki köylerin çoğu bizim aşirete aittir. Türkiye tarafında, Amude'nin karşısındaki köyler de bizim aşirete ait, bu köylerde bizim akrabalarımız oturuyor. Münasebetlerimiz belirli dönemlerde sekteye uğramışsada hep devam etti. Sınır boyunca bütün aşiretler bizim pozisyonumuzdadır" (Kaynak: Amır Deqori-Dekorî aşiret liderinin yeğeni/Amude-Suriye).

⁴ "Mayınlar döşenene kadar Türkiye ve Suriye arasında insanlar çok rahat gidip gelebiliyorlardı. Sınırdaki asker nöbet tutuyordu ama kontroller çok sıkı değildi. O zaman "pasavan" dedikleri bir belge vardı. Bu belgeyi alan resmi yoldan çok rahat giriş-çıkış yapabiliyordu. Ancak birçok insan bu belgeye ihtiyaç duymadan kaçak yoldan Türkiye ve Suriye arasında gidip gelebiliyordu ve bu problem olmuyordu" (Kaynak: Hacı Salih Yılmaz-Halkalı Köyü/Mardin).

yönetiminde bırakmasına karşın, bu durum her iki parçanın – en azından sosyolojik olarak – bütünüyle ayrılmış olduğunu göstermemekteydi (Jwaideh, 1999: 274). Sınırın her iki tarafında yer alan topluluklar - özellikle ilk zamanlarda - ayrı devletlerde yaşadıklarını kabul etmediler ya da etmek istemediler. Onlara göre, akrabaları Türkiye ve Suriye adında müstakil iki ayrı devlette değil, “demiryolu hattının üstü”nde ve “demiryolu hattının altı”nda yani “Serhat-Serxet” (Türkiye tarafı) ve “Binhat-Binxet”ta (Suriye tarafı) yaşamaktaydılar. Onlar için demiryolu hattının anlamı sadece bundan ibaretti. Sınırın iki tarafında yer alan Kürtler’in birbirlerini hukuksal bağ içinde oldukları devletler üzerinden değil, bir “hat” üzerinden tanımlıyor oluşları, Birinci Dünya Savaşı sonrası çizilen siyasi sınırların zihinlerinde karşılık bulmadığına işaret etmektedir (Yıldırım, 2015: 517).

Hukuksal açıdan iki egemen devletin milli hudutlarını ifade eden bu sınır, iki topluluk arasındaki nüfus hareketliliğine mayınların döşendiği 1950’li yılların sonlarına kadar engel olamamıştır. Örneğin, sınırın iki tarafındaki aşiret topluluklarının yeni sürece bir türlü intibak edemedikleri ve sınırda ciddi bir hareketliliğin olduğu konusu sınırın çizildiği ilk yıllarda hazırlanmış resmi raporlara da yansımıştır (BCA, 262/764/15; akt. Öğüt, 2011: 100). Birincisi, Fransa’nın 1946’ya kadar devam eden iktidarı döneminde ve sonraki yaklaşık yirmi yılda Suriye’nin ekonomik durumu Türkiye tarafında yaşayanlara göre daha iyi idi (Kürt Tarihi Dergisi, 2012: 30). Türkiye’den Suriye’ye koyun, tütün gibi bazı mallar gitmekle beraber; sigara yaprağından çay, kahve, şeker hatta gaz yağı ve kumaşa kadar her şey Suriye’den Türkiye’ye geliyordu. Bu süreçte, bazı insanlar yoksulluktan Suriye tarafına geçtiler. Binlerle ifade edilen insan hayatına mal olan “kaçakçılık⁵ ekonomisi”⁶ de göreceli bu ekonomik gelişmişlik farkının sonucuydu.

⁵ Burada kaçakçılık ile Türkiye’den komşu ülkelere ve komşu ülkelerden Türkiye’ye getirip-götürdüğü malları belirli bir kar payı ile satarak geçimini sağlamaya çalışan insanların yaptığı iş kast edilmektedir. Özellikle 1980 öncesinde sınır boyunca yaşayıp temel geçim kaynağı kaçakçılık olan bir grup insan vardı. En çok bilinen kaçakçılardan birkaç tanesi Sı’ido, Hacı Şakir Duyan, Sine Sefero, Salihe Heme, Şeyh Hıdır, Helefe Bire Gaso ve Zıbere Bire Gaso’dur. Bunların önemli bir kısmı ya askerlerle girdikleri çatışmalarda ya da mayın patlaması sonucu hayatını kaybetti (Uluç, 2007: 135).

⁶ “İtiraf edeyim ki babamdan bana bir şey kalmadı. Bugün var olan bütün servetimi yıllar önce yaptığım kaçakçılıktan kazandım. Suriye’ye 1000-1500 Koyun geçirirdik. Yerine göre büyük baş hayvan götürürdük. Suriye’den mal (çay, sigara yaprağı, kahve, kumaş vb.) getirirdik. Bütün servetimi bu işten kazandım” (Kaynak: Hacı Şakir Duyan-Mardin’in belli başlı sermayedarlarından biridir).

İkincisi, hem vatan mefkuresi zayıf aşiret üyelerinin yeni kurulmuş devlete besledikleri aidiyet duygusunun zayıf olması hem devlet düzenine dayanan disiplinin “gevşek” yaşam biçimine sahip aşiret üyelerine ağır gelmesi nedeniyle olsa gerek (Gökalp, 1992: 39), birçok genç ya askere gitmemek için ya da askerlikten firar ederek Suriye'deki akrabalarına kaçtı. Üçüncüsü, kan davasına bulaşan bazı aileler, can güvenliği gerekçesi ile sınırın diğer tarafına kaçmak zorunda kaldı. Dördüncüsü, 1920 ve 1930'lardaki Kürt isyanlarının bir ulus yaratma projesini hayata geçirmeye çalışan yeni devletin (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) iktidarı tarafından bastırılması üzerine (Bkz. Jwaideh, 1999: 393-419) birçok aile ve kişi soluğu sınırın diğer tarafında aldı. Bu grup aynı zamanda Suriye tarafında Kürt milliyetçiliğinin temelini atmada önemli bir rol üstlendi. Bunlara ilaveten, birçok aile ya kaçak⁷ ya da kanuni geçişlerle kız alıp-verdiler. Her biri başka bir nedenle sınırın diğer tarafına geçen bu grupların büyük çoğunluğu öncelikle Cezire bölgesine yerleştiler. Suriye hükümeti, bu göçleri gerekçe göstererek, Suriye Kürtleri'nin Suriye'nin asli vatandaşları olmadığını, başka ülkelerden göç yolu ile geldiklerini iddia etmiştir (Kürt Tarihi Dergisi, 2012: 26).

1960'lı yıllara kadar insanlar sınırı geçerek akrabalarını rahatlıkla ziyaret edebildikleri için sosyolojik bölünmüşlük sınırın çizildiği ilk dönemlerde ciddi bir toplumsal travma yaratmadı. Öyle ki, sınırın bir tarafındaki köylüler, sınırın diğer tarafındaki bir köyde toplanıp cuma namazını beraber kılma ve bayramlaşma gibi kolektif dini törenleri dahi birlikte yapabilmekteydiler. Örneğin, Suruç'ta sınıra sıfır kilometrede bulunan Elizer köyü böyle bir toplanma merkeziydi⁸. Asıl travma 1956-1960 yılları arasında sınıra mayınların döşenmesi ile yaşandı (www.ankar strateji.org). Kardeşin kardeşi, amcanın yeğeni kaybettiği, mayınların her iki topluluğu on yıllarca görüşemeyecekleri bir derinlikte ayırdığı

⁷ Türkiye-Suriye sınırının çizildiği ilk günden itibaren iki topluluk arasında kız alıp-verme olayı hep devam etti. Bu evliliklerin önemli bir kısmı kaçak yollardan sınır geçişleri ile gerçekleşti. Türkiye Kürtleri'nden olan Şeha Hesen isminde 70 yaşlarındaki kadın kendi hikâyesini şu şekilde aktardı: “Ben 17-18 yaşlarındaydım. Beni Suriye'ye gelin verdiler. Babamgillerin köyü tam sınırdadır (Hanyeri/Mardin). Bizim köye yakın bir köyde meşhur bir kaçakçı vardı. Bir gece o beni Suriye tarafındaki Derbesiye'ye geçirdi. Yaklaşık yirmi yıl baba evine gelemedim”.

⁸ “Hemen karşıdaki köyler bizim akrabaların köyü. Yaşlılarımız bize anlatırdı, mayınların döşenmediği yıllarda hem cuma namazı hem de bayram kutlamaları için çevre köydekiler ve Suriye tarafındaki akrabalarımız bizim köyde toplanırlarmış” (Kaynak: Elizer Köyü sakinleri/Suruç- Şanlıurfa).

dönem bundan sonrasdır⁹. Ancak mayınların döşenmesi fiziki ilişkileri büyük ölçüde koparmakla birlikte, ilişkilere güçlü romantik bir boyut ekledi. Beş-on yılda bir gerçekleşen ziyaretlerin hatıraları en ince ayrıntısına kadar ve defalarca anlatılarak, gıyabında insanların bütün özellikleri ile birbirini tanımalarını sağlamaktaydı. Karşılıklı gönderilen hediyeler (tespih, çakmak, sigara tabağı vb.) ilişkileri zinde tutan imgesel bir öneme sahipti.

Suriye ve Türkiye Kürtleri arasındaki akrabalık ve aşiret ilişkileri, duygusal anlamda güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Aşiret ve kabilelerin sınırın her iki tarafındaki lider aileleri aynı soydan gelen amcazadelerdir. Bu güçlü ilişkilerden dolayı, sınırın bir tarafında iki aile arasında çıkan kavga veya baş gösteren kan davası sınırın diğer tarafında yaşayan her iki tarafın akraba ailelerinin ilişkilerine yansiyabilmektedir.¹⁰

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 2002'de iktidara gelmesinden sonra Suriye ile kurulan yakın ilişkiler, Beşar Esad'ın babası Hafız Esad'a göre daha ılımlı tavrı Türkiye ile Suriye Kürtleri'nin ilişkilerine de yansımıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesi çerçevesinde, sınır geçişlerinde büyük kolaylıklar sağlanmış ve iki topluluk arasındaki ilişkiler yeniden canlılık kazanmıştır (<http://www.hurriyet.com.tr>). Suriye'de 2011'de başlayan iç savaş ile birlikte sınırlar "önemini kaybetmiş", on binlerce Kürt sınırın Türkiye tarafına geçmiştir. Bu durum, sınırın her iki yakasındaki topluluğun ilişkilerinin yeni bir biçim kazandığının göstergesi olmuştur.

SINIR TANIMAYAN KÜLTÜR

Kültür, insanın doğaya yaptığı her tür katkıdır. Bir başka anlatımla, doğada bulunmayan, toplum halinde yaşayan insanların varlık ve değere ilişkin ihtiyaçlarını karşılamak üzere belli bir amaç için yaratılan ve üretilen her şeydir. Kültür, "bilgiyi, inancı, sanatı, ahlaki, hukuku, adetleri ve alışkanlıkları içeren

⁹ "Biz aslen Türkiyeli'yiz. Köyümüz Kızıltepe/Mardin'in hemen doğusuna düşen Tılsirez köyüdür. Babam ile amcazadelerimizin bir kız isteme meselesi yüzünden araları bozulur. Babam kızgınlığını göstermek için hayvanlarını toplayıp Suriye tarafına geçer ve yerleşir. Mayınlar döşenince de biz Suriye tarafında kaldık" (Kaynak: Salih Dırbas/Derbesiye-Suriye).

¹⁰ "Türkiye tarafında, iki aile ya da aşiret arasında ortaya çıkan husumet Suriye tarafındaki her iki tarafın akrabalarının ilişkilerini de olumsuz etkilemektedir. Bu duruma örnek teşkil edecek çok sayıda olay var. İki aile arasında ciddi bir sorun yaşandığında, bu durum sınırın diğer tarafında ciddi bir soruna dönüşmese de her iki tarafın akrabaları arasındaki ilişkilerde en azından bir soğukluğa neden olur" (Kaynak: Ferhan Uluç/Kızıltepe-Mardin).

karmaşık bütün"dür (Eagleton, 2005: 46). Gelenek, görenek, dil, tarih, din ve teknoloji kültürün maddi ve manevi yaratımlarını içerir.

Gelenek, görenek ve adetler birer sosyal olgudur ve genel olarak, kültürün sürekliliğini ifade eden davranış örüntüleridir. Bu davranış örüntüleri, toplumsal ilişkileri düzenleme anlamında değer ve toplumsal ilişkileri devam ettirme bağlamında yapı özelliği taşımaktadır.

Kültürün önemli özelliği, toplum bireylerinin birbirleriyle nasıl ilişki kuracakları yönünde yol gösterici davranış örüntülerini oluşturmalarıdır. Davranış örüntüleri, aynı davranışta bulunan insanların söz konusu davranışı tekrarlamaları yolu ile kalıplaşmış kültürel oluşumlardır. Davranış örüntüleri, standart biçimler almışlar ve genelde bunlara uyulur. Değer ve normlardan oluşan davranış örüntülerinden sapma toplumsal yaptırımları beraberinde getirir (Aydın, 2013: 53). Toplumsal normlara uymanın iki önemli nedeni vardır. Birincisi, bu normların yerine getirdiği fonksiyonlar sayesinde insanın karşılaştığı insan veya çevresel kaynaklı engellerin aşılmasıdır. İkincisi, toplumdan dışlanma, aforoz edilme korkusudur. Geleneksel toplumlar modern toplumlara göre gelenek ve görenekleri daha çok önemsediklerinden bu toplumlarda din, aşiret ve klan ilişkileri gibi gelenek ve görenekte içkin davranış örüntüleri daha uzun süre varlığını sürdürme özelliğine sahiptir.

Kürtler, beraber yaşadıkları topluluklara (Türk, Arap, Fars, vd.) göre - tarihsel, ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı - daha geleneksel bir yaşam tarzına sahiptir. Toplumsal yapısı önemli ölçüde aşiret düzenine dayanan Kürt toplumu, sınırları içinde yaşadıkları ülkelerin modernleşme süreçlerinden etkilenmekle beraber yüzyıllara dayanan geleneklerini bir şekilde sürdürebilmişlerdir. Bu durumun Kürtler açısından "avantajı", farklı ülkelerin siyasi sistemleri içinde yaşıyor olsalar da ortak bir etnisitenin birer parçası olma yönündeki kimliklerini koruyabilmiş olmalarıdır.

Kürt coğrafyasında, sınırın hem Suriye hem Türkiye tarafında, sınır boyunca Arap kültürü - Kürt nüfusunun üstünlüğüne rağmen - gözle görülür bir hakimiyete sahiptir. Sınır hattında, sınırın iki yakasında - iki ülkenin modernleşme performansına bağlı olarak önem düzeyi değişmekle birlikte - erkekler Arap entarisini giyer, başlarına da Araplar'a ait puşi ve agal takarlar. Yemek kültürü, hakeza, Arap kültürüne uygun bir şekilde büyük tepsilerde ikram edilir ve pilav tarzı yemekler kaşık

kullanılmadan elle yenilir. Aşiret kültürünün güçlü olduğu yakın bir zamana kadar, her köy odasında mutlaka Arap aşiret kültürüne ait ve bir statü göstergesi olan “mırra” kahvesi ikram edilirdi. Aşiret sohbetlerinde konu ile ilgili Arap kültürüne ait anekdot ve atasözlerine sıklıkla referansta bulunulur¹¹. Arap kültürünün bu baskın özelliği, İslam dininin temel referanslarının Arap dili ve kültürüne ait kaynaklar olmasından dolayı, Araplar'a ait her kültür unsurunun adı konulmamış bir kutsiyet kazandığı durumla izah edilebileceği gibi; aşiretlerin karşılıklı bedevi ve yerleşik olma konumları ile de açıklanabilir: Göçebe halindeki refaktan uzak, servet biriktirmeden günü birlik yaşayan, bütün vahşiliklerini üzerlerinde taşıyan göçebe-bedevi topluluklar, bu özelliklerini yitirmiş, mal-mülk, bol nimetle tanışmış yerleşik-hadari toplulukları alt etme, onları boyundurukları altına alma gücüne sahiptirler (Haldun, 2014: 348-349). Yerleşik toplumların kurduğu medeniyet bu ilişki sonucu yıkılırlar. Buna göre, çöl şartlarının zorlaması sonucu, temel geçim kaynağı “talancılık” olan bedevi Arap aşiretlerinin - Şemmera, Begara, Ineza gibi - sınır boyunca/çöl ağzında yaşayan Kürt aşiretlerini haraca bağlayacak¹² kadar savaşçı yapılarında içkin özelliklerinin göreceli daha “hadari” olan yarı-yerleşik ve yerleşik Kürt aşiretlerinin kültürüne baskın geldiği düşünülebilir.

Sınırın her iki tarafındaki aynı kültür, aynı gelenek ve görenek - bazı farklılıkları içerse de¹³ - sınırın bir tarafından diğerine devamlılık arz eder. Konuşulan dil aynıdır, sınır boyunca Kürtçe'nin Kürmanci lehçesi konuşulmaktadır. Ancak, her iki ülkenin Kürt dili üzerindeki politikalarının bir sonucu olarak, Suriye Kürtleri'nin Kürtçesi'ne Arapça, Türkiye Kürtleri'nin Kürtçesi'ne de Türkçe karıştığı için konuşmada bazı zorluklar yaşanabilmektedir¹⁴. Dinlenen müzik de aynıdır. Sınırın bir tarafında

¹¹ “Bizim bu bölgede giyim kuşam, yemek adetleri Araplar ile aynı. Bizde yakın bir zamana kadar entari giyilirdi. Şimdi sadece yaşlılar giyiyor. Eskiden aşiret adetleri güçlüydü, şimdi o kayboldu. Bütün köylüler köy odasında toplanır, onlara büyük tepşilerde yemek ikrak edilirdi. Her köy odasında “mırra” kahvesi pişirdi. Mırra Arapça acı anlamına gelmektedir. Suriye’de amcazadelerimiz var, sık sık onları ziyarete giderim, onlar süreklî gelirler. Bu adetler Arap coğrafyasında hala güçlü” (Hacı Şerif Karahan-Aşiret/Kabile önderi/Kızıltepe-Mardin).

¹² Aşağı Mardin ovasında yerleşik Kikan aşireti (Kikan Çırakan ve Kikan Halacan) 1900’lerin başında Şemmera aşiretine hıva (haraç) vermekteydi. Kikan Çırakan aşireti Zeyd İbn Sehermik ve Milhim El Dadi, Kikan Halacan ise Zeyd Zer-Hemk adlı şeyhler tarafından haraca bağlanmıştı (Gökalp, 1992: 63).

¹³ Örneğin, sosyalist rejimin etkisi ile olsa gerek, Suriye tarafında yaşayanlar kadın-erkek ilişkilerinde modern yaşama daha yatkındır. Türkiye tarafında yaşayanlarda pek görülmeyen kız ve erkeklerin aynı mekanda oturup sohbet etmeleri, bir erkeğin kıza evlenme teklifinde bulunması olağan karşılanmaktadır. (Kaynak: Şükriya Mihemed ve Gütna Hüso/Haseke-Suriye).

¹⁴ “Suriye’deki akrabalarımızla aynı dili ve şiveyi konuşmaktayız. Ancak onların konuşmalarında çok sayıda Arapça kelime geçiyor. Onlar da aynı şeyi bizim için söylüyorlar. Sizin konuşmanızda çok Türkçe kelime var diyorlar. Bu nedenle konuşmada bazı sıkıntılar yaşanmaktadır” (Kaynak: Abdülkadir Gök-Sosyolog/Suruç-Şanlıurfa).

dinlenen sesi güçlü bir dengbêj (halk ozanı), sınırın diğer tarafında da dinlenilmektedir. Örneğin Suriye'deki Kobani bölgesinde dinlenen Baqî Xido, Ş. Urfa'da; Mardin'de dinlenen Mahmude Hese ve Izedino, aynı şekilde, Derbesiye, Amude ve Haseke'de; Kamışlı, Haseke, Amude ve Derbesiye'de dinlenen Seid Gabari ve Mihemed Şêxo, bütün Mardin bölgesinde; Nusaybin ve Ömerli'de dinlenen Murado ve Hisene Omeri yine sınırın karşı tarafında dinlenilmektedir.

Sınırın her iki yakasında din ortak olduğu gibi - Ezidiliğe ait küçük gruplar dışında - mezhep de ortaktır. Sınır boyunca hakim mezhep sünniliğin Şafii yorumudur (Izady, 2004: 250). Kuzeydoğu Suriye (Cezire) bölgesi 1950'li yıllara kadar Türkiye'de medrese eğitimi alan din adamı adaylarının merkezi konumundaydı. Bugün Türkiye'de yaşayan medrese eğitimi almış din adamlarının büyük çoğunluğu, bir şekilde, Suriye tarafında yer alan bu kurumların rahle-i tedisatından geçmiştir¹⁵.

Suriye ve Türkiye devletlerinin ekonomik ve siyasal yapılarının yarattığı sonuçlar, her iki topluluğun din anlayışı üzerinde bazı farklılıklar yaratmıştır. Türkiye'deki çok partili siyasal yaşam ile Suriye'deki baskıya dayanan ve özgürlüklere fazla alan tanımayan siyasal örgütlenme, dini pratikleri etkilemiştir. Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950'li yıllarla beraber İslami faaliyetlere yönelik baskının azalması sonucu oluşan özgürlük ortamı içinde İslami gruplar kentsel mekânda gün geçtikçe güç kazanmışlardır (Bkz. Mardin, 2011: 78-94): Milli Görüş, Nurculuk, Süleymancılık vd. Ancak Suriye'de devlet, dini kurumlara böylesine geniş bir alan açmadı, aksine, yerine göre şiddet kullanarak Müslüman Kardeşler'e (İhvan-ı Müslimin) yönelik uygulamalarda olduğu gibi (Örneğin Hama katliamı¹⁶) toplum içinde örgütlenmelerine izin vermemiştir. Dini faaliyetler istihbarat teşkilatının (Muhaberat) sıkı denetimi altındadır¹⁷. Bundan dolayı, genelde Suriye'nin bütününde, özelde Kürt

¹⁵ Bu yöndeki bilgiler Türkiye tarafında yaşayan din adamları (Mela-Medrese eğitimi almış din adamı) ile yapılan görüşmelerden toplanmıştır.

¹⁶ Hafız Esad'ın iktidara gelmesinden sonra, Suriye'de Nusayriler'in ağırlıkta olduğu bir yönetim oluştu. Bu durumdan rahatsız olan sünni gruplardan Müslüman Kardeşler Suriye Devleti'nin 1976'da içine girdiği Lübnan iç savaşında zayıflamasını da fırsat bilerek Hama şehrinde bir isyan başlattılar. Bu isyanı bastırmak için Şubat 1982'de şehri karadan ve havadan bombalayan Suriye devlet güçleri büyük bir katliama girişti. Değişik kaynaklara göre 10 ile 30 bin arası insan hayatını kaybetti. Bu olaydan sonra İslami gruplar üzerindeki baskı daha da arttı (https://tr.wikipedia.org/wiki/Hama_Katliam%C4%B1).

¹⁷ "Türkiye'de İslami grupların evlerde toplanarak dini dersler yaptıklarını söylüyorlar. Bizde böyle bir şey düşünülemez. Böyle bir şey olsa ve devlet bunu duysa Allah bilir o insanlara ne olur" (Kaynak: Reşad Mahmud-matematik öğretmeni/Kamışlı-Suriye).

Devletin baskıcı tutumu sadece dini faaliyetlere yönelik değildir. Sistem kendisi için "tehdit" gördüğü her şeye karşı aynı sert tutumu sergilemektedir. Nitekim, TRT 6 (Kurdî) için hazırladığımız belgesel programının Suriye ayağındaki çekimler için

bölgesinde kent yaşamını içine alan ve bu anlamda Kürt entelektüel birikimini manipüle edecek bir İslam anlayışı gelişmedi. Sadece kırsal kesimde (köylerde) örgütlenmiş ve devletin kontrolünde faaliyet gösteren, sınırlı düzeyde kişi üzerinde etkili olan, şeyh-mürit ilişkisine dayanan ve en büyük temsilcisi Haznavi şeyhleri olan bir “tarikat İslamı” mevcuttur¹⁸.

Suriye’de 2011 yılından bu yana devam eden iç savaş ve kaos ortamından kaçıp Türkiye’ye geçmiş ve bir çoğunu akrabalarının sahiplendiği Suriye Kürt’ü bulunmaktadır. Bu süre zarfında, Türkiye ve Suriye Kürtleri arasında çok sayıda evlilik gerçekleşmiştir. İki topluluk arasında evliliklerde bir patlamanın yaşandığı söylenebilir (<http://www.guneydoguguncel.com>). Son yıllarda sınıra yakın yerlerde yaşayan Suriye Kürtleri, Türkiye’deki GSM operatörlerine ait cep telefonlarını kullanmaktadırlar. 2000’li yılların başına kadar ancak on yılda bir telefonla görüşebilen insanlar, günümüzde her gün cep telefonları üzerinden görüşebilmektedirler. Bütün bu yeni ilişkiler, iki topluluk arasında yaşanmış “yabancılaşma”yı azaltan bir misyon görevi görmektedir¹⁹.

Hem Türkiye hem Suriye’deki Kürt bölgesinde, bir yandan değişime direnen aşiret yapısı (Bkz. Uluç, A. Vahap; Karasu, Mithat Arman, 2015: 214-223), diğer yandan toplumsal yapıyı köklü değişime uğratacak kapitalist üretim ilişkilerinin zayıflığı, iki topluluğa ait kültür örnekleri arasındaki farkı azaltmakla beraber, Türkiye ve Suriye’nin gelişmişlik düzeyleri farkı, iki ülkedeki Kürtler’in kültürlerini etkilemiştir. Suriye Kürtleri, Suriye’deki az gelişmişlik düzeyiyle uyumlu olarak daha

gittiğimiz Haseke’nin kırsalında istihbarata ait iki araç bize eşlik etti. Vatandaşlar ile yaptığımız röportajlarda muhaberatın elemanları hazır bulundular. Röportaj yapmak istediğimiz insanlar korkudan konuşmak istemedikleri için programı Türkiye’de yapılan görüşmeler ile sınırladık.

¹⁸ Sınırın Türkiye tarafında da bu tarikatın önemli sayıda müridi vardır ve aynı zamanda Türkiye’deki tarikat çevreleri ile ilişkileri bulunmaktadır (Kaynak: Said Takılan - Suriye’den gelip bir süreliğine Şanlıurfa’da ikamet eden Haznavi şeyhlerinin ailesine mensup bir grup insanı ağırlamıştır/Şanlıurfa)

¹⁹ İki topluluk arasındaki ilişkiler her zaman duygusal bir içerik taşımamakta, bazı sorunların da nedeni olabilmektedir. Yoksulluk, kan davası, askerlikten firar etme gibi nedenlerle veya başka sebepten dolayı Türkiye’den Suriye’ye kaçan çok sayıda kişinin Türkiye’de kaydı bulunmaktadır ve paylarına düşen arazileri vardır. Bu grupta yer alan bazı kişiler, Türkiye’ye gelerek vatandaşlık hakkı kazanmakta ve akrabalarından paylarına düşen mirası (toprak) talep etmektedir. Az bir kısmı bu mirası rahat bir şekilde alırken, büyük bir kısmı, bu arazileri kendi aralarında paylaşmış Türkiye’deki akrabalarının tepkisi ile karşılaşmaktadırlar. İleriki zamanlarda bu talebin daha güçlü bir şekilde gündeme geleceği düşünülebilir. Bu da, sınırın iki tarafında yaşayanlar arasında ciddi hukuki sorun demektir. Bu sebepten dolayı, son yıllarda geçişlerin kolaylaşması bu tür taleplerle karşılaşma ihtimali olan sınırın Türkiye tarafındaki akrabaları endişelendirmektedir (Kaynak: Süleyman Bathan ve Ferhan Uluç/Hanyeri Köyü-Mardin).

geleneksel bir toplum yapısına sahip iken; Türkiye Kürtleri de kendi ülkelerinin göreceli daha gelişmiş düzeyine bağlı olarak modern kurumlarla daha çok iç içe geçmişlerdir.

KİMLİK ÖZELLİKLERİ: EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASAL DİNAMİKLER

Herkesin sosyo-ekonomik konumuyla, inançlarıyla, soy bağları ve kökleriyle, cinsiyetiyle vs. tanımlandığı en az bir kimliği bulunmaktadır. Kimlik kavramı, genel olarak insanın “kim” olduğu sorusuna atfen kişiyi tanımlamaya dayanan bir olgu olmanın yanı sıra, kişinin kendisine ve ötekine yakıştırdığı özellikler, vasıflar anlamına da gelir (Bilgin, 1994: 243-244). Kişiler ve topluluklar arası ilişkiler çerçevesinde ete-kemiğe bürünen kimlik, bir yandan bireylerin bir takım rollere, davranış kalıplarına, statülere ve kategorilere bağlanmalarına; diğer yandan ötekilerin belirli bir sosyal grubun üyesi olarak buldukları aidiyet içinde bireye yakıştırdıkları çeşitli karakter özelliklerine referansta bulunur. Bir insan aynı anda hem Türk hem Müslüman hem sosyalist hem feminist hem çevreci olabilmektedir. Ancak bir bireyin farklı kimlikleri tartması ve bunlardan birine öncelik vermesi, toplumsal ve siyasi ortamın varlığı ile kendi benlik anlayışı arasındaki ilişkinin sonucudur (Parekh, 2014: 53).

Genel sınıflandırma içinde iki tür kimlik vardır: Bireysel kimlik ve kolektif kimlik. Bireysel kimlik, bireyin bir varlık olarak kendisinde için özelliklere dayanan kimliktir. Kolektif kimlik ise, belli bir mekanı yurt edinmiş grupların diğer gruplardan farklarını ortaya koyan özelliklerini ve bu yöndeki iradelerini ifade etmektedir. Dil, din, kültür, tarih, maddi koşullar ve toplumsal bellek tarafından inşa edilen kolektif kimlik, bu anlamda, etkileşim halinde olan çeşitli bireyler ya da gruplar tarafından üretilen ve bireylerin kendilerini ortak birliğin birer parçası biçiminde algıladıkları; hem bilişsel hem duygusal açıdan etkin ilişkiler yoluyla çerçevelenmiş bir yapıdır (Melucci, 2014: 83-84). Kolektif kimlik, belirli bir grubun kendi farklılığını ifade edecek bir kimlik inşası adına kolektif bir geçmiş yaratma çabasıdır. Geçmiş ile kurulan ilişkiler üzerinden kendini var eden kolektif kimlik, bu çerçevede, bir takım semboller, hatıralar, töreler, alışkanlıklar, inançlar ve bilgiler gibi geçmişin mirasına dayanarak kolektif hafızadan hareketle oluşturulur (Bilgin, 1994: 53-55).

Kolektif kimliğin bir alt örneği olan etnik kimlik, ulusal kimlik ve milliyetçilikten farklı anlamlarda değerlendirilmektedir. Etnik kimlik, belirli bir insan grubunu ortak bir soy, paylaşılan tarih, ortak kültürel unsurlar, özel bir yurt gibi kendine has özellikler bakımından ötekilerden ayıran, kültürel açıdan - özellikle dil açısından - ortak özelliklere sahip bir topluluğun kolektif benliğini ifade etmektedir. Milliyetçilik ise, siyasal bir program olarak ulus haline gelmiş grupların ulaşabildiği bir bilinç haline denk düşmekte olup, Fransız Devrimi ile beraber gündeme gelen siyasal bir projedir (Smith, 2014: 42). Aynı etnik gruba ait olma, aynı dili konuşma bağlamında milliyet duygusunun modern milliyetçilikten önce de yoğunluğu ve şiddeti farklı zamanlarda değişmekle birlikte var olduğu, ancak bunun bilinçsiz ve sistematik olmayan bir duygu olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde konuşulan dil doğal bir gerçeklik olarak kabul edilmiş ve politik ve kültürel bir mücadele nesnesi biçiminde görülmemiştir (Kohn, 2012: 133-134).

Milliyetçilik, bir kitle ideolojisi olarak, pazar ekonomisine dayanan kapitalistleşmenin ve sanayileşmenin getirdiği değişen toplumsal yapının içinde gelişmiş burjuva sınıfının ideolojisidir. Bundan dolayı, milliyetçilik uzun soluklu ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümün yaşandığı (işbölümü, sınıfsal farklılaşma, emeğin metalaşması, kentleşme, orta sınıflaşma, bireyselleşme, düşüncenin ideolojileşmesi ve eşitlik ve özgürlük talepleri gibi) kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu batı toplumlarına aittir (Ergil, 1986: 82-84). Bu tespit, modernleşme sürecini sanayi devrimi ile eş zamanlı yaşamış batı toplumu için açıklayıcı bir model olmakla birlikte, geç-modernleşmiş, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan batı dışı toplumların milliyetçiliklerini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı, sonradan modernleşmiş ve sağlıklı bir kapitalistleşme sürecini yaşamamış, burjuva sınıfı zayıf toplumlarda milliyetçilik, toplumsal ve siyasal birtakım üst yapı kurumlarına dayanmaktadır. Türkiye'deki modernleşme bunun tipik örneğidir (Kaya, 2006: 87). Türkiye ve özellikle Suriye Kürtleri'nde kimliğin inşa süreci - önemli ölçüde - üst yapı kurumları (eğitim, siyaset, kitle iletişim araçları, vd.) ile açıklanabilecek bir durumdur.

Değişik etnisite türlerinden bahsedilmektedir. Ulus öncesi ya da etno-ulusal yapılar en çok üzerinde durulandır. Bu gruplar, ulus olma yönünde gayret göstermekte ya da ulus olduklarını iddia etmektedirler. İspanya'da Bask'lar, Kanada'da Quebec'liler, Türkiye, Irak, İran ve Suriye'de Kürtler bu

gruba birer örnektir (Fantom, 2001: 44). Etnik aidiyet; kimliğe aidiyet ve ayrımcılıkla gelişir. Etnik kimlik bilinci de bu süreçte yoğunluk kazanmaya başlar. Söz konusu gruplar bir devletin içinde ulus olmayı amaç edinmişlerdir. İçinde yer aldıkları devlet, farklı sertlikte bu talepleri engellemeye çalışır. Devlet kısmen de olsa bu etnisiteleri hakim ve egemen kültür içinde asimile etmeye çalışarak homojenleşmek ister. Bu etnisiteler ise güçleri oranında bu homojenleşmeye karşı direnmeye gayret gösterir (Kutlay, 2006: 107-111). Etnik grubun sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, nüfus açısından büyüklüğü ve buna eşlik eden kimlik bilinci ile içinde yer aldığı devletin kimliklere karşı geliştirdiği politik-askeri tutum; siyasi-kültürel talepte bulunan etnik grup ile devlet arasındaki ilişkileri tayin etmektedir.

Gelişmişlik Farkı ve Etnik Kimlik Bilinci

Hem coğrafi hem sosyolojik açıdan Türkiye Kürtleri'nin bir devamı olmakla beraber, Suriye Kürtleri'nde aşiret bağları çok daha güçlüdür. Aşiret ilişkileri ve değerleri sadece sıradan aşiret üyeleri tarafından değil, yüksek eğitim almış kişiler tarafından da sahiplenilmektedir²⁰. Bireyselleşme ve bireyselleşmede içkin değerleri savunan toplumsal çevreler çok sınırlı düzeydedir. Oysaki Türkiye Kürtleri'nde toplumun hiçbir katmanında aşiret aidiyeti bu denli güçlü destek bulmamaktadır. Örneğin, Türkiye Kürtleri'nin uzun zamandır terk ettiği, kaçırılan kıza ve öldürülen kişiye karşılık, karşı tarafa ödenmek üzere on sekiz yaşını doldurmuş her reşit erkek başına - "bêş" adı verilen - yardım amaçlı toplanan para, hala Suriye Kürtleri'nin sosyolojisinin önemli bir normudur. Suriye'deki iç savaşın hemen başında, 2011'de Beşar Esad iktidarının kimliksiz Kürtler'e vermeyi düşündüğü kimlik hakkı gibi bazı konuları görüşmek üzere Kürtleri temsilen, görüşmeleri Kürt aşiret önderleri ile yapması, aşirete dayanan yapının toplumsal temsiliyet gücünü tescillemektedir.

Kapitalistleşme sürecini yaşayamamış, ekonomisi tarımsal üretime dayanan Suriye Kürtleri'nin toplumsal yapısının bu özellikleri, üretim tarzından ayrı düşünülemez elbette. Dört yüz bin nüfusa

²⁰ Haseke kent merkezinde oturan, Rusya'da petrol mühendisliğini okumuş, ilk eşi Rus olan Abdulkadir Beşar ile yaptığımız sohbet esnasında konu aşiret değerlerine geldiğinde Abdulkadir'in aşiret kültürüne ait "intikam alma hakkı"nı (ihkak-ı hak) aşiret dayanışmasının önemini ve değerini şiddetle savunması ilk etapta çok garibimize gitmişti. Ancak ardından aynı şekilde Rusya'da eğitim almış Ednan Hüso (eczacı) ve benzerinden de bu tür savunmaları dinledikten sonra şaşkınlığı üzerimizden attık.

tekabül ettiği tahmin edilen, nüfusunun yarıya yakını Kürtler'den oluşan ve Kürt bölgesinin en büyük şehri Haseke, çevre köylerin kentin içinde kaldığı ve kenar mahallelerinin hala köye ait fiziksel görünüm özelliği gösterdiği kerpiçten evleri ile bir 'köy-kent yığını' özelliği taşımaktadır. Koca şehirde, Türkiye'de artık her ilçede birkaç tanesine denk gelinen market tarzı tek bir alış-veriş merkezine rastlanmamakta²¹, piyasa bakkal tarzı işletmeciliğe dayanmaktadır.

Suriye Kürt bölgesi, "verimli hilal" kabul edilen mümbit toprakların göbeğinde yer almaktadır. Tarımsal üretim, doğal kaynaklar ve su bakımından Kürt toprakları Suriye'deki zengin en verimli alanlardan biridir (Montgomery, 2007: 26). Bu bölgede hakim üretim, buğday, arpa, mercimek, mısır, pamuk, zeytin ve fıstık ürünleridir. Ekonominin son derece merkezîyetçi ve tarım üzerinde kamu sektörünün oldukça güçlü bir yönetime sahip olduğu Suriye'de iktidar, ekonomik kaynakları toplumu kontrol altında tutmak için bir güç olarak kullanmakta, vatandaşın elindeki ürünün fiyatını "devletin vicdanı"nın belirlediği rayiç üzerinden tayin etmekte, böylece üretimden elde edilen ürün güçlü bir artı değere dönüşmemektedir. Örneğin, Kürt çiftçilerine kredi verilmesi ve ödemelerin yapılması güvenlik güçlerinin ve Baas yetkililerinin takdirine bağlıdır (Montgomery, 2007: 156). Ekonomideki bu yapısal nedenlerden, Suriye'de dikkate değer bir Kürt orta sınıfı oluşmadı. Türkiye Kürtleri ise 1950'li yıllardan bu yana rekabet ekonomisini benimsemiş Türkiye piyasası içinde yer edinmiş, Türkiye'nin batısındaki sermaye grupları ile kurdukları ittifaklar yoluyla - buna aşiret reisleri ve toprak ağaları dahildir - zayıf ya da güçlü bir orta sınıf oluşturabilmiştir (Beşikçi, 1992: 264; Izady, 2004: 412). "1950'lerde oluşan ya da hızlanan sosyo-ekonomik değişimler tarımın makineleşmesi, sanayileşme, kırdan kente göç, rakip parti siyasetlerinin yol açtığı siyasal hareketlenme, eğitimin ve kitle iletişiminin yaygınlaşması - Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin - geleneksel toplumsal yapısını baştan sona değiştirdi. Aşiret bağları, tamamen ortadan kalkmasa da, sadece göç nedeniyle değil, aynı zamanda aşiret içinde sınıfsal çatışmaların şiddetlenmesiyle zayıfladı" (Bruinessen, 1994: 57). Kaldı ki, PKK hareketini daha önceki Kürt isyanlarından ayıran, onun temsil ettiği kimlik düşüncesinin Kürtler'in bütün toplumsal

²¹ Haseke kent merkezinde market benzeri alış-veriş merkezleri var mı sorusuna, burada yok ama Şam ve Halep'te var, dediler. Kent merkezini dolaştıktan sonra bu gerçeği daha iyi anladık.

kesimlerine yayılmasında bu orta sınıflaşmanın önemli bir etkisi vardır (Bostancı, 1999: 107-108; Kutlay, 2006: 68-69).

İki bölge arasındaki bu “gelişmişlik farkı”²²na karşılık, paradoksal bir şekilde, Suriye Kürtleri’nde Kürt kimlik duygusunun Türkiye Kürtleri’ne oranla çok daha güçlü olduğu yönünde genel bir kanı bulunmaktadır. Gözlemlerimiz de bu kanıyı desteklemektedir²³. Örneğin, PKK’ya katılım Türkiye’den sonra en çok Suriye’den gerçekleşmektedir (<http://www.aksiyon.com.tr>). Suriye Kürt bölgesinde fertler ya da sosyal gruplar aşiret kimliği bir yana sınıfsal, ideolojik ya da başka sosyal ve siyasal özelliklerinden çok etnik kimlikleri ile öne çıkmaktadır. “İki Kürt’ün kendi aralarında Arapça konuşması hicap duyulacak bir şeydir” ilkesinden hareketle Kürtler sosyal yaşamın bütün alanlarında Kürtçe konuşmaya özen göstermektedirler. Oysaki Türkiye Kürtleri, kamusal alanda (kentlerde) özellikle Kürtçe konuşma gibi bir tutumu benimsemeyi kendileri için dert edinmemektedirler²⁴.

Birey, sosyal kimliğini olumsuz olarak görmüyorsa kendi kimliği ile öne çıkar. Ancak, sosyal kimliğini hakim kimlik içinde olumsuz ya da zayıf olarak algılıyorsa, kendisini mevcut iç-grubundan koparıp daha yüksek statüdeki gruba dahil olmak ister (Özler, 2014: 51). Arap dili ve kültürü modern yaşamı temsil eden bir “üst kültür” konumu kazanmadığından, Kürtler için bir statü göstergesi olmamıştır. Aksine,

²² Suriye’deki iktidarın baskıcı ve içe kapanmacı özelliği nedeniyle Suriye’deki Kürt bölgesi ile ilgili ekonomik verilere ulaşmamız mümkün olmamıştır. Ancak Suriye Kürtleri ile Türkiye Kürtleri arasındaki gelişmişlik farkı çıplak gözle de gözlenebilmektedir. Şehirlerin düzeni, evlerin mimarisi, alt ve üst yapı hizmetleri, pazar ilişkileri bu farkı somut biçimde ele vermektedir.

²³ Sohbetler esnasında; bir yandan aşiret değerlerine (dayanışma, cesaret, fedakârlık, namus, mertlik vb.) büyük değer atfeden insanlar, diğer yandan da ağız birliği etmişçesine kendilerinin Türkiye Kürtleri’nden daha “welatparêz” (yurtsever) olduklarını ifade etmekteydiler. Bunu da, PKK’nın dağ kadrosundaki militanların önemli bir kısmının Suriye Kürtleri kökenli olması ile açıklamaktaydılar. Adeta “yüzlerce gencimiz sizin ‘kurtuluşunuz’ için canını vermektedir”, demeye getiriyorlardı. Bu “fedakarlık”ın onları onure ettiği onların beden dillerinden çok rahat anlaşılıyordu. Suriye Kürtleri’nin Türkiye Kürtleri’ne göre daha “welatparêz” oldukları düşüncesi Türkiye Kürtleri’nde de çok güçlü bir kanıdır. Bu kanıyı destekleyen somut göstergeler de vardır. Birincisi, Suriye’de PKK’ya yardım amaçlı bağışlanan arazilerde hasat toplamaya gönüllü yüzlerce insan katılmaktadır. Bu amaçla mercimek toplayan gönüllülere ait fotoğraflar (1995’li yıllara ait) gösterdiler. İkincisi, yeni kuşak gençlerin tümüne yakınının ismi Kürtçe’dir. Oysaki bu gençler ile aynı kuşak Türkiye’deki gençlerin isimleri Kürtçe’den ziyade dini isimlerdir. Örneğin, görev yaptığımız üniversitedeki öğrencilerin yaklaşık % 80’i Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi illerinden gelmez (Uluç, 2014: 141). Bu öğrenciler içinde Kürtçe isim taşıyan öğrencilerin sayısı çok azdır. Üçüncüsü, Suriye Kürtleri, gündelik konuşmalarında Kürt bölgeleri için “Kürdistan” ifadesini kullanmaktadırlar, oysaki Türkiye Kürtleri’nin gündelik konuşmalarında pek geçen bir ifade değildir. Dördüncüsü, Türkiye Kürtleri, Nevruz kutlamalarını siyasal mücadelenin bir parçası olarak sadece mitinglerde kullanıyorlarken, Suriye Kürtleri Nevruz’u milli bayram havasında, toplumsal yaşamın bir parçası haline getirmişlerdir. Kürtler’in geleneksel kıyafetlerini giyerek bir panayır havası içinde, küçük-yaşlı, yaylalarda piknik yaparak kutlamaktadırlar.

²⁴ Suriye’den Türkiye’ye gelen Kürtler’in Türkiye Kürtleri’ne yönelttikleri en büyük eleştirilerden bir tanesi, Türkiye’deki Kürtlerin kamusal alanda Kürtçe yerine Türkçe’yi tercih etmeleridir.

temsil ettikleri kültür ve sahip oldukları yaşam alışkanlıkları açısından kendilerini Araplar'dan daha "üstün görmek"tedirler²⁵. Türkiye'de ise hem modernleşme hareketi hem bununla bağlantılı kapitalist ilişkilerin Türk dilini hayatın her alanında önemli bir araca dönüştürmesi ve buna eklenebilecek asimilasyon politikaları, Türk ve Kürt kimlikleri üzerinde önemli bir algı oluşturmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak Türk dili ve kültürü Kürtler için bir "yükselme aracı ve statü göstergesi" halini almışken, Kürt dili ve kültürü "köylülük" ve "geri kalmışlık" ile eş anlam kazanmıştır. Bir sosyal sınıf, sosyal grup veya siyasal erk, devletin bastırıcı aygıtları (ordu, polis, mahkemeler vb.) ile ideolojik aygıtlarını (eğitim, din, sanat, basın, edebiyat vb.) bir başka ifade ile siyasal toplum ve sivil toplumu birlikte kullanarak kendisi dışındaki gruplara kendi değer yargılarını kabul ettirmektedir (Vergin, 2003: 77-83). Kürtler ile ilişkilerde Suriye Devleti daha çok devletin bastırıcı aygıtlarına başvurmuşken; Türkiye, devletin bastırıcı aygıtlarının yanında devletin ideolojik aygıtlarını kullanmıştır. Buradan hareketle, Kürtler'in kimliklerini dönüştürme politikaları konusunda Türkiye'nin Suriye'den, göreceli, daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Suriye Kürtleri'nde Kürt milliyetçiliği, aşiret kimliğini reddeden ve onu dışlayan bir kimlik inşa süreci olmak yerine, aşiret aidiyeti ile iç içe geçmiştir. Fuccaro, 1920'lerin sonlarına doğru kurulmuş Hoybun örgütünün söylemi modern yurttaşlık ve ulus fikrine vurgu yapıyor iken, örgüte destek veren aşiret ileri gelenlerinin feodal saiklerle hareket ettiklerinden bahsetmektedir (Fuccaro, 2005: 243). Bu iki olgu (ulusçuluk ve aşiret anlayışı) arasındaki bağ hala kopmamıştır. Örneğin, ideolojik olarak kendini solda konumlandıran ama temel motivasyonu Kürt kimlik talepleri olan, İlerici Demokrasi Partisi'nin (Partiya Demokrata Pêşverû) kurucusu ve genel sekreteri Hemîdê Hecî Derwêş, bir aşiret (Aziza aşireti/kabilesi) reisidir. Parti'nin destekçileri daha çok parti sekreterinin mensup olduğu aşiret üyelerinden oluşmaktadır. Türkiye Kürtleri'nde aksine, hem Kürt siyasal hareketi, kendisi ile gericilikle tanımladığı

²⁵ Görüştüğümüz insanların daha çok aşiret değerleri üzerinden Araplar'a karşı bir üstünlük tasladıklarını gözlemledik. Kendilerini Araplar'dan daha "estetik" (giyim-kuşam, adap ve görenekler) gördükleri gibi, moral değerler konusunda da böyle bir üstünlük iddiasındadırlar. Örneğin, Arapları güvenilir bulmakla ve hırsız olmak ile itham etmektedirler. Aslında Araplar'a yönelik aynı tutum Türkiye Kürtleri'nde de vardır. Bu algının, 1900'lerin başına kadar çöl bölgesinde yaşayan Şammara, Ineza, gibi temel geçim kaynağı talancılık olan Arap aşiretlerinin tarımın hakim olduğu bölgelerde yaşayan (Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi) Kürt aşiretlerine yönelik saldırılarından ve talancılık kültürlerinden (Gökalp, 1992: 45) kalma değerlendirmeler ile ilişkili olduğu düşünülebilir.

aşiret olgusu arasına bir mesafe koymakta hem de aşiret düzeni, Kürt milliyetçiliğine ve onu temsil eden kurumlara mesafeli durmaktadır (Kutlay, 2006: 74). Bu tespiti, Türkiye'deki aşiret düzeninin bütünüyle Kürt hareketinin dışında yer aldığı şeklinde görmemek, genel bir sınıflandırma olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Etnik Kimliğin Motivasyonu

Modern kurumlarla daha çok iç içe geçmiş ve göreceli daha güçlü kapitalist ilişkiler içinde yer alan Türkiye Kürtleri'ne oranla, kapitalist ilişkilerin çok zayıf kaldığı, nüfus yapısı ve üretimde kullanılan teknikler itibarıyla kırsal tarım yapısı özelliği gösteren Suriye Kürtleri'nde Kürt kimlik bilincini daha güçlü kılan bir takım toplumsal ve siyasal dinamikler bulunmaktadır:

I. Yirminci yüzyılın başında, Irak ve İran'daki Kürtler gibi Suriye Kürtleri de Türkiye'de palazlanan ve yayılan Kürt milliyetçiliğine katkıda bulundular, ama daha çok etkilendiler (Jwaideh, 1999: 275). Özellikle İstanbul'da faaliyet gösteren Kürt entelektüel grubu ki daha çok Kürt aristokrat aile çevrelerinden, din adamı ve aydınlardan oluşmaktaydı, çoğunluğu 1925'te Şeyh Said isyanı sonrası Suriye'ye kaçtı: Bedirhaniler, Cemilpaşazadeler, aşiret üyelerinin bir kısmı ile Suriye'ye kaçan Haco Ağa, Şeyh Said'in ailesinin bir kısmı (Bkz. Bajalan, 2010). Suriye Kürtleri'nin milli bilinçlerinin şekillenmesinde, 1925 sonrası Türkiye'den Suriye'ye göç eden bu göçmenlerin politik, kültürel faaliyetleri etkili oldu (Fuccaro, 2005: 232).

Fransa'nın mandası hükmünde olan Suriye coğrafyasında oluşan nispi özgürlük ortamı içinde Kürt siyasal hareketi bir serbestiyet ortamı buldu²⁶. Suriye Kürtleri'nin kendisi ile ilgili anekdotlar aktardıkları, nüktedan tarafı çok güçlü ve tartışmasız en büyük Kürt halk şairi kabul edilen Cegerxwîn, neredeyse şiirlerinin tümünü burada ve bir din alimi olması hasebiyle (daha sonra dini düşüncüyü terk edip sosyalist bir anlayışa yöneldi) halkın içinde yazdı. Suriye'deki birçok Kürt'e politik bir kimlik

²⁶ Fransız mandası altında da Kürtler tam anlamıyla serbest hareket edemediler. Örneğin amacı Türk devletine karşı siyasi olaylar gerçekleştirmek olan Hoybun örgütüne katılanlara 1928'de ağır yaptırımlarda bulunulmuş, Sünni-Arap çoğunluğu memnun etmek adına Kürtler'in Suriye'deki kültürel faaliyetlerine kısıtlamalar getirilmiştir (Montgomery, 2007: 43-44). Fransız manda yönetimi döneminde Kürt siyasal hareketinin Suriye'deki faaliyetleri için hayatının büyük bir bölümünü Suriye Kürt bölgesinde geçirmiş Cegerxwîn'in hatıralarına bakılabilir. (Bkz. Cegerxwîn, 2003).

kazandıran, Ağrı isyanında etkili olan ve ilk Kürt siyasi partisi kabul edilen Hoybun (Xoybûn-Özgürlük) Cemiyeti, 1927-1930 yıllarında burada faaliyet gösterdi (Izady, 2004: 378-379).

Hoybun'un kırsaldaki Kürt aşiretlerinden destek bulmak üzere 1927 yılından sonra yürüttüğü faaliyetlere Türkiyeli bir Kürt olan Heverkan aşiret reisi Haco Ağa katılmış ve Suriye Kürt bölgesi olan Cezire yöresinde olduğu gibi Nusaybin, Mardin ve Midyat çevresinde etkin bir rol oynamıştır. Gerçi Hoybun'un Suriye'deki faaliyetleri gözle görülecek sonuçlar elde edecek kadar etkili olmamıştır, ancak örgüt mesajını toplumun geniş kesimlerine yayabilmiş ve Suriye Kürtleri'nin farklı kesimlerinden destek bulacak takipçiler edinebilmiştir (Fuccaro, 2005: 244-247). Türkiye Kürtleri'nden olan Osman Sebri ve Nurettin Zaza bir grup arkadaşlarıyla Kürtler için kültürel ve yerel özerklik savunan Suriye Kürt Demokrat Partisi'ni (S-KDP) kurdular (Izady, 2004: 386). Hazırladığı ve bugün neredeyse herkesin üzerinde mutabakata vardığı Kürtçe Latin alfabenin kurucusu Celadet Bedirhan, Hawar ve Ronahî dergilerini burada çıkardı. Memduh Selim Beg, Kamuran Ali Bedirhan ve İhsan Nuri Paşa gibi Kürt hareketinin tarihi simaları Şeyh Said isyanı sonrası siyasi ve kültürel faaliyetlerini yine burada yürüttüler (Kreyenbroek, 1994: 79).

II. Türkiye Kürtleri'nde olduğu kadar Suriye Kürtleri'nde dini duygu, etnik kimlik bilinci önünde önemli bir manipülasyonun aracı haline gelmedi. Örneğin Suriye'deki Arap-İslam anlayışı, Kürtler'in İslam anlayışını etkileyecek sosyolojik bir enstürmana dönüşmedi ya da dönüştürülemedi. Oysaki Türkiye'de Türk-İslam sentezciliğine dayanan din anlayışı (Milli Görüş, Nurculuk, Süleymancılık, ülkücülük vd.), Özellikle eğitim görmüş, Kürtler'in İslam anlayışını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Suriye Kürtleri'nde din - kentte örgütlenmesine izin verilmediği için - günlük yaşam alışkanlıklarına çok fazla müdahale edecek konumda değildir. Din, köylük yerde dahi çok baskın bir olgu değildir. Örneğin, köylerde kızların çoğunun başı açıktır. Sosyalist Baas rejimi Suriye toplumunu ekonomiye dayanan alt yapı kurumları ile değil ama siyasi ve kültürel üst yapı kurumları aracılığıyla göreceli sekülerleştirmiştir. Suriye Kürt bölgesinin bütün şehirlerinde (Haseke, Kamışlı, Amude, Tiltemir vd.) dikkate değer bir Hıristiyan nüfus (Süryani ve Ermeni) yaşamaktadır. Bu nüfus modern bir yaşam biçimine sahiptir. Örneğin Haseke'nin en modern semtleri bu Hıristiyan guruplara aittir. Hıristiyan olan bu grubun yaşam biçimi Kürt'lerin değer yargılarını etkilediği düşünülebilir. Kürt'lerin kendileri ile

aynı dini paylaşan Araplar'a atfetmediği değeri ve saygıyı Hıristiyan Süryani ve Ermeniler'e yöneltmesi bu düşünceyi desteklemektedir²⁷. Bunun yanında, Suriye'deki rejimin ideolojik olarak kendisini yakın gördüğü Sovyet Rusya ile olan kültürel ilişkileri çerçevesinde üniversite eğitimini 1990'lı yıllarda Rusya'da alan birçok Kürt genci, aldıkları eğitimin yanında Rus kızlarla yaptıkları evlilikler ile Kürt entelektüel aklının sekülerleşmesine etkide bulunduğu düşünülebilir. Rusya'da okuyan Kürt gençleri her yıl, birlikte okudukları Arap ve Süryani gençlerle Haseke'de Ekim devriminin yıl dönümünde bir araya gelir, devrimi kutlarlar.²⁸

III. Fransız manda yönetiminin bitiminden sonraki bağımsızlık dönemi, Arap milliyetçilik fikrinin sosyal, ekonomik ve siyasal yaşama hakim olduğu ve azınlık yanlısı yönelimlerin kararlılıkla bastırıldığı bir dönemdir. Sistemin inkarcı ve dışlayıcı tutumu Kürtlük bilincini besleyen bir motivasyonun aracı olmuştur. Suriye Devleti, Kürtler'in varlığını bölücülük ile ilişkilendirmiş, Kürt kimliğini siyasallaştırmıştır. Kürtler'in varlığını bir bütün halinde devletin birlik ve bütünlüğü için bir tehdit unsuru biçiminde değerlendirmiştir. Bunun sonucu, Kürtler'in kendi kültürel kimliklerini ifade etmelerine ve örgütlenmelerine izin vermediği gibi Kürtler'i Arap kültürü içinde kaba bir yöntemle (Kürtler'in elindeki arazileri onlardan alıp, Kürt nüfusu içine yerleştirdiği Araplar'a dağıtmak gibi) asimile etmeye çalışmıştır (Montgomery, 2007: 32). Suriye Devleti'nin söz konusu algısı ve uygulamaları belirli ölçülerde diğer ülkelerin - Irak, İran ve Türkiye - uygulamaları ile örtüşmektedir. Uygulamalar arasındaki benzerlik komşu ülkelerde yaşayan Kürtler arasında "ortak bir kaderi paylaşma" duygusu geliştirdiği söylenebilir.

Türkiye'de Kürt kimliği sistem tarafından bir tehdit unsuru biçiminde algılanmış ve bu yönde önemli uygulamalar hayata geçirilmişse de Türkiye'deki uygulamalar Suriye'deki uygulamalar kadar sert olmamıştır. Türkiye'de devlet, vatandaşlık hukuku açısından kendini Türk kabul eden herkesi

²⁷ Suriye Kürtleri, ortalama her Müslüman gibi dini inanç konusunda kendilerini Hıristiyan olan bu topluluklardan daha üstün görmekle birlikte, medeni ilişkilerde ve yaratıcılıkta (ticaret ve sanat gibi) söz konusu Hıristiyan grupları hem Araplar'dan hem kendilerinden daha gelişmiş bulmaktadırlar.

²⁸ Suriye Kürt bölgesini ilk ziyaretimiz Ekim devrimine deng gelmişti. Ekim devrimi kutlamalarına bizi de davet ettiler. Kutlamaya Arap, Kürt, Ermeni ve Süryani gençler eşleri ile katıldılar. Arapça, Kürtçe, Ermenice ve Süryanice müzik eşliğinde eğlendiler. Etkinliğe katılan Rus kökenli kadınların sayısı dikkat çekecek düzeydeydi.

kucaklamıştır (Laçiner, 1991: 5). Oysaki Suriye’de devlet, etnik farklılığı adeta soy-sop üzerinden değerlendirmiş ve pratikte Kürtleri Arap kimliğinin bir parçası olarak görmemiştir²⁹. Bu uygulamanın çarpıcı bir örneği 1962’de Haseke’de yapılan nüfus sayımına göre, 1945’ten sonra Türkiye’den geldikleri gerekçesi ile 100 bini aşkın Kürt’ün vatandaşlık haklarından mahrum edilerek vatansızlaştırılmasıdır (Özkaya, 2006: 95). Yabancı (ecanib) kapsamında tutulan bu insanlar ne mal-mülk edinebilmekte ve ev kiralayabilmekte ne yurt dışına seyahate çıkabilmekte ne eğitim hakkına sahip olabilmekte ne de herhangi bir devlet kurumunda iş edinebilmekteydiler. Yabancı statüsündeki Kürtler’in bir kısmına askerlik yaptırıldığı halde vatandaşlık hakkı tanınmamıştır³⁰. Beşar Esad’ın 2011 yılında yürürlükten kaldırdığı bu yasanın yürürlükte olduğu dönemde insanlar, örneğin edindikleri gayrimenkul tarzı taşınmazı eş-dost üzerine geçirme yoluna gitmekteydiler³¹. Bu uygulama açık etnik ayrımcıydı. Örneğin, 1915 olayları sonrasında Suriye’ye kaçmış Ermeniler ya da bu olaylar sırasında Türkiye’de kalmış ancak 1925 Şeyh Said isyanı sonrasında Diyarbakır, Batman, Mardin ve Cizre kırsalındaki yurtlarından ayrılıp Kuzeydoğu Suriye’ye (Cezire) inmiş olan Ermeni, Süryani ve Keldani gruplar ve 1933 yılında Irak Kürt bölgesinden gelen Asuriler bu vatandaşılaştırma politikalarının dışında tutulmuş, Baas rejimi tarafından Suriye’nin asli unsurları kabul edilmişlerdir (Kürt Tarihi Dergisi, 2012: 27).

Kürt bölgesini Araplaştırma politikaları gereğince Hafız Esad öncesi Baas iktidarları döneminde başlatılan ve Esad iktidarı döneminde 1976’ya kadar devam edecek uygulamalar çerçevesinde sınır boyunca kurulmuş 40 “model köy”e Arap aileler yerleştirdi (Özkaya, 2006: 98). Örneğin Kamışlı ile Derbesiye arasında 58 km mesafede - “Arap Kuşağı” (al-hızam al-arabi) kapsamındaki bu politika çerçevesinde - bu türden yedi köy inşa edilmiştir. Bu köylerde, 1990’lı yılların başında, 15.000 ile

²⁹ “Ben, Beyrut Arap Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ni 1992 yılında bitirdim. Lisans eğitimi sonrası doktora yapmak gönlümden geçiyordu. Ancak Kürt olduğum için Suriye’de üniversitelerin beni çalıştırmayacağını düşündüm ve doktora yapmaktan vazgeçtim.” (Kaynak: Avukat Mihemed Emin Hemo/Haseke-Suriye)

³⁰ Haseke’ye 2008 yılında yaptığımız ziyaret esnasında tanıştığımız Mahmude Uso isimli yetmişli yaşlarda bir Kürt, kendisine dört yıl askerlik yaptırıldığı halde vatandaşlık hakkının verilmemesinden yakınıyordu.

³¹ Abdülaziz Hacı Eyo, ailesi zamanında Türkiye’den Suriye tarafına geçmiş, ecanib (yabancı) statüsünde bir Türkiye Kürt’üdür. Amcazadeleri Mardin/Derik’e bağlı Kendal köyünde oturmaktadırlar. Suriye’de iç savaş başladıktan sonra Türkiye’ye geldi ve Türk vatandaşlığı hakkı kazandı. Suriye’yi ziyaretimizde kendisi ile tanıştık. Kendisine ait dört dükkân, bir ev ve özel otomobili vardı. “Bunların hiç biri benim üzerime kayıtlı değil, eş-dost üzerine kayıtlıdır” demişti.

17.000 arasında insan yaşadığı tahmin edilmektedir (Vanlı, 1994: 166). Suriye hükümeti, bu proje kapsamında Kürtler'e ait arazileri ellerinden alarak Rakka civarından getirip bu köylere yerleştirdiği Araplar'a dağıtmıştır.

Türkiye-Suriye-Irak sınır bölgesinde yer alan 340 köyde yaşayan Kürt köylüsü zorla köylerinden çıkarılmış ve Kürtler'in yaşamadığı Deyr el-Zor gibi Suriye'nin iç bölgelerine sürülmüştür. 1963'te iktidara el koyan Baas partisinin Kürt bölgesi için "Cezire'yi ikinci bir İsrail olmaktan kurtaralım" (Hür, 2015; Montgomery, 2007: 128) sloganının tecessüm etmiş hali olan bu proje ile Kürtler'in elindeki bazı topraklar Araplar'a verilmiştir. Örneğin, Afrin ve Kobani'de geniş arazilere sahip birçok ailenin elindeki topraklar devlet tarafından istimlak edilmiştir. Bu uygulamalar dışında, Türkiye'deki uygulamaya benzer bir şekilde Kürtçe yer adları Arapça isimler ile değiştirilmiş, Kürtçe isimler yasaklanmıştır (Montgomery, 2007: 126).

IV. Devlet farklı etnik ve mezhepsel gruplar arasında eşitsizlikler yaratmakta ve bu dengeyi korumak adına da kendini hakem tayin etmektedir. Devletin bu politikası Kürtler ile Araplar arasındaki ilişkileri de belirlemektedir. Suriye Kürtleri ile Araplar arasında var olan husumet ve karşılıklı dışlama, Kürt kimlik bilincini besleyen önemli bir diğer kaynaktır. Türkiye Kürtleri'nde "husumet" ve kızgınlık daha çok devlete karşı iken, Suriye Kürtleri'nde hem devlete hem Arap topluluğuna karşıdır. Türkiye'de Türkler ile Kürtler arasında belli ölçüde sağlanmış ekonomik ve sosyal entegrasyon Suriye'de Araplar ile Kürtler arasında gerçekleşmemiştir (Haşimi, 1998: 329). Araplar'ın devletin Kürt politikasına sadece moral anlamda değil, kolluk kuvvetlerinin misyonunu üstlenecek şekilde sundukları destek, Kürtler'in kolektif bilincinde çok daha büyük bir mağduriyet algısı oluşturmaktadır. Kamışlı'da 12 Mart 2004 tarihinde Deyr el-Zor'dan Araplar ve Kamışlı'dan Kürtler arasında oynanan futbol maçı ile başlayan ve daha sonra diğer Kürt kentlerine yayılan ve onlarca insanın yaşamını kaybettiği olayların, devletin bastıracağı bir asayiş sorunu olarak kalmaması, Araplar'ın işi Kürt işyerlerine saldırıya kadar vardırımları - bazı Arap aşiretleri Kürtler'in yanında yer almışsa da - bu algıyı pekiştiren somut gelişmelerden bir tanesidir (www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=109505). Bir kriz ve kaos durumunda Araplar'ın saldırılarına maruz kalacakları kaygısı Suriye Kürtleri'nde çok açık bir şekilde

gözlenmekte, Kürtler, bu kaygılarını yüksek bir sesle dile getirmektedirler. Arapların şehrin yarısına ya da daha fazlasına hakim olduğu Haseke kent merkezinde yaşayan Kürtler'de bu kaygı daha yüksektir.

V. Abdullah Öcalan önderliğinde 1970'li yıllarda örgütlenmeye başlayan ve 1978'de kuruluşunu ilan eden PKK, 1980 darbesinden hemen önce 1979 yazında Suriye'nin kontrolündeki Bekaa vadisine yerleşti. Abdullah Öcalan da Şam'da ikamet etmekteydi (Bila, 2004: 27-28). Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarıldığı 1999 yılına kadar, Suriye'nin Türkiye ile Hatay ve özellikle Fırat nehri bağlamında yaşadığı "su sorunu" PKK'ya yirmi yıl süreyle Suriye Kürtleri'ni içinde rahat hareket etme ve kimlik bilinci oluşturma olanağı kazandırmıştır (Özkaya, 2006: 99). Partiye Yekîtiya Demokratik-Demokratik Birlik Partisi'nin (PYD) Suriye iç savaşının hemen başında, kısa bir sürede bütün Kürt bölgelerinde (Cezire, Kobani ve Afrin) örgütlenmesinde geçmişteki bu ilişkilerin etkisi büyüktür.

Suriye'de İç Savaş ile Gelişen Süreç

Son birkaç yıldır Suriye'de başlayan iç savaş, Suriye ile Türkiye Kürtleri'nin ilişkilerini başka bir boyuta taşıdı. Bu süreçle birlikte, aşiret üzerinden tanımlanan ilişkilerin etkisi bir kerte azalırken, etnik kimlik üzerinden tanımlanan ilişkilerin önemi arttı. Suriye'de bir anda ortaya çıkan otorite boşluğu üzerine kısa sürede önemli bir silahlı güce dönüşen PYD, Kürtler'in yaşadığı üç bölgede (Cezire, Kobani ve Afrin) kontrolü ele geçirerek bu üç bölgeyi tek taraflı olarak üç kanton biçiminde siyasal bir yapıya dönüştürdü (<http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeli-kurtler-ozerklik-ilan-etti>). Bir süre sonra, önce Serekaniye'de El Nusra güçlerine ve daha sonra IŞİD militanları ile şiddetli çatışmalar yaşayan PYD, bir anda Suriye muhalefeti içinde - dünya kamuoyunda - dikkatleri üzerine çeken grup haline geldi. PYD'nin Serekaniye'yi El Nusra'ya karşı savunması, verdiği büyük kayıplara karşın Kobani'yi IŞİD'e teslim etmeyerek uluslararası hava gücünün desteği ile Ocak-Şubat 2015'te IŞİD'i Kobani'den püskürtmesi ve en son, Haziran 2015'te IŞİD'i Tel Abyad'tan çıkarması (<http://haber.com>), PYD'yi Suriye ve Türkiye Kürtleri için "milli" bir gurur kaynağı haline getirmiştir. Ayrıca Türkiye'den binlerle ifade edilen gencin (4. 500 kişi tahmin edilmektedir³²) PYD'ye katılması ve önemli bir kısmının hayatını

³² 03.07.2015 tarihinde CNN Türk'te yayınlanan "Eğrisi Doğrusu" programında Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM) üyesi Atilla Sandıklı'nın telaffuz ettiği rakamdır.

kaybetmesi - kaldı ki katılımlar ve ölümler hala devam etmektedir - Suriye ile Türkiye Kürtleri arasında güçlü bir kader birliği algısı oluşturdu.

Sınır boyunda yaşayan Türkiye Kürtleri için IŞİD'in saldırıları sadece etnik aidiyet içinde oldukları soydaşlarına karşı değildir, aynı zamanda kan bağı içinde oldukları akrabalarına ve mensup oldukları aşiret üyelerinedir. Bundan dolayı, Kürt bölgesine saldırıların bu iç içe geçmiş üç kimliği karşılıklı beslediği ve son kertede Kürtlük bilincine ciddi katkıda bulunduğu söylenebilir: "Irakta başlayan fakat daha sonra Suriye Kürtleri'ni de kapsayan IŞİD tehdidi, bölgesel denklemde Kürt siyasetinin ortak ötekisi işlevini üstlendi. Ortak öteki ve tehdit algısı da ortak bir Kürt kamuoyunun doğuşuna zemin hazırladı" (Dalay, 2015). Suriye'de yaşanan söz konusu olayların Kürt kimlik bilincini daha güçlü hale getirdiği 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) aldığı oy oranından anlaşılmaktadır. Kürt siyasal hareketini temsil eden siyasal partiler 2015 genel seçimleri öncesindeki seçimlerde oyların ortalama % 5-6'sını alabilmişken, 7 Haziran seçimlerinde HDP oylarını yüzde yüz arttırarak oyların % 13,12'sini almıştır (<http://www.ysk.gov.tr>). Suriye'deki gelişmeler, alınan bu oy oranları için tek neden değilse de, çok önemli bir etkidir ³³.

SONUÇ

Suriye Kürtleri, ilk önce sınırın çizilmesi ve daha sonra mayınların döşenmesi ile Türkiye Kürtleri'nden önemli bir kopuşu yaşamıştır. Bununla beraber, her iki topluluğun ilişkileri döneme göre farklı yoğunlukta devam etmiştir. Suriye Kürtleri'nin Türkiye Kürtleri ile ilişkileri, yoğunluk düzeyi açısından üç döneme ayrılmaktadır: (1) siyasi sınırların varlığına rağmen ilişkilerin belli bir düzeyde devam ettiği 1921-1960 arası dönem, (2) mayınların döşenmesi ile ilişkilerin büyük kopuş yaşadığı 1960-2000 yılları arası dönem ve (3) Türkiye ile Suriye Devleti arasında ilişkilerin düzeldiği, kitle iletişim araçlarının

³³ 1 Kasım 2015 tarihinde yapılan erken genel seçimde HDP'nin oyları % 10,76'ya düşmüştür. Birincisi, Türkiye genelinde katılım oranı % 85,2 iken, Türkiye'nin doğu illerinde katılım (HDP'nin en çok oy aldığı iller) yaklaşık % 76-77 olmuştur (<https://sonuc.ysk.gov.tr>). Yani HDP seçmeninin önemli bir kısmı AKP'ye yönelmemiş, sandığa gitmemiştir. HDP'nin en çok oy aldığı bu illerde seçmenin sandık başına gitmemiş olması siyasal protesto şeklinde değerlendirilebilir. Oy kullanmamanın bu süreçte tekrar başlayan çatışma ortamı ile ne kadar ilişkili olduğu araştırılmaya değerdir. İkincisi, seçim sonuçlarının (7 Haziran 2015) bir hükümet çıkarmaması Türkiye'nin batısında olduğu gibi Kürt seçmeninde de istikrarsızlık korkusu yarattığı, bundan dolayı, kerhen de olsa, bu seçmen grubunun bir kısmının AKP'ye yöneldiği düşünülebilir.

ilişkileri kolaylaştırdığı ve iç savaşla beraber Suriye'den Türkiye'ye mülteci akınının yaşandığı 2000'den günümüze kadar devam eden dönem.

Suriye Kürtleri ile Türkiye Kürtleri'ni toplumsal yaşam ve etnik kimlik bilinci konusunda karşılaştırmaya dayanan çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar şunlardır: 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana, Suriye Kürtleri Türkiye Kürtleri'nden izole edilmeye çalışılmasına rağmen, iki topluluk arasındaki ilişkiler hala zindeliğini korumaktadır. Bunun iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Suriye ve Türkiye Kürtleri'nin ilişkilerinin sadece etnik kimliğe ve ortak dile dayanmaması, ilişkileri daha güçlü kılan akrabalık ve aşiret bağlarının varlığı; ikincisi, uzun yıllar görüşmeler sekteye uğramış olmasına rağmen sınırın her iki tarafında aşirete dayanan geleneksel kültürün değişime direnen özelliği ve bu ilişkileri çözecek güçlü üretim ilişkilerinin olmamasıdır.

Suriye Kürtleri'nin siyaset ile ilişkilendirilen etnik kimlikleri, hukuksal bağ içinde oldukları ülke tarafından devletin bekası ve varlığı için birer tehdit unsuru biçiminde görülmüştür. Onları tehdit olmaktan çıkarmak adına dil ve kültürlerine yönelik alınan tedbirler doğrultusunda Suriye Kürtleri, buldukları ülkenin hakim kültürü içinde eritilmek istenmiştir. Suriye Kürtleri'nin yaşadığı bu süreç önemli ölçüde Türkiye Kürtleri için de geçerlidir. Hem Suriye hem Türkiye'de Kürt dili ve kültürüne getirilen yasaklar dil konusunda iki topluluğu sınırlı düzeyde de olsa birbirine yabancılaştırmıştır.

Türkiye Kürtleri'ne göre sosyal ve ekonomik açıdan daha az gelişmiş olmalarına rağmen, Suriye Kürtleri'nin etnik kimlik bilinci daha güçlüdür. Suriye Kürtleri'nin tarihsel süreçte yaşadığı deneyimler, Suriye'deki siyasal düzenin Türkiye'deki siyasal düzenden çok daha dışlayıcı ve ayırıcı tutumu, Araplar'ın sistemden aldıkları destekle yerine göre geliştirdikleri saldırgan tutum, Suriye Kürtleri'nde kimlik bilincini çok daha güçlü kılmıştır. Türkiye'deki sistem, vatandaşlık hukuku temelinde Kürtler'e tanıdığı anayasal haklarla, Türkiye Kürtleri'nin sistemle bütünleşmelerinde ve kimlik özelliklerini kaybetmelerinde daha başarılı olmuştur.

Son üç-dört yıldır Suriye'de yaşanan iç savaşın yarattığı fiili duruma dayanarak Kürt bölgesinin "özerkleşmesi" ve Kürtler açısından bu kazanıma yönelik bazı grupların (İŞİD gibi) saldırıları Suriye ve Türkiye Kürtleri'nde kader birliği algısını ve etnik aidiyet duygusunu olabildiğince yüksek bir düzeye

ıkarmıştır. Arabalık ve aşiret aidiyeti bir kerte azalırken etnik aidiyet ve ortak kader birliği duygusu daha güçlü ortak bir değere dnşmştır.

Sınırları içinde yer aldıkları ülkelerin siyasal sistemlerinin ekonomik ve siyasal uygulamaları altında farklı sosyolojik süreçlerin konusu olmakla beraber; aşiret ve akrabalık ilişkileri, ortak dil, ortak müzik, ortak din/örf ve adet, aynı siyasi kader ve aynı mağduriyet psikolojisi Suriye Kürtleri'ni olabildiğince Türkiye Kürtleri'ne benzetmektedir. Son tahlilde, fiziki sınırlar her iki topluluğu bütünüyle birbirine yabancılaştıramamış ve Suriye ile Türkiye Kürtleri şahsında sosyoloji siyasete galip gelmiştir.

SUMMARY

The Kurds in Syria have been living along the border between Turkey and Syria as neighbors with the Kurds in Turkey. They were considered as one community in the same geography until the borderline between these two countries was drawn at the beginning of the 20th century. The Kurds in Syria, who are related to the Kurds who live in Turkey with a three-layer bond, i.e. bloodline, tribal line and ethnic identity, are an integral part of the Kurdish community.

The Kurds in Syria have been living under a different political system than the Kurds who live in Turkey for almost a century. Both the Kurds in Syria and the Kurds who live in Turkey were considered as a threat for the unity of the state, and in this regard they were subjected to certain policies.

The policies of both Syrian and Turkish governments have affected the sociology of the Kurds in Syria and the Kurds who live in Turkey. Naturally, these policies created some cultural and political differences between these two communities. As a result of the policies implemented by the governments of their respective countries, the Kurds in Syria and the Kurds who live in Turkey have experienced alienation, particularly in language, at certain level. However, they have preserved their common characteristics in terms of bloodline, tribal line and ethnic identity to a large extent. Although the Kurds in Syria demonstrate a more traditionalist social structure than the Kurds who live in Turkey, they possess a higher sense of ethnic identity than the Kurds in Turkey, particularly because of more exclusionist policies of the Syrian regime and also due to some other historical and social reasons. Following the outbreak of civil war in Syria, the Kurds in Syria have attained a de facto "political status" and the incursions to the Kurdish region have carried the relationship between the Kurds in Syria and the Kurds who live in Turkey to a level beyond kinship and tribal belonging and created a sense of ethnic identity that leads to sense of ethnic belonging, especially within the last few years. As a last analysis, political borders were unable to separate the Kurds in Syria from the Kurds in Turkey in terms of social relations and sense of identity and belonging.

KAYNAKÇA

- Ankara Antlaşması, [https://tr.wikipedia.org/wiki/Ankara_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_\(1921\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Ankara_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_(1921))
Erişim tarihi: 02.02.2016.
- Aydın, M. (2013). Kültür Sosyolojisinin Temel Kavramları. Köksal Alver, Necmettin Doğan (Ed.). *Kültür Sosyolojisi* içinde (s. 47-68). Ankara: Hece Yayınları.
- Bajalan, D. R. (2010). *Jön Kürtler*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 262/764/15, Sene; 1923; akt. Ögüt, Tahir (2011) "Milli Sınırların Oluşumu Sürecinde Güneydoğu Anadolu'da Kaçakçılık Ekonomisi", Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt XXXI, Sayı: II, s. 91-122.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Anadolu'nun Düzeni*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Bila, F. (2004). *Hangi PKK?* Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Bilgin, N. (1994). *Kimlik Sorunu*. İzmir: Ege Yayıncılık.
- Bostancı, N. (1999). *Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Bozbuğa, R. (2014). Kurdish Population in Syria. <https://bozbuga.wordpress.com/2014/09/21/kurdish-population-in-syria/II-more-76>
(Erişim tarihi: 16.06.2015.)
- Bruinessen, M. V. (1994). Kürt Toplumunu, Etnisite, Ulusçuluk ve Mülteci Sorunları. Kreyenbroek-Sperl (Der.). *Kürtler* içinde (s. 38-72). İstanbul: Cep Kitapları.
- Bruinessen, M. V. (2003). *Ağa, Şeyh, Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cegerxwîn (2003). *Hayat Hikayem*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Çözüm Süreci'nde Mayın Sorunu. www.ankarastrateji.org/.../cozum-sureci-nde-mayin-sorunu-716 Erişim tarihi: 10.01.2015.
- Dalay, G. (2 Mart 2015). IŞİD ile Mücadelenin Şekillendirdiği Bölgesel Kürt Siyaseti. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/isid-ile-mucadelenin-sekillendirdigi-bolgesel-kurt-siyaseti> Erişim tarihi: 07.07.2015.
- Dünden Yarına Suriye Kürdistanı. (Ekim-Kasım 2012). Kürt Tarihi Dergisi, Sayı: 3, s. 26-31.
- Eagleton, T. (2005). *Kültür Yorumları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Ergil, D. (1986). *İdeoloji Milliyetçilik, Muhafazakârlık, Halkçılık*. Ankara: "S" Yayınları.
- Erkan, R., Bozgöz, F. (2003). Kabile-Aşiret, Asabiyet ve Savaş. *Doğu-Batı*, Sayı: 24, Yıl: 6.
- Fanton, S. (2001). *Etnisite; Irkçılık, Sınıf ve Kültür*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Fuccaro, N. (2005). Manda Yönetimi Suriyesi'nde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür ve Kimlik. Abbas Vali (Der.). *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde (s. 231-260). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Haldun, İbn. (2014). *Mukaddime – I*. Süleyman Uludağ (Haz.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Hama Katliamı, https://tr.wikipedia.org/wiki/Hama_Katliam%C4%B1 .Erişim tarihi: 05.02.2016.
- Haşimi, H. (1998). Güneydoğu: Hemen Şimdi! *Yeni Türkiye*, Yıl: 4, Sayı: 21, 328-331.
- Hür, A. (26.10.2014). Selahaddin Eyyubi'nin Çocukları: Suriye Kürtleri. www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse_hur/selahaddin_eyubinin_cocuklari_suriye_kurtleri_1221178. Erişim tarihi: 10/01/2015.
- IŞİD Kobani'den Çıkarıldı. <http://haber.com-suriye-insanhaklari-gozlemevi-isid-kobani-den-6905525-haberi/> Erişim tarihi: 07.07.2015.
- Izady, M. (2004). *Kürtler*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Jwaideh, W. (1999). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaya, İ. (2006). *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kohn, H. (2012). Milliyetçilik Fikri. Mümtazer Türköne (Der.). *Milletler ve Milliyetçilikler* içinde (s. 131-146). İstanbul: Etkileşim Yayınlar.
- Kreyenbroek, P. (1994). Kürt Dili Üzerine. Kreyenbroek-Sperl (Der.). *Kürtler* içinde (s. 73-87). İstanbul: Cep Kitapları.
- Kutlay, N. (2006). *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Laçiner, Ö. (1991). Kürt Sorunu Nasıl Bir Misyondur. *Birikim Dergisi*, Sayı: 25, 3-7.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Melucci, A. (2014). Süreç Olarak Kolektif Kimlik. Fırat Mollaer (Der.). *Kimlik Politikaları* içinde (s. 79-104). Ankara: Doğubatu Yayınları.
- Montgomery, H. (2007). *Suriye Kürtleri*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Özkaya, A. N. (2006). Suriye Kürtleri: Siyasi Etkisizlik ve Suriye Devleti'nin Politikaları. *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8, 90-116.
- Özler, H. (2014). *Siyaset Psikolojisi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Parekh, B. (2014). Kimliğin Mantığı. Fırat Mollaer (Der.). *Kimlik Politikaları* içinde (s. 53-76). Ankara: Doğubatu Yayınları.
- PKK'nin Üçte Biri Yabancı, http://www.aksiyon.com.tr/dosyalar/Pkknin-ucte-biri-yabanci_519802, Erişim tarihi: 04.08.2015.
- Sencer, M. (1993). *GAP Bölgesi'nde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması*. Ankara: GAPKİ.
- Smith, A. (2014). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Suriye ile Vize Kalktı İşbirliği Konseyi Kuruldu. (17 Eylül, 2009). <http://www.hurriyet.com.tr/suriye-ile-vize-kalkti-isbirligi-konseyi-kuruldu-12498596>, Erişim tarihi: 09.02.2016.
- “Suriye’de Maç Kavgası: 27 Ölü, 120 Yaralı”, www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=109505 Erişim tarihi: 14.07.2015.
- Suriyeli Gelin Patlaması, <http://www.guneydoguguncel.com/suriyeli-gelin-patlamasi-2029h.htm>. Erişim tarihi: 10.08.2015.
- “Suriyeli Kürtler Özerklik İlan Etti”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeli-kurtler-ozerklik-ilan-etti> Erişim tarihi: 07.06.2015.
- Uluç, A. V. (2007). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım*. (Basılmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uluç, A. V., Karasu, M. A. (2015). Kente Yerleşmiş Aşiret Üyelerinin Kentleşme Eğilimleri Üzerine Bir Çalışma: Şanlıurfa Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Cilt: 13, Sayı: 25, 201-232.

Uluç, A. V. (2014). Üniversite Eğitim Sürecinin Siyasal Değerlere Etkisi Üzerine Bir İnceleme: Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Öğrencileri Örneğinde. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, Cilt: 3, Sayı:2, 132-154.

Vanlı, İ. Ş. (1994). Suriye ve Lübnan'da Kürtler. Kreyenbroek-Sperl (Der.). *Kürtler* içinden (s. 147-175). İstanbul: Cep Kitapları.

Vergin, N. (2003). *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Yıldırım, S. (2015). Türkiye Dışındaki Kürtler. Adnan Demircan (Ed.), *Kürtler-1 (Tarih, Toplum, Din)* içinde (s. 509-552). İstanbul: Nida Yayınları.

Yüksek Seçim Kurulundan Duyuru.

<http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Cution%20Folders/Secmenlsemli/Secimler/2015MV/D.pdf> Erişim tarihi: 14.09.2015.

26. Dönem Milletvekili Genel Seçimi Sandık Sonuçları.

<https://sonuc.ysk.gov/module/GirisEkranı.jsp> Erişim Tarihi: 02.02.2016.

CAMI HUTBELERİNDE BİLİŐE DAİR SÜREÇLER: BAĞLAM, İCRA VE ALGILANMA¹

Hande EŞLEN-ZİYA²

Umut KORKUT³

ÖZ

Bu makale, hutbelerin (cami hutbelerinin) katılımcıların biliőe dair süreçleri (anlama, tefekkür, duygulanma, ikna olma, davranışa yansıtma kararını verme) üzerindeki etkileri incelemektedir. Bunun için 2012-2013 yılları arasında Türkiye’de 20 hafta boyunca 10 farklı ilçede sürdürölen ampirik bir araştırmadan elde edilen verileri kullanıyoruz. Hutbelerin oluşturulma ve kavranış tarzına bir göndermeyle biliőe dair süreçlerin iki aşamasının olduğunu savunuyoruz: bunlardan ilki imamların hutbelerine dahil ettikleri tematik konularla oluşturduğu söylemler, ikincisiyse bu söylemlerin Cuma namazlarına katılanlar tarafından anlaşılması. Yanıt aranan araştırma sorusu, biliőe dair süreçlerin birinci aşamadan ikinci aşamaya nasıl evrildiği. Böylesi bir evrilmeyi test etmek için makalemizde iki hipotez öne sürüyoruz. Bunlardan birincisi, dinleyiciler arasındaki biliőe dair süreçlerin, imamın hutbesindeki dini söylemlerini cemaatin içinde konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmesi. İkincisi ise, dini söylemin formüle ve icra edildiği, form ve mekânsal düzenlemenin, biliőe dair süreçleri etkilemesi. Ampirik verilerin irdelenmesinden sonra makalemiz; cemaatlerin konuşlandığı sosyo-ekonomik bağlam ve hutbelere katılan dinleyicilerin sosyo-ekonomik altyapıları gibi dış etkenlerden çok, dinleyicilerin ifade ettiklerine göre, imamların otorite figürü olarak rollerinin hutbelerin kavranıőını etkilediğini gösteriyor.

Anahtar Kelimeler: Hutbe, Diyanet, Cami hutbeleri, Biliőe dair süreçler, Diyanet İşleri Başkanlığı

¹ KOÇ-KAM Kadın Araştırmaları Merkezi’ne, ve proje asistanı Su Ece Ertürk’e verdikleri destek ve katkılarından, Gülçay Güney’e ise metnin çevirisindeki yardımlarından dolayı teőekkür ederiz.

² Doç. Dr., KwaZulu Natal Üniversitesi, School of Applied Human Sciences, College of Humanities, Durban, Güney Afrika

³ Doç. Dr., Glasgow Caledonian Üniversitesi, Glasgow School for Business and Society, Glasgow, İngiltere

HOW DOES COGNITION WORK IN MOSQUE SERMONS? CONTEXT, DELIVERY, AND PERCEPTION

ABSTRACT

This article examines what affects the cognition of hutbes (mosque sermons) by the attendants during their delivery. In order to discuss this question, we use data from an empirical research over 20 weeks from 2012 to 2013 in 10 Turkish counties. We argue that there are two stages of cognition, alluding to the mode that hutbes are generated and perceived: first, the discourse that the imams generate within sermons on thematic issues and second, the comprehension of such discourse by the attendants at the Friday prayers. Our research question is how cognition evolves from the first stage to the second. We have two working hypotheses to test such evolution. First, cognition among the listeners evolves to an extent that imams relate the religious discourse in their sermons to the particular socio-economic context where communities are situated. Second, the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition. After the discussion of empirical evidence, the article shows that rather than the external factors such as the socio-economic context where the parishes are situated and socio-economic background of the listeners to the sermons, it the role of the imams as authoritative figures that affect what the listeners state as their cognition of hutbes.

Keywords: Friday Prayers, Mosque sermons, Cognition, Directorate General of Religious Affairs

GİRİŞ

Bu makale, hutbelerin katılımcıların biliş dair süreçler (anlama, tefekkür, duygulanma, ikna olma, davranışa yansıtma kararını verme) üzerindeki etkileri incelemektedir. Bu konuyu irdelemek için 2012-2013 yılları arasında 20 hafta boyunca Türkiye’deki 10 ilçede sürdürülen ampirik bir araştırmadan elde edilen veriler kullanılmıştır. Hutbelerin oluşturulma ve kavranış tarzına bir göndermeyle biliş dair süreçler iki aşamada ele alınabilir. İlk aşama imamların hutbelerine dahil ettikleri tematik konularla oluşturduğu söylemler, ikincisi aşama ise Cuma namazlarına katılıp hutbeleri dinleyenler tarafından bu söylemlerin idrak edilmesi süreci. İncelememize esas olan araştırma sorusu, biliş dair süreçlerin ilk aşamadan ikinci aşamaya nasıl evrildiğidir. Bu makale bu gibi bir evrilmeyi test etmek üzere iki hipotez üzerine bir çalışmadır. Bunlardan sırayla birincisi, dinleyiciler arasındaki biliş dair süreçlerin, imamın, hutbedeki dini söylemlerini cemaatin içine konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmesi. Ampirik çalışmamız, dinleyici üzerinde en fazla etkiye kadın ve ailevi konular üzerine verilen hutbelerin sahip olduğunu gösterdiğinden, hutbelerin oluşturulmasında sosyo-ekonomik bağlamın etkisini tartışırken bizim de makalemizde bu tarz hutbelere yoğunlaşmaktadır. İkinci hipotez, dini söylemin formüle ve icra edilmesi, biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkilemesi şeklinde.

İlk olarak birinci aksiyomumuz, hutbelerdeki dini dilin oluşturulmasında grup beklentilerinin açıkça altının çizildiği, daha önceki eleştirel söylem analizi literatürüne dayanır (Heather, 2000:36). Bu literatürde, Heather’ın çalışması bir pazarlama araştırması bakış açısıyla hareket edip, ibadet eden kimseyi “seçim yapan kişi” olarak nitelendirir (2000: 47). Fairclough ise, ibadet eden kimsenin konumu ile ilgili olarak (1992) kendi kendini yönlendiren bir yapıya sahip olduğuna işaret edip, Protestan inancıyla (Witten 1993) ilişkilendirilmiştir.

Dini mesajlarda, temelde insanlara kendi duygularıyla nasıl bağlantı kuracaklarını öğretir (Witten 1993: 133). İslam toplumunun haftalık ibadet düzenleri içerisinde hutbenin sabit bir yeri vardır. Sıradan bir Müslümana, yaratıcıya olan görevleriyle ilgili talimatların verileceği temel vasıtalar hutbelerdir. Hutbenin fonksiyonu esasen son derece didaktiktir: dinde, inanç sahibi kişileri yönlendirmek. Bu da

mümin kişiye, Allah'a karşı bireysel sorumluluklarını yerine getirme yolunda rehberlik etmek anlamına gelir. Burada kastedilen yol gösterme de sadece mümkün olduğunca “iyi niyetli davranmak ve Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmek” gibi basit bir tavsiye olabileceği gibi; toplumsal sorunlar, hükümet politikaları ya da güncel politikalar gibi daha karmaşık konularda da yorumlarda bulunmak anlamına gelebilir (Hooker 2008: 129-130). Hutbeler spesifik ve yereldirler. Cuma günleri yapılan ibadetlerde öğle namazından (salat) önce gelirler. Farklı coğrafyalarda daha uzun ve kısa olan hutbeler arasında belli bir fark olsa da (Ram 1994: 18); Türkiye'deki durumda doğrudan cemaati hedef alan ve çok iyi şekillendirilmiş bir sayfa uzunluğunda standart hutbeler olduğunu görüyoruz.

Peygamberin içinde yaşadığı dönem düşünüldüğünde Cuma namazlarına katılım, yeni şekillenmekte olan ümmete, İslami cemaate, olan bağlılığı da gösterdiğinden dini olduğu kadar siyasi de bir eylemdi. Bu bakımdan belli bir camide söz konusu ibadete katılım tüm özgür iradeli yetişkin erkekler için bir zorunluluk olarak görülüyordu (Ram 1994: 19). İslam'ın yeni yeni şekillendiği dönemin başlarında her Cuma öğle saatlerinde cemaat halinde ibadet etmek için bir araya gelmek, çok çeşitli işlevleri olan kamusal bir forum kadar önemli bir olay haline gelmişti. Bu seremoni esnasında verilen vaaz, hükmedenin hükmedilene hitap edebileceği kamuya yönelik resmi bir iletişim kanalı görevi görüyordu (Gaffney, 1994: 118). Hutbelerin etkisine gelince, usta bir hatip olmak tek başına yeterli olmayıp inanç, azim ve radikal analizlerin hutbe diline sadece aktarılması da yeterli olamaz. Cami minberinden iletişim kurmak sanki sadece, az çok peygamberin karizmasını andıran bir etkiyi teşvik edebilecek, gerçekte belirsiz bir menzil dahilinde başarılı oluyor gibidir (Gaffney, 1994: 123).

Bununla birlikte biz Türkiye örneğinde hutbelerin, Gaffney'in (1994) belirttiği gibi sadece belirsiz bir menzil dahilinde değil de, sonuç itibariyle hayat ve toplumsal ilişkilerin organizasyonu üzerinde önemli bir rolünün olduğunu savunuyoruz. Bizce bu, Sünni İslam'ın ana organı olarak Diyanet'in işlevselleştiği Türkiye'deki hutbelerin hazırlık ve icralarına ilişkin özel örgütlenme yapısından kaynaklanmaktadır. Bu kurum geçmişte de her zaman Türk devletinin İslami uygulamalarını, dönemin baskın siyasi görüşleri çerçevesinde örgütleyen ana kolu olarak görev yapmış olsa da, biz son zamanlarda giderek daha da çok Diyanet'in önemli bir “kültürel kuralların aktarım ve yönetim vasıtası” (Haney 2010: 21) haline

geldiğini savlıyoruz. AKP hükümetleri döneminde, Diyanet hutbelerin hazırlanması ve aktarılması görevi, yaygın müftülük ağı ve diğer avantajlarının yanında artırılmış bütçesi sayesinde “güçlü duygu ve düşünceleri harekete geçirmek için toplumsal olarak tanınmış işaret ve semboller” (Adams and Padamsee 2002 in Haney 2010: 21) yardımıyla dindar kesimle iletişim kurmada hükümetin otoritesini iyice sağlamlaştırdığından, hükümetin sosyo-ekonomik ilişkileri mikro düzeyde yönetebilmesi için bir kanala dönüşmüştür.

Bu bakımdan, çalışmamıza ilham veren önsezi, çeşitli ilçelerde çalışan imamlarla yaptığımız ve hutbelerin hazırlık aşamasına dâhil olan kimselerin cemaat beklentilerini, hutbelerin içeriğinde etkili olan önemli bir etken olarak gördüklerine işaret eden görüşmelerden kaynaklanmaktadır.⁴ Dolayısıyla, genel sosyo-ekonomik bağlamın hutbe söylemlerinin kavranışı üzerinde bir etkisinin olmasının beklenmesi akla yatkındır.

İkinci aksiyomumuza gelince, camilerdeki ortam, hutbelerin icrası esnasında imamların vasıta olarak işlevselleştirdikleri otorite figürü, kullandıkları üslup ve kıyafetleri ile Türkiye’de çoğunluk için çözümlenemez yabancı bir dil olsa da gene de Arapça telkin edilen camideki namaz ibadetinden söz edilebilir. Cuma günleri namaz ibadeti gene Arapça olarak icra edilirken hutbeler Türkçe olarak gerçekleştirilmektedir. Ortam çalışmamızda, bireye kendinden çok daha ulvi ahlaki bir gerçeklik, yani kolektif gerçeklik (Elder-Vass, 2010: 3 içinde) tarafından hükmedildiğini savunan, Durkheimcı bir anlayış bizim yaklaşımımızı somutlaştırıyor. Ayrıca hipotezimiz, Van Dijk’in (1998) kendi toplumsal kavrayış tanımlaması kapsamında, toplumun örgütlenmesi düzeyinde zihin yönetimi üzerine yaptığı yorumlardan türetilmiştir. Heather, Van Dijk (1998)’e yaptığı göndermeyle toplumsal kavrayışın, toplumsal örgütlenmenin, grup ve ilişkilerin düzenlenmesinin gene toplumsal olarak paylaşılan bir temsili olduğunu; yorumlama, düşünme ve tartışma, diğer insanlarla etkileşim ve onlar arasında öğrenme gibi zihinsel işlemlerin neyi ne kadar anlayacağımızı belirlediğini ifade etmektedir (2000:34).

⁴Bu araştırma projesinin bir parçası olarak yazarlar 2012 ve 2013 yılları arasında, camilerde çalışan imamlarla yaptıkları tekil görüşmelerin yanında çok sayıda *müftülükteki* imamlarla da kalitatif görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (Türkiye’de Diyanet İşleri’ne bağlı olarak çalışan ilçe ofisleri/kurumları).

Bu açıdan sosyal anlamda biliş dair süreçlerin sürekliliği genelde, daha sonra bizim de üzerinde duracağımız gibi, gücün kullanımıyla ilişkilendirilerek kitlesel teslimiyetin/itaatin önünü açar. Sonuçta hem yapı hem de vasıta önemlidir (Elder-Vass, 2010).

Cuma hutbelerinin bilişsel mekanizmaları, biliş dair süreçleri, nasıl stimüle ettiğini ve dışsal etkenlerin hutbe icrasıyla hutbenin halk tarafından kavranma biçimini etkileyip etkilemediğini irdelemek için, tümevarım gayesiyle on ilçede yirmi hafta süren saha çalışmalarımız sonucu elde ettiğimiz ampirik bulguları aşağıda sunmaktayız. Biliş dair süreçlerin camilerde hangi şekilde ete kemiğe büründüğünü test etmek amacıyla on farklı ilçede icra edilen yaklaşık 320 hutbenin yazılı metnini, bunların ses kayıtlarını ve katılımcılarla yapılan görüşmeleri inceliyoruz. Bu makaledeki istatistiki hesaplamalar, Cuma namazlarından sonra verilen hutbeleri düzenli olarak takip eden 967 (erkek) kişiyle yapılan görüşmelerden elde edilen verilere dayanmaktadır. Hutbeler daha çok erkeklerin baskın olduğu Cuma namazı bağlamında okunmaktadır. Araştırma ekibimiz daha önce bahsi geçen 320 camiden birinde katıldıkları Cuma namazı sonunda ellerindeki anket sorularıyla katılımcılarla görüşme yapmışlardır. Bu kişilere ibadet alışkanlıkları, hutbelerdeki konu başlıkları ve temalar, bilişsel ve etkin tecrübeleri, imamların verdiği mesajların yeterince açık olup olmadığı ve demografik bilgileriyle ilgili çeşitli sorular sorulmuştur. Katılımcıların sosyo-ekonomik seviyelerine (5 seviye) eğitim ve gelir seviyeleri göz önünde bulundurulmak üzere sonradan karar verilmiştir. Ayrıca bu camilerin konumlarının sosyo-ekonomik bağlamları hakkında da veri toplanarak, cemaatlerin kimi karakteristiklerinin hutbe icrası esnasındaki etkisi ve hutbenin kavranma biçimine katkıda bulunup bulunmadığı test edilmiştir. Bu amaçla, elinizdeki makalenin ilk kısmı, Türkiye'deki kurumsal din ile ilişkili olarak seçtiğimiz bağlamı ve söz konusu kurumsal dinin oluşumu ve canlılığının korunması için gerekenlerin yapılması konusunda cami hutbelerinin önemine bir giriş niteliğindedir. İkinci kısım, katılımcılar arasındaki bilişsel bir şekillenme aracı olarak dini ibadet servisleri üzerinde durmaktadır.

Biliş dair süreçlerle ilgili çalışmamızı konumlandırmak için genel anlamda dini ibadetleri incelemeyi öncelikle ele alıp, daha sonra da İslam'daki bu ibadetlerin organik bir bileşeni olarak hutbelerin icrasına yoğunlaştık. İlerleyen bölümlerde, yukarıda açıkladığımız iki aşamaya odaklanarak bu iki aşamanın

biliş dair süreçler bağlamında ne anlama geldiğini tartışmaya açıyoruz. Son kısımda ise, saha çalışmamızda derlenen verileri içeren hutbeler aracılığıyla iletilen mesajların, biliş dair süreçlerde işlenmesi esnasında dışsal ve içsel etkenlerin etkisini araştırarak hipotezimizi test ediyoruz. Sonuç olarak makalemiz, ibadet yerlerindeki mekânsal düzenlemenin de işaret ettiği otorite figürü ile sosyo-ekonomik etkenleri karşılaştırarak bunların dini söylemlerin kavranması üzerindeki etkisi üzerine bir tartışma ortaya koyuyor.

I. Diyanet ve Hutbelerin Oluşturulması

Birçok akademisyen, laikleşme tezinin fazlaca totaliter olduğuna ve dinle aralarında muhtemelen yeteri kadar kamusal ve kültürel bağlılık kurmayı başarabilmiş belli bazı yerleşimleri ve bölgeleri yok saydığına işaret eder (Beaumont, 2008; Haynes, 1998). Türkiye bağlamında İslam, hayata ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesine etkisi halen büyük olan önemli bir etkidir. Türkiye'deki Sünni İslam'ı temsil eden kurum Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Bu kurum geçmişte de Türk devletinin İslami inanç sistemlerini, dönemin baskın siyasi ideolojisi doğrultusunda düzenlemekle yükümlü temel kurum olsa da, araştırmamız son zamanlarda Diyanet'in giderek daha da çok "kültürel kurallar ve uygulamaların halka iletilmesi için bir araç" haline geldiği varsayımı üzerine kurulmuştur (Haney, 2010:21). AKP hükümetleri döneminde Diyanet'in; hazırlanan hutbeler aracılığıyla "güçlü duygu ve istekleri harekete geçirmek için toplumsal olarak bilinen kod ve sembollerle" (Adams ve Padamsee, 2002 ve Haney, 2010:21 içinde) iletişim kurma yetkisi, yaygın dini kurumlar ağı ve özellikle de son dönem artırılmış bütçesi düşünüldüğünde; Türkiye'deki sosyo-ekonomik ilişkileri mikro düzeyde yönlendirme konusunda açıkça bir araca dönüşmüş olduğu ortaya çıkacaktır. Diyanet'in Türkiye bağlamındaki konumunu, özellikle de AKP hükümetleri döneminde, aşağıda daha açık bir şekilde ortaya koyalım.

Dini aktörlerin etkisi genel olarak kabul görür, ancak dini değerlerin davranışları biçimlendirmede kritik bir rol oynar hale gelmesine sebep olan süreç, dini otoritelerin bir dini kurumlar ağı oluşturmaya olan eğilimine bağlıdır (McQuillan, 2004). Türkiye'deki Diyanet'in konumu bu açıdan dikkat çekicidir. Doğrudan Başbakanlık ofisine bağlı, ancak bakanlık statüsü verilmemiş bir kurum olarak, aralarında İç İşleri, Sağlık, Kalkınma ve Dış İşleri bakanlıklarının da olduğu diğer 11 bakanlıktan daha yüksek bir

bütçe Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılmıştır.⁵ İnanç, ibadet ve İslam ahlakı (Sünniler) konularında karar verme, ibadet yerlerini idare etme, dini memurları görevlendirme ve görevden alma yetkilerine sahiptir. Türk Devleti'nin laik kökenine göre Diyanet'in, dinin ve yönetimdeki dini görevlilerin devlet işlerine müdahale etmelerinin önüne geçilecek şekilde oluşturulması gerekli görülmüştür. Bununla birlikte bu merkezîyetçilik, çok çeşitli insan, inanç, cemaat ve organizasyon gruplarını tanıyan Birleşik Devletler 'deki dini haklar platformları oluşumundan oldukça farklıdır (Hackworth, 2012:31). ABD'dekin aksine, Türkiye'de dini işlevleri yerine getiren kurumlar kamu görevlileri olarak doğrudan devlete bağlı olarak çalışır (Erdem, 2008:206), dolayısıyla da bütçe olarak devlet kontrolüne bağlıdır ve bu bağ aracılığıyla işleyişlerini kolayca düzenleyebilirler.

2006 Temmuz'undan başlayarak Diyanet'in ilçe temsilcileri olan müftülükler hutbe hazırlama görevini üstlenmiş olsa da o zamana kadar hutbe hazırlama görevi Diyanet'in yerine getirdiği işlevlerden biri olmuştur.⁶ Yılın belirli zamanlarında (örneğin önemli tarihlerde, özel durumlarda vs.) Diyanet dağıtılması için ortak bir metin hazırlayabilse de, 2006 Temmuz'undan itibaren, her müftülük kendi cemaatinin acil ihtiyaçları ve mevcut durumu doğrultusunda hutbeleri hazırlamak ve sunmaktan sorumlu hale gelmiştir. Dolayısıyla camilerin konumlandığı yerlerin olası sosyo-ekonomik durumlarının hutbelerin oluşturulmasında önemli etken haline geldiği kanısındayız. Bu sorumluluğu yerel ofislerine ve görevde bulunan resmi komitelere vererek Diyanet, rehberlik hizmetinde daha etkin olmayı ve imamlarını Diyanet çalışanları olarak kendi aralarında daha üretken ve takım ruhuyla çalışmaya teşvik etmeyi hedeflemektedir. 2011 ve 2012 arasındaki yirmi haftada verilen *hutbelere* dair okumalarımız ve 2012'de *Diyanet*'te yapılan görüşme incelememiz, Diyanet'in halen daha hutbe içeriğinin oluşturulmasında kontrol sahibi olduğunu gösterse de, 2012'de müftülük bazında yapılan görüşmeler ilçeye bağlı çalışan memurların hutbelerin hazırlanmasında kendi çevrelerinin özerkliklerini vurgulamaya eğilimli olduklarını göstermiştir.

⁵"Diyanet bütçesi 11 bakanlığı geride bıraktı; savunmada da yüksek artış var", <http://t24.com.tr/haber/diyanetin-butcesi-11-bakanligi-geride-birakti/215871> bağlantısı yardımıyla ulaşılabilir (son güncelleme 15 Mayıs 2013).

⁶Görüşme

Diyanet tarafından yayınlanan istatistiklere göre, Türkiye genelinde yaklaşık olarak ortalama 18 milyon erkek Cuma namazlarına katılırken, diğer günlerde camiye düzenli olarak gidenlerin sayısı bir buçuk milyonun altına düşmektedir. (Diyanet İşleri Başkanlığı 2012-2016 Stratejik Plan).⁷ Bu rakamlar imamların hesaplamalarına dayandığından öznel olabilecekleri düşünülse de, Cuma namazları ve hutbeleri, katılımcılara toplumsal meselelerin resmi makamlarca yorumlanmış mesajlarını aktarmada önemli bir kanal olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde, hutbelerin oluşturulması vasıtasıyla Diyanet, didaktik dini işlevinin yanında Türk toplumunu şekillendirebilecek bilgilendirici ve eğitici bir mekanizma olarak hizmet vermektedir. Diyanet'in özel rolünden hareketle, bir sonraki bölümde dini servislerin biliş dair süreçlerin oluşturulmasında bir araç olarak nasıl işlevselleştiğinden bahsedeceğiz.

II. Dini Servisler ve Biliş Dair Süreçler:

Din incelemesi ve dini dil çalışmaları, teolog ve dilbilimcilerin olduğu kadar toplumsal psikologların da ilgisini çekmektedir. Din konusunda bilişsel yaklaşım izleyen, zengin bir çalışmalar bütünü bulunmaktadır (Jeeves ve Brown, 2009; Green ve Searle-Chatterjee (eds.) 2008; Heather, 2000; Lindbeck, 1994; Percy, 1998; Pyssianinen, 2009). Bu değerli çalışmaların teorik anlamda önemli katkıları olmuş olsa da, bu çalışmalar biliş dair süreçlerin oluşumu konusunda dile getirilenlerden çok, birbiri ardına kendi savlarını güçlendiren izler (Elder-Vass, 2010) bırakmışlardır. Gene de inanıyoruz ki bu çalışmaların nedensel mekanizmaları daha açık olmuş olsaydı, dilbilimsel ve bilişsel araştırma daha sağlam bir zemine ayak basma imkânı bulabilirdi. Biz bu çalışmamızdaki konumumuzu ilk olarak, konu itibarıyla izlediğimiz toplumsal ontolojik yaklaşımıyla güçlendiriyoruz. Toplumsal ontolojik yaklaşım, toplumsal dünyayı, her biri bireyleri etkileme anlamında nedensel güce sahip olan, üst üste binen ve birbiriyle kesişen grupların bir araya gelmesiyle oluştuğu şekilde açıklar (Elder-Vass, 2010: 4). İkinci olarak, öznellikle, yani dini müdahaleler bir taraftan dini bir *habitus* (Bourdieu, 1991) oluştururken, her kişiyi kendi karakterinin mimarı kılan olguyla da özel olarak ilgileniyoruz. Dolayısıyla da toplumsal

⁷Bakınız <http://www.aksam.com.tr/guncel/cuma-namazinda-camiler-dolup-tasiyor/haber-131565>

dünyayı teorize etmek için bireyin toplumsal gerçekliği algılamasında nelerin etkili olduğunu inceliyoruz. Toplumsal dünyayla öznel yapılar arasında alttan alta gidip gelen söylemin hayati bir öneminin olduğunu düşünüyoruz.

Bu noktada, bireylerin eylem olasılıklarını tanımlayan ve ahlaki prensiplerini yansıtan toplumsal gerçeklik hakkındaki inançlarını incelemesinden dolayı, bilişsel psikolojiye başvuruyoruz (Goldstein and Keohane, 1993:3). Araştırmamız, bireyin din aracılığıyla geliştirdiği dünya algısını, dinin daha sonra kültürel–dilbilimsel bir modele dönüşmesi açısından inceleyip (Heather, 2000:26), insan zihninin sıradan bilişsel kapasiteler yardımıyla dini temaları nasıl algıladığı, oluşturduğu ve de çevresine aktardığı konusunu açıklamayı hedefler. Bu bağlamda, dini toplantılarda biliş dair süreçlerin nasıl işlediği konusundaki araştırma, zihinsel süreçlere ve dine ilişkin modellere odaklanır (Slyke, 2011). Bu zihinsel süreçler, Slyke’ın da savunduğu gibi, “bireyin değişen etken ve kültürel mesajlara rağmen, belli dini kavramların, ritüellerin yaygın ve kalıcı olmasını teşvik eden, ayrıca katılanlar tarafından paylaşılan bilişsel mimarinin ürünleridir” (2011:7). Dolayısıyla biliş dair süreçlerle ilgili çalışmalar, bireyin dini toplantılar sonucu beliren toplumsal gerçeklik algısını irdeleme son derece besleyicidir.

Dinin iletilmesine katkısı bulunan biliş dair süreçler, bir kültürdeki dini kavramların ve bilişsel çıkarım sistemlerinin, bireyin bilgiyi işleme biçimiyle eşleştiği ölçüde geçerlidir (Boyer, 2005). Burada önemli olan şey örtük bilişsel mekanizmaların bilinçsiz kalmaları ancak dini bilgiler birey tarafından işlenirken, otomatik bir şekilde kısıtlamalar getirerek işlevselleşiyor olmalarıdır (Slyke, 2011:9). Dolayısıyla da Boyer, dinin bilişsel fonksiyonların bir yan ürünü olduğunu savunur:

Dini inanç ve davranışların açıklaması tüm insanların zihninin işleme biçiminde bulunacaktır. “Tüm insanlar” derken sadece dindar kişileri ya da insanların bir kısmını değil, gerçekten de tüm insanları kastediyorum. İnsan zihninden bahsediyorum zira burada önemli olanlar, türümüzün, normal bir beyne sahip olan tüm üyelerinde bulunan özellikleridir (2005:2).

Gene de, biliş dair süreçlerle din arasındaki ilişkinin, özellikle de her ikisini barındıran bağlamlar göz önünde bulundurularak daha da netleştirilmesi gereklidir. Daha geniş dini sistemler ve bireysel inançlar

dini düşünceyi etkiler (Iannaccone, 1995), dolayısıyla da dinin bilişsel anlamda temsili, resmi memurlar gibi, etkin dini ‘üreticilerin’ rolüne bağlı olduğu kadar, kültürel bilgi ve deneyimlere, soyut hedef ve kavramlara (Slyke, 2011:17) da bağlıdır (Becker, 1976:5, Iannaccone, 1995 içinde). İlginçtir, hem dini üreticiler hem de dini tüketiciler dengeli bir eşitliği sever, bunlardan ikincisinin tercihleri, özellikle de dinin daha az düzenlendiği çevrelerde (Iannaccone, 1990 ve 1995), “dini ürünlerin içeriğini ve bunları sağlayan kurumun yapısını” (Iannaccone, 1995:77) şekilendirir. Bu noktada Türkiye örneğinde dinin ne kadar kapsamlı bir şekilde düzenlendiği düşünülürse, din ile bireyin biliş dair süreçleri arasındaki ilişki önemli soruları gündeme getirir.

III. Biliş Dair Süreçlerin Bağlamı ve Somutlaşması:

Biliş dair süreçler yanında, bağlam ve söylem formasyonları arasındaki ilişkiler üzerinde çalışırken, fikirlerin nereden kaynaklandığının önemli olduğunu savunuyoruz (Goldstein ve Keohane, 1993). Kodlanmış dilin algılanmasına ilişkin mekanizmaların, kodlanmış dile maruz kalanlardaki davranış motiflerinin peşi sıra takip etmesini sağlayacak önceden belirlenmiş/planlanmış niyetleri harekete geçirebileceği kanısındayız. Yani toplumsal felsefe literatüründeki, kişinin bir başkasına bir eylemi yerine getirmesi için emir verebileceği şeklindeki “niyet” yorumlarına rağmen, kişi bir başkasının önceden planlanmış bir niyete sahip olması konusunda emir veremez (Searle, 2011). Bu makale, yukarıda söz konusu edilen kanaatin sadece kısmi bir incelemesi olup hutbe metinlerinde bulunan ve fikir, duygu ve toplumsal motifleri aktaran söylem formasyonları üzerinde durmaktadır.

Bu makalenin başlangıcında, bu söylem formasyonlarını ne şekilde oluşturduğunu tartışmak üzere iki mekanizma belirlemiştik. Kuramsal kanaatimizin temelini oluşturan Foucault ekolü söylem analizinin bize tavsiyesi;

Dinin dilini söylem olarak kabul edebiliriz, yani, deneyim ve insanları sınıflandırma ve birbiriyle ilişkilendirmede yeni yollar meydana getiren, sonuçta da yeni “gerçeklik” versiyonları yaratarak belli toplumsal ve siyasi sonuçlar üreten (Green ve Searle-Chatterjee 2008: 5) konuşma ve yazıda bir dizi toplumsal uygulama ve araştırma malzemesi olarak muamele edebiliriz.

Bu söylemsel denklemler, kolektif ibadatlere katılmak aracılığıyla dini gerçekliğe maruz kalanların zihinlerinde çeşitli fikirleri tetikler. Fikirler ortak inançları harekete geçirir ve bu fikirler daha sonra toplumsal aktörler tarafından sorgulanmadan kabul edilir. Bu inanç sistemleri sonradan geniş oranda sorgusuz sualsiz kabul gören değer yargılarının normatif denek taşları olarak halkın ihtiyaç halinde kullanması için hazırda bekleyen araçlar haline gelirler. Aktörler tarafından meşru rollerin algılanmasını kısıtlayarak toplumlarda neyin “kabul edilebilir”, hatta neyin “iyi” olduğunu tayin edecek kadar da güçlüdürler (Korkut ve Eslen-Ziya, 2011). Sonuçta bu inanç sistemleri, aktörlerin mevcut düzenlemeleri haklı gerekçelendirmek için kullandıkları kültürel ve söylemsel çerçeveler biçimini alabilirler (Béland, 2009). Cox ve Béland’ın cazibelerini, özne topluluğunun ruh haliyle eşleştirmek şeklinde tanımladığı bu söylemlerin bir de belli “valans” değerleri vardır (2013). Belirli konulardaki fikirlerin, arka planda bulunan veya sadece altta yatan varsayımlar olmaları üzerine yoğunlaşmanın ötesinde, bunların nereden yayıldığını incelemenin önemli olmasının sebebi de budur (Campbell, 2004:93). Bu amaçla, metinleri bölüp parçalayarak ve konuşmaları yapısal anlamda bozarak, oraya çıkardığımız inançlara somut varlıklarımız gibi muamele ediyoruz. Bu da kısmen, fikirlerin getirdiği bilişsel mekanizmalara olan ilgilimizden kaynaklanıyor. Bununla beraber, mesele daha genel anlamda, Searle’ün “fark etmesi özellikle zor” (2011:90) olduğunu düşündüğü dilin nasıl işlevselleştiğini çözmeye olan merakımızdan kaynaklanıyor.

İdeal olarak düşünce ve tavırlar arasında, düşüncelerin normatif değerler, tavırlar ve kimlikler olarak düşünülmesinin ötesine uzanan, ancak aralarında neden-sonuca dayalı bir ilişki olduğunu savunan, bir önerme ile belirtiyoruz (Campbell, 2004:93). Toplumdaki yaygın düşüncelere bireyler tarafından kesin gözüyle bakıldığı sürece bu düşüncelerin etken olarak kaldıklarının da farkındayız (Korkut ve Eslen-Ziya, 2011). Önermemiz, düşüncelerin kolektif kabullerinin, üretildikleri bağlama veya bu fikirleri telaffuz etme yetkisi olanların konuşma edimleriyle (Searle, 2011) desteklenen “deontik güçleri”ne dayalı olduğu yönündedir. Böylece toplumsal düşünceleri inceleme süreci, düşünceleri ve bu düşünceleri kullanan aktörleri nasıl tanımlayacağımız, bunlarla ilgili nedensel mekanizmaları nasıl belirleyeceğimiz ve de etkilerini inceleme adına doğru yöntemleri nasıl geliştireceğimiz konularına özen

göstermemizi gerektirir (Campbell 2004:ix). Dolayısıyla da, toplumsal düşünceleri belli davranış biçimlerini nasıl “kurumsallaştırdığını” netleştirmek için geçerli bilişsel mekanizmaları belirlemek bizim temel meşgalemiz haline gelmektedir. Bunun, toplumsal düşüncelerin toplumun onları topluma dair duygular bağlamında kesin doğrular şeklinde almasıyla ölçülen, aynı anda birçok yerde bulunma ve etkinlik özelliklerinden kaynaklandığını söylüyoruz. Bu süreç bazen düşüncelerin sözlü olarak ifade edildiği mekana içkin etkenler biçiminde doğrudan ve ayan beyan ortadayken bazen de aktörlerin bulunduğu dışsal çevreye bağlı olarak dolaylı ve örtük de olabilir (Campbell, 2004). Bu bağlamda, “valans, etkisi olan ve olmayan fikirleri birbirinden ayırt etmeye yardımcı olur” açıklamasından yola çıkarak Cox ve Béland’ın valans tanımının bizim için etken önemi vardır (Cox ve Béland, 2013). Yukarıda açıkladığımız üzere biliş dair süreçlerin nasıl somutlaştığını göstermek amacıyla, bağlamımız konusunda, dışsal yani sosyo-ekonomik nedenler ve içsel yani form ve mekânsal düzenlemelerden beklentilerimizi karşılamak adına, genel olarak politika araştırmasına dayalı olsa da Cox ve Béland’ın (2013) bu çalışmasını benimsemeyi amaçlıyoruz.

Cox ve Béland, politika valanslarının politika üretimindeki rolleri nasıl etkilediği konusunda savlar ortaya atarlar. Bu savlardan ilki ajans ile ilgilidir ve kendi siyasi tercihlerini savunmak için siyasi düşünceleri ortaya atan kişilerin, siyasi görüşlerinin valans değerlerini belirleme ve onları son derece etkin bir biçimde kullanabilme konusunda özel bir becerilerinin olabileceğini savunur (2013). Bu pozitif fikirlerin ifade edilmesinde otorite figürünün etkisi ve bunun biliş dair süreçler üzerindeki tahmini etkisiyle ilgili olan ön varsayımımızla da ilişkilidir. İkinci savları ise, halkın genel ruh haline ve bu ruh halinin bazı belli düşüncelere geçici bir cazibe kazandıracak şekilde, siyasi çevrelerce nasıl “doldurduğu”na ilişkindir. Bu ruh hali bazı düşünceleri diğerlerinden daha çekici kılarak insanların valansları daha yüksek olan fikirlere sarılmasına sebep olur (Cox ve Béland, 2013). İlki kadar açık olmasa da, bu pozitif de bize biliş dair süreçlere etki eden dışsal etkenlerin önemi hakkında ipuçları verir. Dolayısıyla Cox ve Béland’ın (2013) araştırmasında, ruh halindeki bu kaymaları ve onlara karşılık gelen valans değerleri ve düşünceleri belirleyip, onları kendi amaçları için kullanan politikacıların aksine,

bizim çalışmamızda teşvik ettikleri düşüncelerin bilişsel gücünü artırmak için dışsal bağlamlarla kendine yer kazanan imamlardır.

Bir kez daha tekrar etmek gerekirse Cox ve B eland’ın argümanı valansı bir fikir özeliği olarak tanımlar ve vasıtayla bağlamın, bazı fikirleri daha cazip, sonuçta da diğer fikirlere oranla daha etkileyici hale getirmek üzere nasıl birleştiklerini açıklamaktadır (2013:309). Çalışmamızda buna değinmeyi ama vasıtanın rolüyle, içsel ve dışsal bağlamların etkisini biliş dair süreçler özelinde daha net bir şekilde yorumlamayı tasarlamaktayız.

IV. Hipotezlerin Tartışılması:

Çevremizi saran dini ve seküler mesajlar denizi biliş dair süreçleri ağır bir şekilde şartlandırmaktadır. Heather’ın da belirttiği gibi “hepimiz dünyanın nasıl olduğuna dair –genelde farkında olmadan– birbirimize mesajlar veriyoruz.” (2000: 54). Burada böylelikle, hutbelerin dini dilinin etraflarını saran çevreden türeyebileceğini varsayıyoruz. Yukarıda tartıştığımız gibi, bu da bizi ilk olarak aşağıdaki hipoteze getirmiştir.

Dinleyiciler arasındaki biliş dair süreçler, imamın hutbelerdeki dini söylemlerini cemaatin içine konuşlandığı özel sosyo-ekonomik bağlamla ilişkilendirdiği ölçüde evrilmektedir. Belli sosyo-ekonomik bağlamların hutbelerdeki dini söylemin teslimindeki etkisini test etmek için beş farklı sosyo-ekonomik bağlam dâhilinde konuşlanmış olan camileri seçtik. Bağlamların sosyo-ekonomik olarak sınıflandırılması Türkiye Maliye Bakanlığı’ndan sağlanan varlık vergisi bilgileri temel alınarak yapılmıştır. Verilere – kayda alınmış ve sonradan deşifre edilmiş 320 hutbeye – ilişkin ilk incelememiz, söylem formasyonunda sosyo-ekonomik durum bağlamında bir değişiklik olmadığını göstermiştir. Gene de, bağlı olunan müftülüğün internet sayfasında ilan edilen hutbe içeriğini, imamların okuma esnasında değiştirmesi durumunda bir değişiklik olup olmadığını anlamak için verileri daha yakından inceledik. Bunu, metin okumalarımıza dayalı olarak seçtiğimiz ve kadın ve ailevi konulara eğilen hutbeler özelinde kontrol ettik. Daha yüksek sosyo-ekonomik bağlama ait (A ve B) ve metni değiştirilmiş hutbelerin toplam sayısı, daha düşük sosyo-ekonomik bağlamlardaki (D ve E) metni

değiştirilmiş hutbelerin toplam sayısı ile aşağı yukarı aynıdır. Tablo I, içeriğinde değişiklik yapılan aileye ilişkin hutbelerin, sosyo-ekonomik bağlama göre sayısal dağılımını göstermektedir.

Tablo I. Aileye İlişkin Hutbe Metinlerinde Yapılan Değişikliklerin Sayısı

Sosyo-ekonomik bağlam	Hutbe sayısı
A	4
B	11
C	7
D	10
E	7

Dolayısıyla, hutbelerdeki ailevi meseleler üzerine söylem kompozisyonlarında sosyo-ekonomik bağlam belirgin bir etken teşkil etmiyor gibi görünüyor. Bu bulgu, eleştirel söylem analizi ile de aynı çizgide. Böylesi bir bakış açısından bakıldığında yazılı ve sözlü dil arasındaki ayrım daha az ilgilendiğimiz bir sorun haline geliyor (Heather, 2000: 18). Her bir bağlamdaki camilerin sayısının eşit olarak dağıtıldığı varsayımıyla, elimizdeki veride sosyo-ekonomik bağlam açısından söylem formasyonunda herhangi bir fark görmüyoruz.

Hutbelerdeki biliş dair süreçleri daha iyi kavramak için araştırma ekibimiz Cuma namazına gelen erkeklere cami çıkışında rastgele şekilde, hutbelerle ilgili biliş dair süreçlerine ve etkin deneyimlerine ilişkin yedi ifade yönelttiler. Katılımcılar, bu 7 ifadenin her birine beşli Likert ölçeğinde (1 = kesinlikle katılmıyorum ve 5 = kesinlikle katılıyorum) ne kadar katıldıklarını belirttiler. ‘Bilmiyorum’ diyenler başlangıçta farklı bir grup olarak işaretlense de sonradan “ne katılıyorum ne katılmıyorum” grubuna eklendiler. Zira her iki cevap da belirsizlik içermektedir. Bahsi geçen yedi ifade şöyledir: “*Hutbeden yeni bilgiler edindim*” (S4.1); “*Hutbe bu konuyu daha iyi anlamama yardımcı oldu*” (S4.2); “*Hutbede anlamakta zorlandığım kısımlar vardı*” (S4.3); “*Hutbe beni bu konu hakkında düşünmeye sevk etti*” (S4.4); “*Hutbe beni duygusal olarak etkiledi*” (S4.5); “*Hutbe bana ikna edici geldi*” (S4.6); “*Bu konudaki hutbeler davranışlarımı etkiliyor*” (S4.7). “Biliş dair süreçler” alt ölçeğinin yüksek oranda

güvenilir olduğu bulundu (6 madde, $\alpha = .81$). S4.3 olumsuz bir ifade içerdiğinden bu analizin dışında bırakıldı.

Tablo II. Katılımcıların sosyo-ekonomik arka plan verileri

Katılımcıların SED	Frekans	Yüzde
A	20	2,1
B	148	15,3
C	560	57,9
D	209	21,6
E	30	3,1
Toplam	967	100

Katılımcılarımızın sosyo-ekonomik durumlarının (SED dağılımı için bkz. Tablo II), hutbeye ilişkin biliş dair süreçlerindeki etkisini test etmek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullandık. Yaptığımız analiz, sosyo-ekonomik durumun, söz konusu hiçbir madde için istatistiksel açıdan anlamlı bir fark yaratmadığını göstermiştir. Yani hutbe içeriğinin neden olabileceği bilişsel değışikliklerde, bireyin SED'sinin önemli bir etkisinin olmadığını vurgulamaktadır.

Katılımcılardan, imamın konuyu ne kadar açık ve net biçimde anlattığını düşündüklerini 1 "iyi değil", 2 "karışık" ve 3 "açık ve anlaşılır" şeklinde değerlendirmeleri istendi. Hutbe sırasında imamın ne kadar anlaşılır olduğu konusundaki düşünceleri üzerinde katılımcı SED'sinin anlamlı bir etkisinin olup olmadığını anlamak için tek yönlü ANOVA kullandık. Analiz, katılımcı SED'sinin, sunumun öznel yorumu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmadığını göstererek herhangi bir öneminin olmadığını ortaya çıkardı. Doğrudan hutbe sunumu hakkında ne düşündükleri sorulduğunda da 910 kişi (% 94,1) imamın hutbeını açık ve anlaşılır bir tarzda sunduğunu ifade etti. S4.3'e verilen cevaplar bu veri ile yan yana getirildiğinde söz konusu 910 kişinin 252'sinin (% 27.7), ifadeye farklı derecelerde katılmadıklarını, yani anlamakta zorlandıkları kısımlar olduğunu bildirdiklerini göstermektedir. Bu durum, ankette belli bir güç merciiinin "iyilik" derecesinin tasdikine yol açabilecek, öznel bir şekilde değerlendirilmesinin doğrudan istenmiş olmasının bireyin içsel deneyimini, daha da derinleştirerek bile

olsa, farklılaştırma ihtimalinden kaynaklanıyor olabilir. Hutbelerin biliş dair süreçlerinin aşamalarının altında yatan mekanizmaları incelemek için, inceleme konusu olan camilerde görevli bazı imamlarla sonradan kontrol görüşmesi de yaptık. Cemaatin belli bazı özellikleri hutbelerin biliş dair süreçleri ve formülasyonu üzerinde özel bir etki teşkil etmiyor gibi görünse de, kendileriyle görüşme yapılan imamlar, biliş dair süreçlerini teşvik etme yöntemi olarak topluluğa olan ilgi ve temaslarını hutbe sonrasında da sürdürdüklerinden bahsettiler. Görüşme yapılan kimselerin bahsettiği birkaç etken şöyleydi: konuşmak ve gerektiğinde eşler arasında arabuluculuk yapmak için yapılan ev ziyaretleri (görüşme 07.2012 – İzmir), yüz yüze bir etkileşim ve yakın bir ilişki kurmak ve bireylerle vakit geçirerek “cemaati tanımak”, belli bir caminin uzun zamandır (Görüşme – İzmir 2) görev yapan imamı olarak hutbeleri cemaatin ihtiyaç ve beklentileri doğrultusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın temin ettiği şekilde (Görüşme 07. 2012 – İzmir) değil de değiştirerek şekillendirmek. Görüşme yapılan kişilerin ifadelerinden bazılarını aktaralım:

İlişki [kalabalık ve imam arasında bir etkileşim] kuruldu... diyorlar ki ‘Hoca geçen hafta hutbende bir şiir okumuştun, kimindi o şiir? Hangi kitaptandı? Kitabın adını ve şiirin olduğu sayfa numarasını verebilir misin? Görüyorsunuz ya böyle şeyler oluyor, benim başıma geldi, bir şiir okudum ve öğretmenin biri o şiirden etkilendi (Görüşme 06. 2012 Ankara 1).

Mesela hutbeyi kalabalığa göre düzenlerseniz o zaman topluluk ‘bu adam [imam] bizimle, bizim mahalleyle ilgileniyor,’ diyecektir (Görüşme 07. 2012 İzmir 2).

İmamlar aynı zamanda kendi cemaatine hitap eden imamların, örneğin iyi bir konuşmayla kalabalığı etkileme ya da hutbelerin biliş dair süreçlerini kolaylaştırmak konusunda toplulukla ilişki kurma becerileri gibi içkin bazı özelliklerinin önemine de inanıyorlar.

Ama kavrayış... bir etki yaratma becerisi oratoryoya bağlı (Görüşme 06. 2012 – Ankara 1).

Yani iyi, ikiyüzlü bir imam, bunun altını özellikle çiziyorum, sahte bir görüntünün arkasına saklanmış iyi görünümlü ama ikiyüzlü bir imam da topluluğa rehberlik edebilir (Görüşme 07. 2012 İzmir 1).

Hocaların çok geniş alanları kapsayan görevleri vardır. Ailedeki eğitimin yanında Hocaların büyük görevleri bulunmaktadır. Hocalar, her zaman söylerim, Hocalar bir kere öncelikle kendi hayatlarında dürüst olmalıdırlar. Hoca öyle değilse... çok görüyorum bunu, Hoca hutbe verdiği şekilde yaşamıyorsa hutbeleri geçerli olamaz. Yani karşısındakini ikna etmedeki yetersizliğin sebebi kendisinin o şekilde yaşamıyor oluşudur. Biz Hocaların omuzlarında bir sürü sorumluluk olmasının sebebi de budur. Hocaların kendilerine dikkat etmeleri gerekir (Görüşme 07. 2012 İzmir 2).

Bu ifadeler imamların topluluktaki pozisyonlarının, kendilerini topluluğa kabul ettirdikleri ve hutbe hemen içeriğini önlerindeki topluluğa göre biçimlendirdikleri ölçüde, hutbelerin biliş dair süreçleri üzerinde bir etkisinin olacağını gösteriyor.

Bu yüzden cemaatin sosyo-ekonomik bağlamının ve dinleyicilerin arka planlarının, biliş dair süreçler üzerindeki etkisine alternatif olarak dini söylemin formüle edildiği ve gerçekleştirildiği biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkileyebileceğini öne sürüyoruz.

Bu hipotez, uygulamadaki dil performansı ile meşgul olan eleştirel söylem analizi kuramına dayanmaktadır. Dinin kültürel-linguistik modellemesinde Lindbeck dinde önemli olan üç paralel duruş öne sürer: doktrine dayalı ifadeler teklif niteliğinde öne sürülen hakikat ifadeleri olarak algılanır; daha duygusal ve deneysel olan tarafları deneysel – açıklayıcı olarak etiketlenir; son olarak da Lindbeck’in kültürel-linguistik sistem diye adlandırdığı şey vardır. Bu da “dinin, en gizli, en içimizdeki duygu, tavır ve farkındalıklarımızı farklı farklı şekillendirerek üreten bir takım çeşitli kültürel-linguistik sistemlerden oluşan bir sınıf adı olarak düşünülebileceğini” vurgulamaktadır (Lindbeck, 1984:40 Heather içinde 2000:7). Bu sınıf adı, Bourdieu’nun (1991) eğilimlerin yer değiştirmesine sebep olan habitusunun Kress tarafından yapılan yorumunda da ortaya çıkmaktadır (1996).

Bununla birlikte dini bağlamlarda eğilimleri kimin belirleyeceği ve değişikliklere karar vereceğine dayanan belli bir hiyerarşi vardır. Dolayısıyla da eleştirel söylem analizinin temel bir prensibi, söylemin katılımcıları güç ilişkisi tarafından belirlenen rollere göre konumlandırıldığı fikrine dayanır.

Katılımcıların önceden belirlenmiş rolleri öznel konumlarını – bireyin kimliğinin temel bileşenlerinin ortaya çıkmasına sebep olan meşgalelerini – belirler. Bireyin kimlik düzleminin ötesinde, toplumsal biliş dair süreçler veya kamusal zihin terimleriyle tanımlanabilecek olan grubun kimliği bulunur (Heather, 2000:33). Van Dijk biliş dair süreçleri tanımlarken toplumsal bir örgütlenme düzeyinde zihin yönetiminden bahseder. Burada toplumsal biliş dair süreçlerin idame ettirilmesi genelde gücün kullanılmasıyla ilişkilendirilir. Diğer insanların düşüncelerini etkileyebilecek bir duruma ayrıcalıklı bir erişim izni olanlar, olguların nasıl oldukları ya da olmaları gerektiğine ilişkin kendi kafalarındaki modeli yansıtan fikirleri canlandırabilir veya kimi zaman bu gibi fikirlerin daha uzun süre hüküm sürmesini sağlayabilirler. Hegemonya terimi, bireysel zihniyetin şartlandırmanın bir sonucu olarak, baskın olanın görüşünü kendi özgür iradesiyle destekleyecek mertebede değiştirilecek kadar evriltildiği böylesi bir durumu nitelendirmek için kullanılmıştır (1998:375).

Camilerde okunan hutbelerin biliş dair süreçleri nasıl etkilediğini anlamak için katılımcılara, hutbelerin kendilerini duygulandırıp duygulandırmadığını ve bahsi geçen konularda düşünmeye sevk edip etmediğini sorduk. Biliş dair süreçler alt ölçütünün korelasyon katsayıları Tablo III’te sunulmuştur (istatistiksel olarak anlamlı olanları işaretlenmiştir). Korelasyonlar çoğunlukla orta derecede güçlü olsalar da bizim için belli başlı eğilimlere dair genel bir tablo ortaya çıkarmaktadırlar. Pearson korelasyonunun bazı önemli bulguları şöyledir: Kişi hutbedan duygusal olarak ne kadar çok etkilenirse hutbeyi de o derecede ikna edici ve davranışlarını etkileyici buluyor ve neticede yeni şeyler öğrendiğini, daha çok düşündüğünü ve konuyu daha iyi anladığını söylüyor. Bu alanlardaki değişkenliğin sırasıyla %16, %12, %21, %20 ve %16’sı kişinin duygusal olarak hutbedan etkilenmesinden kaynaklanıyor. Ayrıca kişi hutbedan sonra belli bir konuyu ne kadar daha çok anladığı iddiasındaysa hutbeyi de o oranda ikna edici ve dönüştürücü buluyor ve konu üzerine düşündüğünü itiraf ediyor. Bu alanlardaki değişkenliklerin sırasıyla %20, %19 ve %16’sı kişinin meseleyi daha iyi anlamasından kaynaklanıyor.

Bu süreçlerin belli bazı özelliklerini açıklamada konformite ve itaat gibi psikolojik kavramlardan yararlanmak işe yarar sonuçlar verebilir. Brehm, Kassin ve Fein konformiteyi, kişinin görüş, davranış ve/veya kavrayışlarını “grup normlarına uyumlu olacak şekilde” değiştirme eğilimi olarak açıklar ve

insanların uyum göstermelerinin temel sebebinin, bilgilendirmeye dayalı ve normatif olmak üzere iki katmanlı olduğunu savunurlar (2005:230-233). Bilgiye dayalı etki, bireyin sırf diğer insanlar hemfikir diye belli bir yargının doğru olması gerektiğini varsaydığına ortaya çıkarken, normatif etki birey dışlanma korkusu yüzünden sosyal grubunun genel fikirlerinden sapmak istemediğinde ortaya çıkar (Brehm, Kassin, ve Fein 2005: 233)⁸. Dini hutbelerin icrası sırasındaki grup dinamikleri konusunda yapılacak daha kapsamlı araştırmalar, konformite ve itaat biliş dair süreçler üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını gösterecektir.

Tablo III. Bilişsel süreçler alt ölçütünün korelasyon katsayıları

	S4.1	S4.2	S4.3	S4.4	S4.5	S4.6	S4.7
S4.1	1	,482**	,116**	,431**	,453**	,327**	,330**
S4.2	,482**	1	-0,051	,396**	,396**	,452**	,433**
S4.3	,116**	-0,051	1	-0,01	,079*	-,143**	-0,044
S4.4	,431**	,396**	-0,01	1	,451**	,470**	,464**
S4.5	,453**	,396**	,079*	,451**	1	,400**	,351**
S4.6	,327**	,452**	-,143**	,470**	,400**	1	,537**
S4.7	,330**	,433**	-0,044	,464**	,351**	,537**	1

** . Korelasyon 0.01 seviyesinde anlamlı (2-tailed).

* . Korelasyon 0.05 seviyesinde anlamlı (2-tailed).

Tek yönlü bir ANOVA, sunumun açıklığına ilişkin kişinin kendi yorumunun o kişinin meseleyi anlama [F(2,964)=15.7, p=.000]; kişinin mesele üzerinde düşünme [F(2,964)=6.87, p=.001]; duygusal olarak etkilenme [F(2,964)=8.11, p=.00] derecesini ne kadar etkilediğini; ne kadar ikna edici bulunduğunu

⁸ Bu açıdan psikoloji alanındaki üç kayda değer deneyden burada bahsedilebilir: Solomon Asch'ın konformite deneyleri (1951), Stanley Milgram'ın etik açıdan tartışmalı bulunan otoriteye itaat deneyleri (1963) ve Philip Zimbardo'nun Stanford Hapishanesi deneyi (1971). Bu çalışmalar bir şeyler gösterse de, biz bu alanda daha çağdaş çalışmaları araştırıyoruz. Ne kadar geleneksel olursa olsun bu çalışmalar, konformite ve itaat kavramları konusunda biliş dair süreçler ve kavrayış değişiklikleri ve güç mercülerinin rolüne farklı bir ışık tutarak şimdiye kadar bize rehberlik etti. Bu konulara ilişkin birçok çalışmanın olduğunu ve araştırmamızı derinleştirdikçe daha iyi bir duruş noktası geliştireceğimizin farkındayız.

[$F(2,964)=35.18, p=.00$] ve son olarak da kişinin kendi sözleriyle davranışlarını değiştirme konusunda ne kadar etkili olduğunu [$F(2,964)=17.93, p=.00$] ortaya çıkarmıştır.

Katılımcıların çoğu (yaklaşık %94'ü) imamın açıklığından yana fikir beyanında bulunduğundan sosyo-ekonomik arkaplanın önemli bir etkisi olamaz, bu varsayım istatistiksel analiz tarafından da desteklenmektedir [$F(4,962)=1.99, p=n.s.$]. Bu bulguların tamamı bir araya geldiğinde, bizim valans ve hegemonya ile ilgili önceki savımızı destekler nitelikte oldukları görülüyor. Katılımcıların duygularını hedef alıp onlardan yararlanarak yetkililer bu fikirlerin valansını artırabilirler. Duygusal ve bilgilendirici değerlerin beklenen davranışlar üzerindeki büyük etkisini açıkça görebiliriz. Ayrıca birçok farklı eğitim seviyesi ve ekonomik arka plandan gelen böylesi kalabalık bir insan grubu benzer bir kavrayış modeli sergiliyorsa bu ortaklığın güç merciinin “büyüsüne” atfedilebileceğini kolaylıkla savunabiliriz. Psikolojik anlamda açıklamak gerekirse, bu adamlar bilişsel, duygusal ve davranışsal anlamda etkilendiklerini kabul ediyor, dahası, baskın bir figür tarafından ikna edilmeleri onların sırf etkilendikleri (ya da şartlandırıldıkları) değil aynı zamanda verilen mesajlarla nihayetinde kendi kimliklerini de tanımladıkları anlamına geliyor. Araştırmamızın, onların bu mesajların farklı yönlerini kendi hayatlarında uygulayıp uygulamadıklarıyla ya da yapıyorlarsa bunu nasıl yaptıklarıyla ilgilenmediğinin farkındayız ama bu anlamda olumlu ifadeleri olduğunda onların sözünü olduğu gibi kabul etmek zorundayız.

İlginçtir, hutbeyi dinleyen kişiler hutbenin açık, duygusal anlamda etkileyici olduğunu ve imamın mesajı ikna edici bir şekilde aktardığını iddia etseler de, kendileriyle görüşme yapılan imamlar hutbe dinleyicilerinin yeterince dikkatli olmadıklarını düşündüklerini ifade etmişlerdir. Kısacası hutbe sırasında, imamın çocuklar gibi yerinde duramayan öğrenciler olarak gördüğü önündeki kalabalıkla kendi arasındaki anlatıcı-dinleyici dinamiğini ortak hareket eden bir kitle olarak sunuyoruz (Görüşme 06. 2012 – Ankara 1).

Bizim cemaatin verilen hutbeyi dinlediğini sanmıyorum. Neden diye sorabilirsiniz? Çünkü başlamadan evvel genelde ‘Değerli Müslüman kardeşlerim lütfen cep telefonlarınızı kapatmayı unutmayın’ diyorum... bence insanlar duyarsız... bizim cemaatin sağduyusu vardır, aralarında

camiiye geldiğinde cep telefonunu kapatıp sonra çıkarken açanlar da var. Ama işte aralarında benim uyarılarıma rağmen kapatmayanlar da var... bence bizim topluluk uyuyor ve hiçbir şeyi anlamıyor (Görüşme 06.2012 – Konya 1).

Benzer şekilde, kendisiyle görüşme yapılan bir başka imam da “dinliyormuş gibi yapan” bir cemaatten bahsediyor (Görüşme 06. 2012 –Ankara 1). Bu gibi ‘duyarsız’ davranışlar, görüşme yapılan imamlara göre, verilen hutbenin kavranışının yoksunluğuyla sonuçlanıyor. İmamlarla yapılan görüşmeler, namaza gidenlerin hutbenin dini mesajını tam olarak anlamasalar dahi, içindeki mesajı sadece hutbedeki otoriter figürün varlığı dolayısıyla kavradıkları şeklindeki ifadeleriyle bizim argümanımızı destekliyor.

V. Sonuç:

Bu makale söylemin formüle edildiği ve icra edildiği biçim ve mekânsal düzenlemenin biliş dair süreçleri etkilediğini göstermiştir. Dolayısıyla mesele hutbelerdeki dini söylemlerin bilişsel olarak işlenmesi olduğunda ibadet mekânlarının konuşlandığı muhitte, mekânlardaki içsel düzen dışarıdaki düzenden daha önemlidir. Aslında içsel mekândaki düzen o kadar önemlidir ki ibadet edenlerin kişisel arka planları dahi, mesajı kavramalarında etkisiz kalmaktadır. Dolayısıyla da dini fonksiyonlara katılım gösteren kişiler ibadet mekânlarına geldiklerinde kendi sosyo – ekonomik arka planlarından kaynaklanan özel kaygılarını geride bırakırlar. Zaten akla yatkın olanı da ibadet sırasındaki insanların biliş dair süreçlerinde kendi otoritelerinden çok teslim oldukları dini lider figürünün otoritesinin baskın olmasıdır.

Bu anlamda bu makale, öncelikle biliş dair süreçlerin aşamalarını birbirinden ayırarak, sonra biliş dair süreçleri etkileyebilecek dışsal ve içsel çevresel faktörleri inceleyerek, son olarak da ibadet eden kişilerin bilişsel anlamda dini otoriteyi nasıl kavradıklarının önemine değinerek, eleştirel söylem analizi konusundaki kuramsal literatüre olduğu kadar biliş dair süreçler ve din konusundaki ampirik literatüre de katkıda bulunmaktadır.

SUMMARY:

This article examines what affects the cognition of hutbes (mosque sermons) by the attendants during their delivery. In order to discuss this question, we use data from an empirical research over 20 weeks from 2012 to 2013 in 10 Turkish counties. We argue that there are two stages of cognition, alluding to the mode that hutbes are generated and perceived. The first stage is the discourse that the imams generate within sermons on thematic issues. The second stage is the comprehension of such discourse by the attendants at the Friday prayers, who also listen to the sermons. What is central to our examination is a research question that impinges on how cognition evolves from the first stage to the second. We have two working hypotheses to test such evolution. These are namely, first, cognition among the listeners evolves to an extent that imams relate the religious discourse in their sermons to the particular socio-economic context where communities are situated. As our empirical study showed that the hutbes on family issues were the most effective on the audience, we will concentrate on these ones in our to discuss the impact of the socio-economic context on the formulation of hutbes. The second hypothesis is that the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition.

We show that, the form and the setting in which religious discourse is formulated and delivered affect cognition. Therefore, the internal environment in places of worship is more important than the external environment, that is the parish, where the places of worship is situated when it comes to the cognition of religious discourses in sermons. In fact, the internal environment is so important that even the worshippers' background does not affect their perception of the message. Thereby, the attendants of religious functions leave their private concerns, based on their particular socio-economic backgrounds, behind when they come to their place of worship. Plausibly, rather than the worshippers' own authority over themselves, the authority that a religious leader holds during worship predominates the cognition of worshippers. Thereby, this article contributes to the empirical literature on cognition and religion as well as the theoretical literature on critical discourse analysis first by separating stages of cognition, then looking into external and internal environmental factors that may affect cognition, and finally by demonstrating the importance of how worshippers perceive the religious authority on cognition.

KAYNAKÇA

- Adams, J. ve Padamsee, T. (2001). Signs and Regimes: Rereading Feminist Work on Welfare States. *Social Politics*, 8(1), 1-23.
- Beaumont, J. (2008). Introduction: Faith-based Organisations and Urban Social Issues. *Urban Studies*, 45, 2011-2017.
- Becker, G. S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: Chicago University Press.
- Béland, D. (2009). Gender, Ideational Analysis and Social Policy. *Social Politics*, 16(4), 558-581.
- Boyer, P. (2005). A Reductionist Model of Distinct Modes of Religious Transmission. Harvey Whitehouse and Robert N McCauley (Ed.), In *Mind and Religion Psychological and Cognitive Foundations of Religiosity* (p.3-30). Walnut Creek: Alta Mira Press.
- Brehm, S. S., Kassin, S. ve Fein, S. (2005). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin Company (6th ed.).
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Cox, R. H. ve Béland, D. (2013). *Valence, Policy Ideas, and the Rise of Sustainability Governance*. (forthcoming).
- Campbell, J. (2004). *Institutional Change and Globalization*. Princeton: Princeton University Press.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erdem, G. (2008). Religious Services in Turkey: From the Office of Şeyhülislam to the Diyanet. *The Muslim World*, 98, 199–215.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Gaffney, P. (1994). *The Prophet Pulpit: Islamic Preaching in Contemporary Egypt*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Green, N. ve Searle-Chatterjee, M. (2008). Religion, Power, and Language: An Introductory Essay. Nile Green and Mary Searle-Chatterjee (Ed.), In *Religion, Power and Language* (s. 1-26). New York and London: Routledge.
- Goldstein, J. ve Keohane, R. O. (1993). *Ideas and Foreign Policy. Beliefs, Institutions and Political Change*. New York: Cornell University Press.

- Hackworth, J. (2012). *Faith Based Religious Neoliberalism and the Politics of Welfare in the United States*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Haney, L. A. (2010). *Offending Women. Power, Punishment, and the Regulation of Desire*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
- Haynes, J. (1998). *Religion in Global Politics*. London and New York: Longman.
- Heather, N. (2000). *Religious Language and Critical Discourse Analysis*. Oxford et. al.: Peter Lang.
- Hooker, M. B. (2008). *Indonesian Syariah: Defining a National School of Islamic Law*. Institute of Southeast Asian Studies.
- Iannaccone, L.R. (1995). Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(1), 76-89.
- Iannaccone, L.R. (1990). Religious Practice: A Human Capital Approach. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (3), 297-314.
- Jeeves, M. ve Brown, W. S. (2009). *Neuroscience Psychology and Religion. Illusions, Delusions, and Realities about Human Nature*. West Conshohocken, PA: Templeton Press.
- Korkut, U. ve Eslen-Ziya, H. (2011). The Impact of Social Conservatism on Population Politics in Poland and Turkey. *Social Politics*, 18 (3), 387-418.
- Kress, G. (1996). Representational Resources and the Production of Subjectivity. Questions for the Theoretical Development of Critical Discourse Analysis in a Multicultural Society. C.R. Caldas-Coulthard and M. Coulthard (Ed.). In *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis* (p.15-31). London: Routledge.
- Lindbeck, G. (1984). *The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age*. London: SPCK.
- McQuillan, K. (2004). When Does Religion Influence Fertility? *Population and Development Review*, 30(1) s.25-56.
- Percy, M. (1998). *Power and the Church: Ecclesiology in an Age of Transition*. London: Cassell.
- Pyssianinen, I. (2009). *Current Approaches in the Cognitive Science of Religion*. Continuum.
- Ram, H. (1994). *Myth and Mobilization in Revolutionary Iran: The Use of the Friday Congregational Sermon*. Amer University Press.

Searle, J. R. (2011). *Making the Social World the Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.

Slyke, J. A. V. (2011). *The Cognitive Science of Religion*. Aldershot: Ashgate.

Van Dijk, T. (1998). Principles of Critical Discourse Analysis. Jenny Cheshire and Peter Trudgill (ed.), In *The Sociolinguistics Reader*, Vol. 2, 367-393. London: Arnold.

Witten, M. G. (1993). *All is Forgiven. The Secular Message in American Protestantism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

KİTAP TANITIMI - DAĞ ÇİÇEKLERİM¹ (ANILAR)

Birsen GÖKÇE²

On sekiz Nisan 1955'te bir meslektaşımın aldığı mektuptan alıntıdır:

“Çok muhterem Müdüre Hanım, Bu mektubu size, gerek, hemen hemen bir ömür boyunca emek verdiğiniz bir müessesenin bulunduğu bir memleketin evladı olarak, gerek sizden her bakımdan küçük bir meslektaşınız olarak yazıyorum. (...)

Kötü bir sam yelinin esmesi neticesinde, ayrılışınız biz sizi seven ve gıyaben hürmet eden ülküdaşlarınızı, bana inanın riyasız söylüyorum, son derece üzdü ve hırpaladı. Şunu iyi bilin bu muhit sizi hiçbir zaman unutmayacaktır.

Vazifeniz hiçbirimizinkine benzemiyordu. Hatta sizin vazifenizin Türkiye’de ve belki de dünyada eşi ve benzeri yoktu. Sizlerin, Tunceli gibi sarp kayalıkların dil bilmez çocuklarını nasıl köy köy gezerek topladığınızı, getirip bir öz evlat gibi kendi elinizle saçlarını kesip temizlediğinizi, onlara karşı bir ana sevgisi ve muhabbeti ile davrandığınızı, dil öğreterek onları medeni bir insan seviyesine yükseltmek için çalıştığınızı ve bu hususta aklın alamayacağı şekilde muvaffak olduğunuz, o bahtsız yavrulardan bahtlı analar yetiştirdiğinizi yakinen biliyoruz. Bir insan hayatı için bu hal, şereflerin, azizliğin, kutsiyetin en büyüğüdür, biz buna bütün kalbimizle inanıyoruz.

Eski vazifenize avdet kararınızı dört gözle bekliyoruz. Bu bilemezsiniz bizi ne kadar çok sevindirecek ve memnun edecektir.” (...)

M.B

P. Ortaokulu Müdürü

¹ Sıdika Avar, (2009). **Dağ Çiçeklerim**, (Yayına Hazırlayanlar: Zeki Sarıhan-Ayhan Sarıhan), 5. Baskı, Ankara: Ulusal Eğitim Derneği. Kitabın Birinci Baskısı 1986 yılında Öğretmen Yayınlarından çıkmıştır. İkinci, Üçüncü, Dördüncü Baskıları 1999 ve 2004 yıllarında Ulusal eğitim Derneği tarafından yayınlanmıştır.

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Emekli Öğretim Üyesi ve Sosyoloji Derneği Onursal Başkanı

Sıdika Avar'ın kızı, annesinin hayatını, tuttuğu anılarından ve hakkında yazılanlardan yararlanarak “Dağ Çiçekleri” kitabını yayına hazırlamıştır. 1986 yılında Öğretmen Yayınları, bu anıları yeniden gözden geçirerek 4. kez yayınlamıştır. Ulusal Eğitim Derneği 5. Baskıyı 2009 yılında yapmıştır.

Yıllarca üniversitelerde Toplumsal Yapı ile ilgili dersler okutan, bu konuda kitap yazan, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde araştırma yapan ve yayınlayan bir kişi olarak bu kitapla ancak beşinci baskısında buluştum. Bazı sayfaları tekrar tekrar defalarca okudum. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yetmişmiş, Atatürk'ün eğitim ordusunda görev yapmış saygın bir öğretmenin yaşadıklarını emekli olduktan sonra okumuş olmaktan büyük utanç duydum. Bu toplumda görev yapan ve yapacak kuşakların yakın geçmişimizi tanımak ve bu güne nasıl ulaşıldığını anlamak için genç meslektaşlarıma, özellikle öğretmen sevdalıklarına, benim doydüğüm utancı duymamaları için Dağ Çiçeklerini tanıtmak istedim.

Kitabın adı olan “Dağ Çiçeklerim”, Sıdika Avar'ın hayatı boyunca karanlıklardan kurtarmaya çalıştığı öğrencilerine uygun gördüğü bir hitap şeklidir.

Bu kitabın çok kısa tanıtımında, Avar'ın kızının, çalışma arkadaşlarının ve görev yaptığı yörelerdeki halkın izlenimlerinin aktarılacağı bu tanıtım yazısı aracılığıyla Anadolu'nun nereden nereye geldiğine ait bir yaşam öyküsünün sergilendiğinin altını çizmek istedim. Özellikle Elazığ, Tunceli, Bingöl illerinin toplumsal yapısı ve bölgenin doğal, ekonomik özellikleriyle ilgili gözlemler, Doğu Anadolu'nun 20 yıllık bir zaman dilimine tanıklık eden ve bu zaman dilimini yöre halkıyla paylaşan Avar öğretmenin dilinden okumak oldukça heyecan verici ve de öğretici. Anılarda bölgenin tarihi, coğrafyası, ekonomisi, kültürü ve yaşam biçimi vardır. Bütünüyle de yaşam biçiminin bir savaş olduğu gözlenmektedir.

Avar, Türkiye'nin çağdaşlaşması amacıyla, bu ülkü doğrultusunda zorlukların üstesinden gelebilmek için yaşamla mücadele etmiştir. İnsana, çocuğa yol göstermiştir. Eğitim, insanın yeniden yaratılması olduğuna göre ulaşabildiğince bu misyonu büyük ölçüde gerçekleştirdiği gözlenmektedir.

Kızının ifadesiyle Avar öğretmenin çalışmalarının özeti:

“Avar'ı görüyorum; masanın başında yokları var edecek yollar arıyor...”

Avar'ı görüyorum; yalçın dağlara yüz vermiş katır sürüyor, geçit vermez kayalarda 'dağ çiçekleri' arıyor...

Avar'ı görüyorum; başörtüsü, şalvarını çekmiş, yoksul, toprak damda köy kadınlarına yavrularının gelecek bilincini aşıyor...

Avar'ı görüyorum; okuluna getirebildiği 'dağ çiçekleri'nin dikenleşmiş saçlarından bit ayıklıyor...

Avar'ı görüyorum; sınıfta, atölyede, yemekhane, yatakhane, tuvalette çiçekleri'ne yaşam yolları öğretiyor...

Avar'ı görüyorum; yoksul sınıfta 'çiçek'lerinin kulaklarına, kalplerine Türk dilinin müziğini işliyor...

Avar'ı görüyorum; bir bayram akşamında, okulun loş koridorlarında, 'çiçekleri' ve öğretmenleriyle kol kola kenetlenmiş, halay çekiyor...

Avar'ı görüyorum; karakışın diz boyu karında, odunsuz, aç, hasta kalmış bir köy öğretmenin yardımına koşuyor...

Avar'ı görüyorum; okulunda yoksul bir 'çiçeği'nin çeyizini, düğününü yapma telaşının mutluluğunu yaşıyor...

Avar'ı görüyorum; 'dağ çiçekleri'nin özlemiyle dopdolu, balkondaki saksılarda emeklilik çiçekleri yetiştiriyor, anılarını topluyor...

Avar'ı görüyorum; anılarını sonuç alamadan dolaştırdığı yorgun bir günün akşamında, kırıklığı avutmaya çalıştığımızda, yılların dertli izleri arasına gizlenmiş gözlerindeki o inanmak arzusu ile yanan ışığı görüyorum...

Yaşlı, hasta halinde T.V. başında bilgi yarışmalarını cevaplarken görüyorum...

Hasta yatağında küçülmüş bedenini, 'Ben artık gitsem iyi olur. Sen de perişan oldun.' Diye veda eden gözlerini görüyorum.

(O gözler artık geleceğe küskün bakmıyorlar...)(s. 358)"

Bu tanıtımı, Avar öğretmenin anılarından seçtiğim birbiri ardına sıraladığım paragraflarla bitirmek istiyorum.

“Kilometrelerin gerisindeki o yalnız kalmış bölgelerin insanlarına el vermek, gönül vermek, yol açmak için insanları gönül dolusu sevmeli, benliğimi onlara adamalıyım.

Sönük elektriğin aydınlatamadığı karanlık bir istasyon. Yağmur, çamur... Başları sarılı, büzülmüş birçok insan pencerelerin önünde yavaş yürüyerek bağıriyor:

- Hamal, götürelim!

- Arabacı... Araba isten mi?

Okula tel çekmiştim. Boş ümitlerle bir süre pencerede bekledim, arandım. Nafile. Buradaki tek polisin yanına gittim. Enstitü'ye tayin edildiğimi, yabancı olduğumu, beni emin bir arabacı ile okuluma gönderme lütfunda bulunmasını rica ettim.

Cevap vermeden etrafına bakındı ve seslendi:

- Lo³, arabacı!...

Koşarak yanımıza gelen arabacının başı, boynu bir şalla sarılıydı.

Araba yüklenince polis de bindi yanıma, beni okula kadar götüreceğini ümit ederek içimden sevindim.

Ortası ağaçlı geniş bir caddeye çıktık. Elektrikler o kadar sönüktü ki kenardaki evleri seçemiyordum.

500 metre gittikten sonra polis arabacıya:

- Dur, dedi.

- Bana döndü:

³ Lo: Oğlum! (Hey!)

- Ben karakoluma geldim, size uğurlu ola, diyerek indi. Benim de yüreğime indi. Arabacı caddeyi dönerken:

- Siftah mı gelişin bura?

- Evet, dedim.

- Bilisin bacı, bu Enistütü zorlu yirdedir. Yolu çetindir ha...

- Öyle mi?

Epeyce gittik, hayal meyal seçtiğim evler bitti. Arsalardan, tarlamsı, çamurlu yerlerden bata kurtula nihayet okula gelebildik. Ben iner inmez arabacı hemen parasını istedi, 7,5 lira aldı.

Ben kapıyı çalarken o da alelacele eşyaları indiriyor, bir taraftan da:

- Hayvanlar üşii, diye homurdanıyordu.

Ben zile uzandığım zaman arabacı kapı yanına eşyaları yığmıştı bile. Hemen hayvanları kamçılıyıp gitti.

Senelerce bir istasyona gidişimde, beni bütün şehrin çamurlu sokaklarını, boş tarlalarını dolaştıran bu hilekar arabacıyı andım.

O zamandan beri, 25 kuruşa gittiğimiz istasyondan her arkadaşı karşılamayı bir gurbet vazifesi saydım.

Karanlık, iki tarafı duvar olan sokakta okul kapısını defalarca çaldım. Etrafın ıssızlığından korkuyordum. Yorgundum, üşüyordum. Bir ayak sesi, nihayet kapı açıldı.

Ablak, kırmızı yüzlü bir hademe... Yeni tayin edilen öğretmen olduğumu anlatmaya çalıştım. Yüzünde hiçbir mana ifadelenmeden merakını yenecek kadar beni inceledi, sonra şüphe ile kapıyı yüzüme kapayıp içeri girdi.

Gecenin soğuk karanlığında kalakaldım. Rüzgarın yağmurla kırbaçladığı soğuk sokakta kendimi çok garip ve yalnız hissettim. İçimde korku, kafamda soru... Herhalde haber vermeye

gitmiştir diye düşünüp teselli bulmaya çalışarak bir süre bekledim. Tekrar zile bastım. Bana uzun gelen dakikalardan sonra içerde koşuşan topuklu ayakkabı sesi...

İçimde bir ferahlama, kapı açıldı. Aşına bir arkadaş sevinçle boynuma sarıldı. Bu sıcacık karşılama bana her şeyi unutturdu, benliğimi ısıttı (s.20-22)”.

(...)

“Atatürk, bu dağ köylerinde bütün yoksunlukların Türkçe bilmemekten ileri geldiğini söylemiş, bunu isyan sebeplerinden biri olarak görmüştü. Onun için Türkçe'nin bu köylere 'ana' ile sokulmasını arzu etmişti. Bu en köklü öğretimdi. Tarihte örneği vardı. Rumeli vilayetlerinden ilk kız sultanisinin açıldığı bir ilden pek çok siyaset adamı yetişmişti. <Buraya da Türkçe'yi 'ana' ile sokmalıyız> diyorlardı (s.33)”.

(...)

“.....Müdüre Hanım beni odasına çağırtmıştı. Giderken düşünüyordum: Acaba yatılıları koruduğum için kınayacak mı? O da yatılıları şımarttığıma mı inanıyor?

Müdür bana gayet yumuşak, güler yüzle yer gösterdi. Ben hala şüpheliydim.

Müdür:

- Hoca'nım, bakanlıktan bir emir geldi; sizin durumunuz hakkında.

(...)

- Bakanlık size yatılı Akşam Kız Sanat 'ın amirliğini vermiş. Yani köy kızlarının bir nevi muavini, sorumlusunuz. (...) Okulda, onların eğitimi, öğretimi, barındırılması, sağlığıyla siz ilgileneceksiniz. İşte emriniz, diye kâğıdı uzattı (s. 47-48)”.

(...)

“Bu görev bana eğitimde geniş yetki verdi.

Tedbirleri şöylece sıraladım:

1- Yatılıların saçını kesmeyeceğiz. Temizliğini ben üstüme alıyorum.

2- Çocukları hademe tahakkümünden kurtaracağız.

(...)

3- Öğrenciye kötü söz söylenmeyecek, küfür hiç edilmeyecek, hele dayak asla olmayacak.

<Kuyruklu Kürt>, <Dağ Ayısı> laflarını duyduğumuzu okulda tutmayacağız (s. 64-65)”.
(...)

“Veliler köye döndüklerinde saçları kesmeyişi ilk müjde olarak veriyorlarmış (s.68)”.

“Temmuz ayı içinde Müdüre Hanım’la anlaşarak Paşa’ya gittim. O zaman Tunceli’ye gitmek için izin alınır. Kızımın Mazgirt’e gitmek için izin istedim. Programımı açıkladım:

- Paşam, kızlarımızın jandarma ile toplanması hem çocukları hem aileleri ürkütüyor. İzin verirseniz köylere çocuk toplamaya ben gideyim. Aileler kime teslim ettiklerini, kimin okutacağını görürlerse gönülleri rahat olmaz mı?

- Ben de bunu çok düşündüm. Hangi öğretmen? Dedi ve durdu. Dikkatlice bana baktı, sertçe:

- Kelleni koltuğuna aldığına farkında mısın?

Bir an düşündüm. Soruyu karşı soru ile karşıladım:

- Efendim, bu kelle düşerse kızımı okutur musunuz?

Paşanın üzüldüğü yüzünden belliydi. İki elini masanın üstüne koyarak ayağa kalktı, askerce:

- Evet! dedi.

Ben de ayağa fırladım. Söz bitmişti herhalde, askerce selam vererek:

- Sağol Paşam! deyip çıktım.

Öğle sonu izin kağıdım gelmişti (s.74)”.

“O zaman Tunceli’yi boydan boya geçen bir şose Elazığ’dan başlar, Murat üstündeki Pertek Köprüsü’nden Tunceli’ye girer, dağları, vadileri dolana dolana kuzeye gider, Karasu üstündeki Muti köprüsü ile Erzincan sınırında biterdi. Kaza yolları sağlı sollu darlaşıyorlar, köy yolları daha inceldi.

(...)

Pertek, Süpürgeç Dağı eteklerine serilmiş bahçeler diyarı... Süpürgeç Dağı da cömertçe binlerce göze ile yeşile yeşil katıyor. Bir uçtan öteki uca beş kilometre. Son değirmenden sonra yol, köprü Mercimek Dağı'na dayanıyor. Mercimek Dağı Yolu 14 kilometre imiş. Tam 157 virajı var. Yıllar boyu buradan yüzlerce geçişimde defalarca saydım bu virajları. Bir yanı dağa dayanan bu yolun diğer yanı hep uçurumdu. Her yıl sayısız kazalar olurdu. Kamyonlar uçar, arabalar uçar, yüklü atlar, katırlar, eşekler, sürülerden koyunlar bu uçurumlara yem olurdu (s.75-76)”.

(...)

“Köy evlerinde ateşi söndürmezler, ocak lazım olduğu zaman kuru çalı çırpı ile uyandırıp meşe odunu koyarlar. Çünkü köyde kibrit denilen medeniyet alevciği yoktur (s.86)”.

Dağ Çiçekleri, hem yakın tarihimize hem de günümüz tartışmalarına ve de Türkiye'miz yaşantılarına ışık tutmaktadır. Bu ışıkla aydınlanmak isteyenlere kitap tavsiye olunur.